

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Навчальний посібник
для підготовки фахівців з інформаційної безпеки

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора
Л. М. Стрельбицької

Київ

2016

УДК 340.12(075.8)

ББК 67.0я73

ТЗЗ

*Рекомендовано до друку Редакційно-видавничою радою
Національної академії Служби безпеки України
(протокол № 5 від 15 грудня 2015 року)*

Авторський колектив: канд. юрид. наук, доцент **О. О. Тихомиров**; д-р юрид. наук, доцент **М. М. Мікуліна**; канд. юрид. наук, доцент **Ю. А. Іванов**; канд. юрид. наук, доцент **В. В. Породько**; канд. юрид. наук, доцент **В. Б. Барчук**; канд. політ. наук, доцент **О. І. Косілова**; канд. юрид. наук **Л. В. Радовецька**; канд. юрид. наук, с. н. с. **О. М. Солодка**; **О. І. Полонська**; **В. В. Череватий**.

Рецензенти:

С. Д. Гусарєв, доктор юридичних наук, професор;
В. В. Ладиченко, доктор юридичних наук, професор;
А. І. Марущак, доктор юридичних наук, професор.

ТЗЗ **Теорія держави і права** : навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки / [О. О. Тихомиров, М. М. Мікуліна, Ю. А. Іванов та ін.] ; за заг. ред. Л. М. Стрельбицької. – Київ : Кондор-Видавництво, 2016. – 332 с.

ISBN 978-617-7278-80-0

Навчальний посібник висвітлює питання теорії держави і права з урахуванням сучасного стану правової науки та в контексті перетворень, що відбуваються в суспільстві. Поряд із традиційними, у ньому вміщено теми, які відображають наявні та перспективні зміни в теорії держави і права, спричинені розвитком інформаційного суспільства та потребами забезпечення інформаційної безпеки.

Для студентів, слухачів, курсантів, котрі вивчають юридичні науки, а також викладачів, аспірантів, науковців та практичних працівників.

УДК 340.12(075.8)

ББК 67.0я73

ISBN 978-617-7278-80-0

© О. О. Тихомиров, М. М. Мікуліна,
Ю. А. Іванов та ін., 2016

© Кондор-Видавництво, 2016

ЗМІСТ

Вступ	6

ЧАСТИНА 1 ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ

Розділ 1 Еволюція суспільства, держави, соціального регулювання	
1.1 Основні тенденції розвитку суспільства та виникнення держави і права	9
1.2 Теорії походження держави і права	14
1.3 Історичні типи держави і права	17
Розділ 2 Поняття держави	
2.1 Загальне поняття держави	25
2.2 Державна влада і державний суверенітет. Інформаційний суверенітет як складова суверенітету держави	28
2.3 Основні теорії держави	32
2.4 Правова держава і громадянське суспільство	36
Розділ 3 Форма держави	
3.1 Поняття та елементи форми держави	44
3.2 Форма державного правління	47
3.3 Форма державно-територіального устрою	52
3.4 Державно-правовий режим	56
Розділ 4 Соціальне призначення держави в сучасних умовах	
4.1 Інформаційний розвиток як пріоритет сучасного суспільства	61
4.2 Поняття і види функцій сучасної держави	65
4.3 Інформаційні функції держави	70
4.4 Форми і методи реалізації функцій держави	72
Розділ 5 Механізм держави	
5.1 Поняття та елементи механізму держави	78
5.2 Державні органи: ознаки і види	81
5.3 Принципи діяльності апарату сучасної держави	85
5.4 «Електронне урядування» в механізмі держави	88

ЧАСТИНА 2 ТЕОРІЯ ПРАВА

Розділ 6 Феномен права	
6.1 Основні типи праворозуміння	93
6.2 Ознаки і властивості права як явища	98
6.3 Соціальна цінність, функції, принципи права	101
6.4 Право в інформаційному суспільстві	105

Розділ 7 Норми права в системі соціальних норм

7.1 Загальна характеристика системи соціальних норм	109
7.2 Поняття і види норм права	112
7.3 Структура норми права	116
7.4 Норми права в текстах правових документів	118

Розділ 8 Правоутворення і форми права

8.1 Джерела і форми права. Види форм права	122
8.2 Правоутворення та його основні етапи	125
8.3 Характеристика правотворчості	130
8.4 Нормативно-правові акти: властивості й види	133

Розділ 9 Система права і система законодавства

9.1 Поняття та елементи системи права	141
9.2 Система законодавства та її структура	145
9.3 Систематизація законодавства	148
9.4 Інформаційне право і законодавство в Україні	152

Розділ 10 Реалізація норм права

10.1 Поняття і форми реалізації норм права	158
10.2 Характеристика правозастосування	162
10.3 Правозастосовні акти: основні риси і види	168
10.4 Прогалини у праві та шляхи їхнього подолання	170

Розділ 11 Тлумачення норм права

11.1 Тлумачення норм права: поняття і необхідність	175
11.2 Види тлумачення норм права	177
11.3 Способи тлумачення норм права	180

Розділ 12 Правові відносини

12.1 Поняття і види правовідносин	185
12.2 Склад і зміст правовідносин	188
12.3 Юридичні факти та їхня класифікація	193
12.4 Особливості інформаційних правовідносин	195

Розділ 13 Правова поведінка

13.1 Правова поведінка та її різновиди	203
13.2 Основні риси і види правомірної поведінки	206
13.3 Правопорушення: поняття, види, склад	208
13.4 Особливості інформаційних правопорушень	214

Розділ 14 Юридична відповідальність

14.1 Поняття юридичної відповідальності	221
14.2 Мета, функції, види юридичної відповідальності	225
14.3 Підстави та принципи юридичної відповідальності	230

Розділ 15 Правове регулювання

15.1 Правове регулювання і правовий вплив.....	236
15.2 Механізм правового регулювання: поняття та елементи ..	240
15.3 Правова інформація у правовому регулюванні	245

Розділ 16 Правосвідомість і правова культура

16.1 Правосвідомість: поняття, структура і функції	250
16.2 Загальна характеристика правової культури	255
16.3 Правосвідомість і правова культура в епоху інформатизації і глобалізації.....	260

Розділ 17 Законність і правопорядок

17.1 Законність (правозаконність): поняття, вимоги, принципи.....	265
17.2 Гарантії законності.....	268
17.3 Характеристика правопорядку.....	270

ЧАСТИНА 3 ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ

Розділ 18 Права, свободи та обов'язки людини і громадянина

18.1 Правовий статус особи: поняття та елементи.....	276
18.2 Поняття й види прав та обов'язків людини	280
18.3 Юридичний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні.....	286
18.4 Інформаційні права людини	292

**Розділ 19 Конституційні засади організації і здійснення
державної влади**

19.1 Конституційний лад та його елементи	297
19.2 Розподіл державної влади в Україні	300
19.3 Компетенція органів державної влади в інформаційній сфері	303
19.4 Правові засади інформаційної діяльності органів влади в Україні	306

Розділ 20 Судова і правоохоронна системи України

20.1 Засади судочинства в Україні	310
20.2 Система судів загальної юрисдикції.....	315
20.3 Конституційне судочинство в Україні	319
20.4 Засади правоохоронної і правозахисної діяльності.....	322

Рекомендована література	328

ВСТУП

Життя сучасного суспільства насичене різноманітними динамічними змінами. Вони зумовлюють зміст соціальних потреб та інтересів, визначають пріоритети розвитку й соціальні цінності, позначаються на структурі суспільства, змісті і формах організації суспільного життя.

Усі ці перетворення мають відобразитися в уявленнях щодо права і держави, їхньої ролі в житті людини, суспільства, людської цивілізації. Такі уявлення формуються системою правових наук, в якій теорія держави і права посідає основоположне місце.

Значення теорії держави і права полягає в тому, що вона є фундаментальною правовою наукою. Її положення, висновки, категорії складають єдину основу всіх інших правових наук.

Будучи достатньо стійкою у своїх основних ідеях, теорія держави і права є водночас гнучкою наукою, яка здатна і повинна, виконуючи свою фундаментальну роль, пропускати крізь себе нові суспільні проблеми, знаходити концептуальні засади їхнього правового вирішення, сприяти формуванню адекватної наукової методології, гармонійного понятійно-термінологічного апарату тощо.

Теорія держави і права має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Здобутки теорії держави і права можуть використовуватися і використовуються в діяльності людей для вдосконалення юридичної практики, розвитку й реформування інститутів держави і права.

Стрімкий розвиток інформаційного суспільства, підвищення соціальної цінності інформації і знань надали нових обрисів багатьом суспільним явищам, зокрема праву. Фундаментальним системоутворювальним компонентом безпеки такого суспільства стає інформаційна безпека, яка має і свій правовий вимір – правопорядок у сфері інформаційних суспільних відносин, – і правові засоби й механізми забезпечення.

Отже, інформатизація, інформаційна безпека і право в умовах становлення інформаційного суспільства і розбудови правової держави – явища значною мірою взаємозумовлені. Тому завданням теорії держави і права як фундаментальної, методологічної науки стає осмислення інформаційних трансформацій правових і державних явищ, вироблення підходів до їхнього пояснення, формування концепцій, придатних для використання галузевими правовими науками,

гармонійне впровадження в систему правових знань новацій, привнесених інформаційним розвитком суспільства, що стали реаліями сьогодення життя.

Як навчальна дисципліна теорія держави і права є базовою, такою, що закладає основи світогляду майбутніх правників і не тільки. Демократизація суспільства і розбудова правової держави в Україні сьогодні як ніколи потребують формування високої професійної правової культури фахівців усіх напрямів і спеціальностей, у чому теорія держави і права відіграє провідну роль.

Окрім того, повсюдне проникнення інформаційних технологій у суспільне життя, посилене глобалізаційними тенденціями і зростанням впливу безпекового фактору, зумовлює об'єктивну потребу в особливих фахівцях, які в межах виконання звичних для своїх спеціальностей завдань будуть здатні усвідомлювати й вирішувати різноманітні проблеми, що лежать у площині інформаційної безпеки.

Підготовка таких фахівців вимагає певного переосмислення й адаптації змісту та форм навчання із багатьох традиційних навчальних дисциплін, зокрема доповнення їхніх програм додатковими інформаційно орієнтованими змістовими компонентами (модулями, розділами, темами, окремими питаннями).

Саме ці завдання стали орієнтиром для авторського колективу під час підготовки навчального посібника. Зокрема, поряд із викладом традиційних положень теорії держави і права в ньому приділено увагу:

- інформаційному типу держави;
- інформаційному суверенітету як складовій суверенітету держави;
- взаємозв'язку громадянського та інформаційного суспільства;
- інформаційним і безпековим трансформаціям соціального призначення держави;
- застосуванню інформаційних технологій у механізмі держави;
- осмисленню права як явища в умовах інформаційного розвитку;
- інформаційним властивостям норм права;
- місцю інформаційного права в системі права України;
- інформаційним особливостям правових відносин, правового регулювання, правопорушень, юридичної відповідальності;
- впливу інформатизації і глобалізації на правосвідомість та правову культуру;
- інформаційним правам людини та гарантіям їхнього забезпечення;
- компетенції органів державної влади в інформаційній сфері та інформаційному забезпеченні їхньої діяльності.

У процесі підготовки навчального посібника авторами із вдячністю використано роботи видатних українських учених-правників – провідників доктринальних ідей вітчизняної правової науки: К. І. Белякова, С. В. Бобровник, С. Д. Гусарєва, Р. А. Калюжного, М. С. Кельмана, М. І. Козюбри, А. М. Колодія, В. В. Копейчикова, В. В. Ладиченка, С. Л. Лисенкова, Л. А. Луць, А. І. Марущака, О. Г. Мурашина, Н. М. Оніщенко, О. В. Петришина, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, О. Д. Тихомирова, А. П. Зайця, О. В. Зайчука, М. В. Цвіка та багатьох інших.

Автори навчального посібника щиро вдячні рецензентам – доктору юридичних наук, професору С. Д. Гусарєву, доктору юридичних наук, професору В. В. Ладиченку, доктору юридичних наук, професору А. І. Марущаку за виявлену до навчального посібника увагу та надані цінні зауваження і пропозиції.

Частина 1

Теорія держави

Розділ 1

ЕВОЛЮЦІЯ СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ, СОЦІАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

- 1.1 Основні тенденції розвитку суспільства та виникнення держави і права
- 1.2 Теорії походження держави і права
- 1.3 Історичні типи держави і права

Прогрес – це засіб людського буття.

Віктор Марі Тюго

Розвиток суспільства – єдиний прогресивний історичний процес, що включає в себе своєрідність національних культур та історичних епох, як якісно самостійних щаблів світової історії.

Йоганн-Готфрід Гердер

1.1 Основні тенденції розвитку суспільства та виникнення держави і права

Розуміння держави і права, їхнього взаємозв'язку, ролі та місця в житті сучасного суспільства не можливе без усвідомлення того, як вони виникли, які основні етапи пройшли у своєму становленні, які причини впливали на їхні утворення, розвиток, розмаїття форм і змісту. Тому до завдання теорії держави і права як дисципліни, що формує фундаментальні правові знання, входить вивчення найбільш впливових тенденцій розвитку суспільства, які зумовили виникнення держави і права, їхнє становлення, еволюційні та революційні зміни від первісного суспільства до сучасності.

Суспільство в широкому розумінні означає організовану сукупність людей, об'єднаних характерними для них відносинами на певному етапі історичного розвитку.

Первісне суспільство охоплюється періодом від виникнення людини до утворення перших держав (близько п'яти тисяч років тому).

Суттєвий внесок у розуміння особливостей цієї доби зробив видатний американський етнограф, соціолог, історик Л. Морган. Своїми дослідженнями, оформленими в 1877 році в книзі «Стародавнє суспільство або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації», він фактично заснував наукову теорію первісного суспільства, положення якої посіли чільне місце в історичній науці.

Ще з часів первісного ладу люди прагнули до колективних форм життя. Вони разом виробляли примітивну зброю, полювали, добували їжу, виготовляли одяг із шкур тварин, об'єднуючись у невеликі групи – *первісне стадо*.

У процесі еволюції люди навчилися виробляти досконаліші знаряддя праці, будувати житло, добувати й готувати різноманітну їжу, одомашнювати диких тварин, обробляти землю та вирощувати необхідні для харчування рослини. Первісне стадо поступилося місцем більш досконалим формам суспільної організації – *родовій общині*, яка на стадії розкладання первісного ладу перетворюється на прото-селянську общину (первісну сусідську общину).

*** Родова община** – це група людей, які мали кровні зв'язки (походили від одного пращура), спільно проживали і вели колективне господарство.

Певні території, знаряддя праці, господарське начиння, житло були спільною власністю всіх членів роду, яка ще не мала ознак юридичного закріплення. Вироблені сумісною працею продукти споживання розподілялися нарівно між усіма членами роду.

Поступово відбувається розвиток форм шлюбних стосунків, у яких починає переважати екзогамна сім'я¹. Перехід від колективного до парних шлюбів, заборона шлюбів усередині роду привели до активного спілкування між окремими родами, внаслідок чого вони стали об'єднувались у племена на основі мовної, економічної, територіальної та шлюбної спільності. Із ускладненням суспільних зв'язків виникають і починають розвиватися інститути соціальної влади.

Влада як соціальна категорія відображає здатність її носія підкоряти своїй волі інших, визначати варіанти поведінки підвладного і домагатися здійснення такої поведінки. Влада в суспільстві здійснюється через соціальне управління і соціальне регулювання (систему соціальних норм).

¹ *Екзогамія* – характерний для общинно-родової організації суспільства звичай (принцип), який забороняє шлюби в межах однієї спільної групи (общини, роду).

Організаційну основу життя первісного суспільства становили первісні форми соціальної влади та первісні соціальні норми, які втілювались у звичаях, традиціях і табу (заборонах).

Основні риси соціальної влади в первісному суспільстві:

- ґрунтувалася на родових відносинах і виражала загальну волю;
- була єдиною (завдяки властивій роду взаємодопомозі та відсутності в ньому соціальних протиріч);
- не мала розподілу за функціями і спеціального апарату управління та примусу, що зумовлено простотою економічної і соціальної структури первісного суспільства;
- переконання переважало над примусом, який застосовувався рідко та мав на меті суспільний осуд і виховання.

Управління в первісному суспільстві здійснювалося:

1) загальними зборами дорослих членів роду, які вирішували основні питання життєдіяльності і водночас виконували функції суспільного суду над порушниками канонів родового життя, а також вирішували спори між окремими особами;

2) старійшинами (радами старійшин), влада яких забезпечувалася власним авторитетом, досвідом, мудрістю і не давала їм ніяких матеріальних привілеїв;

3) вождями, яких обирали на загальних зборах для здійснення повсякденного керівництва, а також військового управління під час ведення воєн між племенами;

4) жерцями, які були основними носіями релігійних звичаїв, виконувачами обрядів, служителями культу.

При цьому найвища соціальна влада в первісному суспільстві належала загальним зборам, які називаються *первісною демократією*.

Соціальні норми первісного суспільства:

– виникали і формувалися поступово із розвитком суспільного життя, склалися в результаті багаторазового повторення;

– виражали волю та інтереси всього роду або племені;

– однаково поширювалися на всіх, не розділяючи людей за інтересами і соціальним положенням;

– не мали зовнішнього закріплення, передавалися з покоління в покоління і зберігалися в пам'яті людей;

– ґрунтувалися на внутрішньому переконанні й узгодженості поглядів членів роду;

– забезпечувалися переважно засобами суспільного впливу, силою звички, традицій (примус виражався в зауваженнях, необхідності вибачатися, відновляти пошкоджені речі тощо; найвищою мірою примусу було вигнання з роду або племені).

Із плином часу і розвитком людини як особистості відбулося розшарування суспільства за інтересами, видове і кількісне зростання суспільних відносин, посилення ролі інститутів соціальної влади із виділенням апарату примусу, що зумовило зміни форм соціального управління й регулювання, спричинило виникнення і розвиток держави та права.

Соціальна влада в сучасному розумінні – це спосіб управління суспільством, що виражається в системі публічно-вольових відносин між людьми з приводу організації їхньої взаємодії, досягнення спільних цілей та забезпечення загального інтересу.

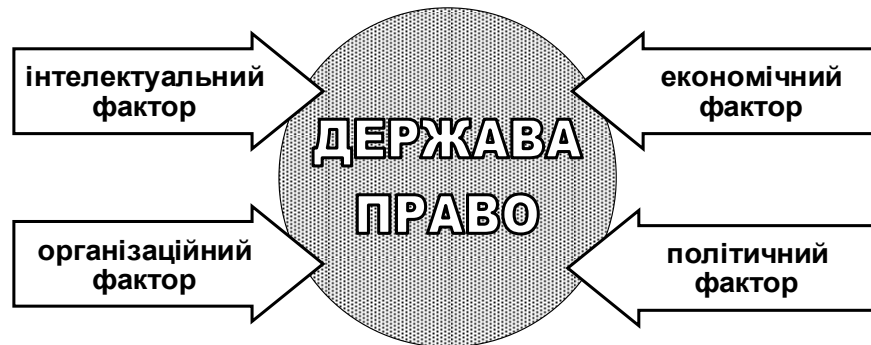
Еволюція всіх життєво важливих сфер суспільних відносин зумовлена впливом соціальної влади. Відповідно, у складній структурі соціальної влади можна виділяти політичну (і як її різновид – державну), економічну, ідеологічну, духовну та інші види влади.

До загальних ознак соціальної влади належить передусім те, що вона:

- є організаційною властивістю суспільства, способом його управління і втілення інтересів впливових соціальних груп, що передбачає поєднання вольового (силового) й управлінського начал;
- складається природно-історичним шляхом, починаючи з первісного суспільства, народжується в процесі відносин між людьми з приводу якогось соціального блага (цінності);
- виробляє загальні для суспільства орієнтири і цінності;
- здійснюється у формі владних (публічно-вольових) відносин між владними і підвладними суб'єктами, які формуються на основі відповідних соціальних норм;
- ґрунтується на верховенстві, самостійності владного суб'єкта у прийнятті рішень, обов'язкових для виконання підвладними суб'єктами, а також на можливості за необхідності нав'язувати свою волю, забезпечувати і контролювати виконання покладених зобов'язань;
- здійснює управління за допомогою широкого спектру засобів і методів, серед яких авторитет, переконання, заохочення, співпраця, координація, узгодження, а також примус у різних його формах (психічний, фізичний, юридичний).

Держава і право – нерозривно взаємопов'язані суспільні явища. Як форми втілення соціальної влади вони виникають і розвиваються в конкретних історичних умовах, залежно від тенденцій і ступеня розвитку суспільства.

Кожен народ, суспільство проходять власний унікальний шлях державного і правового розвитку. Однак серед усієї сукупності причин, що визначили зародження держави і права в різних народів, виділяються найбільш загальні їх групи, які називають *факторами виникнення держави і права*. До основних із них належать інтелектуальний, економічний, політичний та організаційний фактори.

Фактори виникнення держави і права

Інтелектуальний фактор. Із розвитком особистості людина стає відносно самостійним членом суспільства із власними інтересами, які можуть не збігатися з інтересами інших або суперечити їм. Зростають потреби у спілкуванні і взаємодії людей як у межах своєї родової групи, так і поза нею. Ускладнення суспільних відносин почало перевищувати регулятивні можливості первісних звичаїв, які не враховували індивідуальності людини. Тому виникла необхідність встановлення зрозумілих усім та обов'язкових для всіх обмежень (правил) поведінки, які б змогли забезпечити співіснування людей, що стало неможливим без нових, більш універсальних соціальних регуляторів та засобів забезпечення їх обов'язковості.

Економічний фактор. Перехід від привласнювального до виробничого господарства, розподіл і спеціалізація праці, поява надлишкового продукту, торгівлі і приватної власності викликали розвиток економічних зв'язків, які будувалися на нових принципах і виходили далеко за межі окремої родової общини. З'явилася потреба в закріпленні статусу товаровласника та визначення загальних для всіх принципів господарювання. У цих умовах первісні соціальні норми і владні інститути вже не були спроможні забезпечувати стабільність відносин та зростаючі потреби економічної організації суспільства.

Політичний фактор. Інтелектуальне й економічне зростання спричинило структурні зміни первісного суспільства, яке все більше стає неоднорідним. Відбувається його розшарування за майновим і соціальним становищем. Формуються соціальні верстви з протилежними інтересами, що посилює соціальні суперечності й конфлікти як

усередині окремих племен, так і між цілими племенами, спричиняючи війни. Вирішити ці суспільні проблеми в умовах родоплемінної організації життя було вже неможливо. Починає розвиватися політика як сфера реалізації власних інтересів найбільш впливовими соціальними групами з відповідними їй засобами впливу на суспільство.

Організаційний фактор. В умовах активного розвитку суспільних відносин і зростання кількості населення первісні норми та інститути соціальної влади втратили свою ефективність. По-перше, вони були примітивними і сталими, а динамічне суспільне життя вимагало організаційних механізмів, які могли б швидко адаптуватися до соціальних змін. По-друге, об'єднання людей із різними звичаями, традиціями, ціннісними орієнтирами вимагало нових, більш універсальних і розвинутих регулятивних та управлінських форм і засобів. По-третє, розвиток писемності зумовив виникнення зовнішніх форм закріплення соціальних норм та управлінських рішень, що значно спрощувало доведення їх до людей.

1.2 Теорії походження держави і права

Держава і право є особливими унікальними формами організації життя людства, що забезпечують суспільний поступ протягом багатьох століть. Відповіді на питання щодо їхнього виникнення і сутності цікавили мислителів, філософів, учених усіх часів і народів. Істотні розбіжності в історичних умовах життя і світоглядних позиціях різних науковців зумовили розмаїття теорій, якими намагалися пояснити походження таких складних взаємопов'язаних явищ, як держава і право. Розглянемо основні з них.

Теологічна теорія – одна із перших теорій походження держави та права, що пояснює їхнє виникнення божественною волею. Ідеї надприродного походження держави коріняться ще в Стародавньому Єгипті та Вавилоні. Рис сформованої теорії теологічні погляди набули в Середньовіччі в працях учених-теологів А. Августина і Т. Аквінського, а у ХХ ст. отримали новий поштовх у роботах французького філософа Ж. Марітена. Нині вона підтримується також сучасними ідеологами ісламу, католицизму, християнства та інших релігій.

Теологічна теорія, не розкриваючи конкретних шляхів, способів реалізації божественної волі, водночас відстоює ідеї непорушності, вічності держави, необхідності загального підпорядкування державній владі як владі від Бога. Підкреслюється і залежність самої держави від божественної волі, що виявляється через церкву

та інші релігійні організації. Право теж вважається божественним за природою – воно виражає волю Бога, вищий розум, добро та справедливість і не може бути результатом волі й бажань людей.

Патріархальна теорія, як і теологічна, є одною з найстаріших, її основоположниками були Платон та Аристотель. Утім підтримку вона здобула і в порівняно недавні часи (Р. Фільмер, М. Михайловський). Зміст патріархальної теорії полягає в тому, що держава походить з родини, яка розростається з покоління в покоління. Глава цієї родини стає главою держави – монархом. Його влада стає продовженням влади батька (патріарха), тому монарх сприймається як батько всіх своїх підданих. Із патріархальної теорії логічно випливає висновок про необхідність усіх людей підкорятися державній владі.

Виникнення **органічної теорії** пов'язують з успіхами дарвінізму і розвитком природознавчої науки в ХІХ ст. Її представниками були І. Блюнчлі, Г. Спенсер, Р. Вормс та інші. Однак схожі ідеї висловлювалися ще мислителями Давньої Греції. Так, Платон порівнював державу з організмом, а закони держави – із процесами людської психіки.

Поява дарвінізму призвела до того, що багато юристів, соціологів почало проводити паралелі між закономірностями, притаманними живим організмам (міжвидова і внутрішньовидова боротьба, еволюція, природний добір тощо) та соціальними процесами. Відповідно, людство виникає як результат еволюції тваринного світу – від нижчого до вищого. Подальший розвиток призвів до об'єднання людей у процесі природного відбору (боротьби з сусідами) в єдиний організм – державу, в якій уряд виконує функції мозку – керує всім організмом, використовуючи, зокрема, право як імпульси, що передаються мозком усьому суспільному організму.

Теорія насильства теж виникла в ХІХ ст. Прихильники цієї теорії (Л. Гумплович, К. Каутський, Е. Дюрінг) пояснювали виникнення держави передусім факторами військово-політичного характеру: завоюванням одним плем'ям (союзом племен) іншого. Для придушення поневоленого племені створювався державний апарат, приймалися закони. Виникнення держави і права, таким чином, розглядається як закономірна залежність слабкого від сильного.

Так, Л. Гумплович, посиляючись на приклади утворення держав у Європі та Азії, які, на його думку, виникли не інакше, як шляхом насильства, робить висновок, що держава утворюється внаслідок підпорядкування одного класу людей іншому, а з потреби переможців володіти «живими знаряддями» виникли економічна основа античної родини та відносини володарювання.

Прихильники *психологічної теорії* (Г. Тард, Л. Петражицький, М. Коркунов), що зародилася в середині XIX ст., намагалися знайти універсальну причину, яка б пояснила процес виникнення держави і права. Згідно з психологічною теорією витoki держави і права лежать у властивостях людської психіки, серед яких – потреба підкорення, почуття наслідування, бажання і вірування, вольові імпульси, пристосування як засіб розв'язання суперечностей.

Природно, що соціальні закономірності відображаються в поведінці, діяльності людей, тому властивості людської психіки здійснюють на них певний вплив. При цьому сама людська психіка формується під впливом відповідних економічних, соціальних та інших зовнішніх умов.

Теорія суспільного договору була сформульована в XVII-XVIII ст. у роботах Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Б. Спінози, Ж.-Ж. Руссо, О. Радищева й інших. За цією теорією, до появи держави люди знаходились у «природному стані», що розумілося різними авторами по-різному, зокрема як необмежена особиста воля, загальне благоденство, «війна всіх проти всіх». Кожна людина від природи мала невідчужувані права, але в процесі розвитку людства права різних людей починають вступати в суперечність, порядок у суспільстві порушується, і виникає насильство. Тому люди «домовилися» про утворення держави, яка відповідала б за підтримання порядку і забезпечення загальносуспільного блага й мирного співіснування, водночас погоджуючись свідомо обмежити свої свободи і підкорятися вимогам держави.

Таким чином, прихильники договірної теорії обґрунтовували ідеї демократії, народного суверенітету, *природно-правової концепції* прав людини і громадянина, права народу на насильницьку зміну державного устрою, який порушує природні права, що знайшло своє відображення в Декларації незалежності США і конституціях деяких західних країн.

Марксистська (класова) теорія (К. Маркс, Ф. Енгельс), спираючись на історико-матеріалістичні ідеї еволюції суспільства, розглядає виникнення держави і права як результат природного, насамперед економічного, розвитку первісного суспільства. Економічне зростання не тільки забезпечує матеріальні умови становлення форм суспільної організації, а й визначає соціальні зміни суспільства, які також є важливим чинником виникнення держави і права.

Марксистська теорія обґрунтовує ідею про класову природу держави, основним чинником виникнення і розвитку якої є боротьба класів. В умовах розшарування суспільства на антагоністичні класи держава виникає з необхідності стримування пригніченого класу як

знаряддя реалізації інтересів економічно панівної верхівки, яка за допомогою держави утверджує своє домінуюче положення в суспільстві. Право тоді стає передусім засобом, що забезпечує стабільність і розвиток суспільних відносин, вигідних економічно панівному класу, і розглядається як його воля, зведена в закон.

Слід визнати, що жодна з цих теорій не є досконалою. Проте всі вони мають право на існування, оскільки відображають ті чи інші об'єктивні особливості розвитку суспільства, що сприяє кращому розумінню передумов і причин виникнення держави і права.

1.3 Історичні типи держави і права

Типологія держави передбачає розподіл усіх держав, що існували й існують, на великі групи (типи) за їхніми найсуттєвішими ознаками, факторами виникнення, соціальною основою існування. Зважаючи на взаємозумовленість розвитку держави і права, з найбільш загального погляду можна говорити і про тип права, відповідний певному типу держави, або ж про тип держави і права як сукупність однорідних за основними ознаками держав та їхніх правових систем¹.

Із розвитком політико-правової наукової думки сформувалася низка різноманітних підходів до типології держави і права. Розглянемо основні з них, які своєрідним чином враховують історичні особливості розвитку цих явищ.

1. Формаційний підхід. Один із найпоширеніших типологічних підходів, що ґрунтується на вченні про суспільно-економічну формацію, засновану на конкретних способах виробництва, відповідних формах власності і владних відносин. З плином часу суспільно-економічні формації змінюють одна одну, а властивий їм тип виробничих відносин, що визначає риси держави в певний період історії, виступає основним критерієм виділення *історичних типів держави* – рабовласницького, феодалного, буржуазного, постбуржуазного (держави соціально-демократичної орієнтації).

Згідно з формаційним підходом причиною переходу одного історичного типу держави і права в інший є зміна:

- виробничих відносин у результаті розвитку продуктивних сил;
- соціально-класової структури суспільства;
- панівної верстви суспільства, а також встановлення нового співвідношення соціальних груп;

¹ *Правова система* – взаємозалежна сукупність усіх правових явищ у суспільстві, сформованих під впливом тенденцій його розвитку (правові норми, правові принципи, правосвідомість, правова культура, правові відносини, правотворчість, законодавство, юридична техніка тощо).

– соціальної суті держави і права внаслідок переходу державної влади до представників іншої групи чи класу.

Рабовласницький тип. Найдавніший тип держави, що виник у IV-III ст. до н. е. в країнах Близького Сходу (Єгипет, Лівія, Вавилон). Рабовласницька соціально-економічна формація стала першою сходинкою на шляху поділу суспільства на два основні класи: вільних і рабів.

Для цього періоду характерні різноманітні форми рабської залежності. Суть рабства полягала в насильницькому підпорядкуванні однієї людини іншій або однієї групи людей іншій групі людей. Раб не вважався членом суспільства і держави (громадянином), він був частиною господарства і використовувався як засіб або знаряддя виробництва. Раби на праві власності належали рабовласникам, які могли продати, обміняти, убити раба без його згоди.

Основним завданням рабовласницької держави було утримання рабів у покорі, керівництво загальносуспільними справами, забезпечення порядку серед вільного населення. Поряд із соціальними привілеями (майновими, релігійними, становими, кастовими) з'являється нова можливість – брати участь у державному управлінні, здійсненні правосуддя та законотворчості. Основними формами державного правління були деспотія (у давньосхідних державах) і республіка (у Стародавній Греції та Римі).

Кожна рабовласницька держава мала свою систему права і законодавства, яка складалася переважно зі звичаєвого права і традицій, релігійних норм та окремих законів. Загалом для права рабовласницького періоду характерні чітка спрямованість на задоволення інтересів рабовласників або вільних людей, несистематизованість і низький рівень юридичної техніки. При цьому право окремих рабовласницьких держав – Стародавньої Греції і Риму – досягло значного розвитку, а його основні ідеї заклали фундаментальну основу сучасних правових уявлень.

Феодальний тип. Феодальні держави виникають у Європі в V-VI ст. на основі рабовласницьких держав. Головний ресурс феодального виробництва – земля – перебував у власності феодалів. Селянин уже визнавався членом держави. Не маючи права власності на землю, він міг володіти іншими засобами виробництва – житлом, господарськими спорудами, інвентарем тощо. Селянин, який працював на землі феодала, сплачував йому за це податок у натуральній або грошовій формі. Проте за часів феодалізму існує і кріпацтво. Кріпак – селянин, який перебуває в неповній власності феодала, «прикріплюється» до землі, працює на ній, не маючи ніякої власності, відчужується як разом із землею, так і без неї.

Феодальна держава зберігає соціальну нерівність, слугує інтересам феодалів і закріплює їхню монополію на основні засоби виробництва та політичну владу, визнає селян економічно залежними від землевласників.

Феодальний період більшості країн проходив три основні етапи – феодальної роздробленості, станового представництва й абсолютизму. Феодальні держави мали монархічну форму правління і слабо розвинену систему державних органів, в якій переважали органи примусу (військо, поліція, в'язниці). При цьому з'являються органи станового представництва, які фактично виконували тільки дорадчі функції.

Феодальне право було неузгоджене, розпорошене і ґрунтувалося переважно на звичаях. Основні його завдання полягали в юридичному оформленні і закріпленні власності феодалів на землю й інші засоби виробництва. Члени суспільства наділялися можливостями залежно від того, яке місце у феодальній ієрархії вони займали.

На ранньому етапі феодалізму, внаслідок роздробленості, право, що існувало в межах окремих територіальних утворень феодальної держави, могло значно різнитися. Це називають партикуляризмом феодального права.

Буржуазний тип. Боротьба Південних Нідерландів за незалежність від Іспанської імперії у XVI ст., буржуазні революції Англії і Франції в XVII-XVIII ст., спрямовані проти феодально-абсолютистської монархії, спричинили виникнення держав буржуазного типу.

В умовах індустріалізації, розвитку ринкових відносин і становлення капіталізму основними власниками засобів виробництва і, відповідно, соціальною базою держави стає соціальна верства приватних підприємців – буржуазія. Пріоритету суспільства набуває економічна свобода, зникає будь-яка особиста позаекономічна залежність працівника від власника засобів виробництва. Проте майнова нерівність у суспільстві зберігається, що породжує нові конфлікти, які держава прагне вирішити, виходячи здебільшого з інтересів основних власників засобів виробництва – буржуазії.

Захищаючи власні інтереси, буржуазна держава заклала такі загальноважливі інститути і принципи демократії, як парламентаризм і республіканська форма правління, поділ влади, економічний, політичний та ідеологічний плюралізм тощо. Значно підвищилася роль держави як представника загальносуспільних інтересів і провідника соціальної політики.

У правовій сфері буржуазний період відзначився проголошенням і закріпленням рівноправ'я, непорушності прав людини і громадянина, свободи приватної власності та договорів, невтручання держави в

суспільне життя, права вільного звертання до суду і загалом зростанням соціальної ролі права. Стрімко розвиваються система права, форми позитивного права (нормативно-правовий акт, правовий договір, правовий прецедент) і юридична техніка, формується класичне міжнародне право.

Постбуржуазний тип. На сучасному етапі, із зміною соціальних пріоритетів, розвинені буржуазні держави поступово зазнають суттєвих змін, перетворюючись на держави соціально-демократичної орієнтації. Їхньою економічною основою є наявність серед населення значної кількості власників засобів і результатів виробничої діяльності та рівноправність різних форм власності (приватної, муніципальної, державної).

Постбуржуазні держави характеризуються соціальною спрямованістю, демократичним режимом утворення державних органів і здійснення державної влади, правовою формою та характером державної діяльності, орієнтованістю на забезпечення задоволення загальнолюдських потреб і реальне здійснення та захист прав людини. У сучасній державі права і свободи людини та громадянина не тільки проголошуються, а й всебічно гарантуються і забезпечуються.

Держава стає основним засобом подолання наявних соціальних конфліктів та участі суспільства у всесвітніх процесах (інтеграції, глобалізації, інформатизації тощо), а також гарантом соціальної безпеки і представником суспільства в міжнародних правових відносинах. Для забезпечення загальносвітових соціальних потреб утворюються і починають провадити активну діяльність різноманітні міжнародні організації й міждержавні утворення.

2. Цивілізаційний підхід. Його основним критерієм виступає *цивілізація* як певний стан суспільства, що характеризується сукупністю психологічних, світоглядних, релігійних, географічних та інших ознак, зумовлених передусім культурно-історичним фактором.

Один із найвідоміших розробників цивілізаційної теорії А. Тойнбі в першій половині ХХ ст. виділив та описав понад 20 цивілізацій, які циклічно змінювали одна одну. Серед них сучасними вважають західну, православну, мусульманську, китайську, японську, індуську, латиноамериканську, африканську цивілізації.

У межах сучасної цивілізаційної теорії існують різні підстави виділення видового розмаїття цивілізацій та їхньої державності: хронологічні, генетичні, просторові, релігійні, організаційні тощо. Зокрема, ґрунтуючись на окремих підходах до поняття «цивілізація», можна виділяти такі види цивілізацій і відповідних їм типів держави і права:

- східні, західні, змішані;
- давні, середньовічні, сучасні;

- аграрні, промислові, науково-технічні;
- доіндустріальні, індустріальні, постіндустріальні;
- локальні, особливі та сучасні.

У своєму розвитку цивілізації проходять кілька етапів:

1) локальні цивілізації, кожна з яких має свою сукупність взаємопов'язаних соціальних інститутів, зокрема державу (Давньоєгипетська, Шумерська, Егейська);

2) особливі цивілізації (індійська, китайська, західноєвропейська, східноєвропейська, ісламська) з відповідними типами держав;

3) сучасна цивілізація, державність якої зумовлена процесами глобалізації, об'єднання різних суспільств для вирішення загальносвітових проблем людства.

Відмінність цивілізаційного підходу від формаційного полягає в можливості розкриття суті будь-якої історичної епохи через людину, мету її життя і діяльності, сукупність домінуючих у певний історичний період соціальних цінностей. За цивілізаційним підходом держава – це найважливіший чинник духовно-культурного розвитку суспільства, а не інструмент політичного панування певних верств суспільства.

3. Технократичний підхід базується на досягненнях досить впливового на сьогодні технократичного напрямку соціологічної думки (Г. Спенсер, У. Ростоу, Д. Белл). Цей підхід виходить із визначальної залежності суспільства від рівня розвитку технології. Технологічний розвиток зумовлює певний етап еволюції суспільства із відповідним йому комплексом соціальних цінностей, який знаходить відображення в сутнісних рисах держави і права.

Прихильники технократичного підходу розрізняють три рівні технологічного розвитку: аграрний (доіндустріальний), індустріальний (промисловий) та постіндустріальний.

Аграрний тип технології побудований на позаекономічному примусі до праці, зокрема на рабстві, кріпосному праві. Цьому технологічному рівню відповідає деспотична держава (наприклад, Стародавній Єгипет).

Індустріальний тип технології вимагає свободи та ініціативи особистості. Йому відповідає ліберальна держава, яка визнає свободу та юридичну рівність людей (більшість держав Західної Європи у XIX – на початку XX ст.).

Зараз людство переживає етап *постіндустріального суспільства* – суспільства, в якому домінують новітні високоефективні технології, індустрія знань та інноваційних послуг, конкуренція в усіх видах діяльності.

На думку Д. Белла, постіндустріальне суспільство передбачає виникнення інтелектуального класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократи. Головним ресурсом постіндустріального суспільства стають інформація і знання, до яких забезпечується вільний і рівний доступ, а домінуючою тенденцією – інтелектуальний та інформаційний розвиток.

У постіндустріальний період, сучасний етап якого називають *інформаційним суспільством, суспільством знань*, відбуваються й суттєві трансформації державної та правової сфер, що дає змогу виділяти певні ознаки переходу до **інформаційного типу держави і права** як концепції новітньої доби, а саме:

- підвищення соціальної цінності інформації і знань, що визнається державою і закріплюється правом;

- розвиток інформаційних прав людини як фундаментальної правової гарантії існування інформаційного суспільства;

- посилення ролі інформатизації в усіх сферах суспільно значущої діяльності, зокрема в державному управлінні та правовому регулюванні;

- переорієнтація державної діяльності на забезпечення життєво важливих інформаційних потреб суспільства: розвитку глобального інформаційного простору, подолання інформаційної нерівності, забезпечення інформаційної безпеки тощо;

- виникнення нової концепції соціальної взаємодії на основі широкого застосування мережі Інтернет («електронна демократія», «електронний уряд», «електронна комерція» тощо).

Розглянуті підходи до типології держави і права повинні використовуватися в гармонічній єдності, оскільки кожен із них має свої переваги й недоліки. Так, формаційний підхід недооцінює вплив неекономічних чинників (культури, світогляду, релігії тощо), проте дає змогу розглянути розвиток держави і права в логічній історичній поетапності. Цивілізаційний підхід не враховує економічного фактору, але, заперечуючи наявність жорстких закономірностей історії, демонструє в розмаїтті цивілізацій індивідуальність і самобутність різних суспільств і шляхів їх розвитку. Технократичний підхід, відображаючи найбільш суттєві сучасні соціальні зміни, наповнений певним романтизмом щодо інформаційного суспільства і впливу інформаційних технологій. Із цього приводу Д. Лайон зазначає, що ідеологія інформаційного суспільства, хоча і розуміється як логічний і природний соціальний рух уперед, але може сприяти пригніченню технологіями природної майстерності людини, розгортанню тиранії технократичної влади іншим негативним проявам. Реалії сьогодення

свідчать про перехід політичного протистояння, зумовленого різницею матеріального і духовно-культурного стану різних верств суспільства і різних держав в інформаційну сферу, а також використання інформаційних технологій як зняряддя геополітичної боротьби, що спричиняє реальні прояви інформаційних війн.

Контрольні запитання

1. Що таке суспільство?
2. Що таке влада?
3. Визначте організаційні основи первісного суспільства.
4. У чому полягає сучасне розуміння соціальної влади?
5. Назвіть і поясніть основні фактори виникнення держави і права.
6. Які існують теорії походження держави і права, в чому вони полягають?
7. Які підходи до типізації держави і права Ви знаєте?
8. Які можна виділити історичні типи держави і права?
9. Назвіть особливості держави і права інформаційного типу.

Література для поглибленого вивчення

Академічна юридична думка / укладачі І. Б. Усенко, Т. І. Боднарук ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Ін Юре, 1998. – 503 с.

Антологія української юридичної думки : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. ред. В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. – К. : Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – 568 с.

Антологія української юридичної думки : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 2 : Історія держави і права України: Руська Правда / упорядники : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко ; відп. ред. І. Б. Усенко. – К. : Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – 592 с.

Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – М. : Академия, 1999. – 949 с.

Божко В. М. Аналіз теорій походження держави / В. М. Божко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. – 2007. – № 9. – С. 12–19.

Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 256 с.

Кормич А. І. Історія вчень про державу і право : навч. посібник / А. І. Кормич. – К. : Правова єдність, 2009. – 312 с.

Лайон Д. Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії / Д. Лайон // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія / упоряд. В. Лях ; Міжнародний фонд «Відродження». – К. : Либідь, 1996. – С. 362–380.

Осауленко О. І. Історія вчень про державу і право : посібник для підготовки до іспитів / О. І. Осауленко, А. О. Осауленко, В. К. Гіжевський. – К. : ФОП Ліпкан О. С, 2010. – 196 с.

Тоффлер Е. Третя Хвиля / Е. Тоффлер ; пер. з англ. А. Євса. – К. : Видавничий дім «Всесвіт», 2000. – 475 с.

Якушик В. Типологізація держави / В. Якушик // Політичні читання. – 1995. – № 2. – С. 275–281.

ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВИ

2.1 Загальне поняття держави

2.2 Державна влада і державний суверенітет.

Інформаційний суверенітет як складова суверенітету держави

2.3 Основні концепції держави

2.4 Правова держава і громадянське суспільство

Держава є власністю народу, а народ – це не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згурталися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільних інтересів.

Марк Тулій Цицерон

Під державою я маю на увазі не демократію чи будь-яку іншу форму правління, але будь-яке незалежне співтовариство.

Джон Локк

2.1 Загальне поняття держави

У політико-правовій думці варіанти тлумачення поняття «держава» відомі ще з античних часів. Аристотель вбачав у ній зосередження всіх розумових і моральних інтересів громадян, що забезпечує політичне життя народу. Цицерон визначав державу як союз людей, об'єднаних загальними основами права і загальної користі. За Дж. Локком, держава – це єдине, незалежне політичне співтовариство із загальною владою, законом і судом. І. Кант розумів державу як об'єднання людей, підвладних правовим законам. Г. Гегель основою державності вважав народний дух у формі релігії і нерозривно пов'язував державу з ідеями розуму, свободи і права.

Із часом уявлення про державу поглиблюються, стають більш систематизованими і точними. Сьогодні держава – це один із

найважливіших інститутів політичної системи суспільства¹, який концентрує в собі владні відносини, необхідні для консолідації суспільства та забезпечення інтересів усіх його верств та окремих членів.

Держава – суверенна, політико-територіальна організація, що покликана здійснювати управління загальносуспільними справами, сприяти дотриманню балансу суспільних, групових та індивідуальних інтересів, забезпечувати цілісність і безпеку суспільства та виступати його офіційним представником у міжнародних відносинах.

Політологічна наука визначає державу передусім як організацію *політичної влади*, що поширюється на всю територію і населення країни, здійснюється за допомогою спеціального апарату управління, встановлює загальнообов'язкові правила поведінки, самостійно керує своїми внутрішніми і зовнішніми справами.

У всій наявній багатоманітності тлумачень поняття «держави» виділяються два основних аспекти:

– держава трактується як сукупність державних організацій (апарат управління суспільством), що орієнтує на її структурно-функціональні особливості;

– держава розуміється як особливий вид політичної влади в суспільстві – *державної влади* – з відповідною ціннісно-світоглядною соціальною основою.

Отже, будучи в природній єдності з суспільством, держава певним чином виокремлюється (інституалізується) в ньому у вигляді механізму держави², який має власні засоби впливу на суспільство, потреби й інтереси, тенденції становлення, функціонування і розвитку.

Загальні ознаки держави:

1. Держава – це *всезагальна організація*, оскільки забезпечує загальносуспільні потреби й інтереси та об'єднує на цій основі всіх членів суспільства в єдине ціле. На відміну від держави, інші суспільні організації (партії, рухи, спілки, фонди, асоціації тощо) охоплюють лише окремі частини суспільства.

¹ *Політична система суспільства* – це сукупність державних і недержавних інститутів, що здійснюють владу, управління суспільством, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому.

² *Механізми держави* – сукупність усіх державних організацій (органів, підприємств, установ та інших організацій), через які здійснюється державна діяльність.

2. Держава – це *універсальна організація*, вона консолідує суспільство для вирішення соціально важливих питань у різних сферах суспільного життя.

3. Держава – *суверенна і незалежна організація влади*. Суверенітет (нім. *souveranitat*, франц. *souverainete*) – повна незалежність держави від інших держав у її внутрішніх справах і зовнішніх відносинах.

4. Держава являє собою *територіальну організацію влади* в країні. Державна влада поширюється на все населення в межах визначеного *державним кордоном* географічного простору – території держави. Територіальний принцип об'єднання суспільства, на відміну від кровноспорідненого, породжує новий соціальний інститут – *громадянство*.

5. Держава – це *особлива організація політичної влади*, що має спеціальний апарат керування суспільством для забезпечення його нормальної життєдіяльності. Матеріальним втіленням державної влади є система державних органів – *апарат держави*. Через нього здійснюється державне управління і примус, закріплюється та реалізується державна влада, захищається територія та інтереси держави.

6. Держава – це *офіційна організація*, що репрезентує суспільство, виступає від його імені і в такій ролі визнається іншими державами (суспільствами). Важливими елементами офіційності держави є *державна символіка* (державний прапор, гімн, герб) і *державна мова* – визнана на державному рівні, обов'язкова мова законодавства, судочинства, діловодства, офіційних засобів масової інформації тощо. В Україні єдиною державною мовою є українська, проте деякі інші держави мають більш ніж одну державну мову. Так, у Швейцарії статус офіційної мають чотири мови – німецька, французька, італійська і ретороманська.

7. Держава як організація влади має *ієрархічну внутрішню будову* – підпорядкованість нижчих управлінських ланок вищим і в кінцевому результаті – загальнодержавним (парламенту, президенту, уряду). При цьому у формуванні структури державної влади різних країн виділяються як тенденції централізації, так і децентралізації. Остання не означає втрати єдності, структурованості і підпорядкованості державної влади, а лише надання більшої самостійності місцевим органам у прийнятті рішень місцевого значення.

8. Держава організує суспільство на *правовій основі*. Саме право є тим соціальним регулятором, який формалізується і забезпечується державою; водночас правом закріплюються засади організації і функціонування державної влади. Здійснюючи свої функції, органи державної влади здатні встановлювати загальнообов'язкові правила

поведінки (правові норми) та забезпечувати їхню реалізацію. Звичайно, ці правила мають відповідати умовам життя суспільства, його цінностям і потребам.

9. Для забезпечення власного функціонування держава має свою *фінансову систему*. За допомогою державної фінансової системи формується державний бюджет – збираються (податки) та використовуються (видатки) кошти на виконання різноманітних функцій держави, а також утримання її апарату. Обов'язковим атрибутом фінансової системи є встановлена законодавством *грошова одиниця*.

10. Для сучасних держав новітнього (інформаційного) типу характерна наявність *розвинутої системи інформаційного забезпечення діяльності органів державної влади*. Ця система створює певні інформаційні умови діяльності органів влади, коли адекватність прийняття управлінських рішень гарантована необхідною для цього повною, актуальною, достовірною, своєчасною інформацією.

2.2 Державна влада і державний суверенітет. Інформаційний суверенітет як складова суверенітету держави

Поняття «держава» і «державна влада» близькі і багато в чому збігаються, але між ними є суттєві відмінності.

Поняття «держава» більш об'ємне й охоплює не лише саму по собі державну владу як засіб управління суспільством, а й соціальну (народ), просторову (територію), інституційну (органи влади й інші інститути), нормативну (соціальні норми) основи держави.

Державна влада виявляється у владних відносинах між владними і підвладними суб'єктами, що пронизують усі інші складові держави особливим соціальним (правовим) зв'язком, який гарантує певний порядок у суспільстві.

Якщо державна влада є способом керування й управління суспільством, здатністю вступати у владні відносини, то держава є формою організації влади найбільш впливової соціальної групи (домінуючої частини суспільства) в соціально неоднорідному суспільстві. Державна влада є одним із видів соціальної влади та невід'ємним управлінським елементом держави, без якого неможлива державна форма організації суспільного життя.

У системі соціальної влади державній владі притаманні певні властивості.

По-перше, державна влада виступає як універсальний засіб управління суспільством, що здійснюється на принципах компетентності,

законності, відповідальності, за допомогою всіх державно-правових засобів, зокрема й державного примусу, через систему публічно-політичних, вольових відносин (керування – сприйняття, панування – підпорядкування). Ці особливі відносини виникають між суб'єктами політичної системи суспільства (владними і підвладними) з приводу забезпечення балансу в реалізації загальносуспільних та індивідуальних інтересів і дотримання загальнообов'язкових правил поведінки (правових норм).

По-друге, якщо суб'єктами владних відносин є державні органи і посадові особи, з одного боку, і фізичні та юридичні особи – з іншого, то об'єктом владних відносин виступає їхня діяльність (поведінка), формальний (юридичний) зміст якої становлять права та обов'язки підвладних суб'єктів і повноваження (компетенція) владних суб'єктів. Залежно від типу взаємозв'язків між суб'єктами владні відносини можуть мати імперативний (панування-підпорядкування) і диспозитивний (владно-зобов'язальні відносини між рівними суб'єктами) характер.

По-третє, державна влада завжди є політичною по суті і реалізується через спеціально створену систему державних органів за допомогою низки притаманних лише їй методів і засобів. З-поміж інших видів соціальної влади державна влада вирізняється, як мінімум, двома монополіями: 1) видання загальнообов'язкових правових норм; 2) застосування державного примусу.

Державний примус – це єдиний вид примусу, що застосовується тільки державою від імені всього суспільства. Він полягає у здійсненні державними органами (посадовими особами) на правових засадах психологічного або фізичного впливу на певних осіб для приведення їхньої поведінки у відповідність до вимог правових норм.

Основні характеристики сучасної державної влади:

- *публічність* – існує для розв'язання загальносуспільних проблем і поширюється на всіх членів суспільства;
- *єдність* – у кожній країні існує тільки одна державна влада;
- *універсальність* – охоплює різні сфери життя суспільства;
- *легальність* – виникає і діє на законних підставах;
- *легітимність* – визнається й підтримується суспільством;
- *здатність встановлювати загальнообов'язкові правила поведінки (правові норми) і забезпечувати їх виконання;*
- *апаратність* – здійснює свої завдання і функції через спеціально створену систему органів влади (апарат);

- *регламентованість* – межі діяльності державної влади чітко визначаються правом у вигляді її завдань, функцій та повноважень;
- *поділ на гілки влади* – законодавчу, виконавчу, судову;
- *верховенство права* – виходить у своїй діяльності винятково із правової доцільності, пріоритету прав і свобод людини;
- *суверенітет* – виняткове здійснення влади в певній державі без зовнішнього втручання.

Суверенітет державної влади (державний суверенітет) має дві сторони:

1) внутрішню, що відображає властивості державної влади стосовно всіх інших організацій у політичній системі суспільства, її монополне право на створення законодавства, управління і поширення повноважень у межах усієї державної території;

2) зовнішню, що відображає можливості держави як суб'єкта міжнародного права у взаємовідносинах з іншими державами, неприпустимість втручання ззовні у внутрішньодержавні справи.

Державний суверенітет – це властивість державної влади, що полягає в її верховенстві, самостійності, повноті і неподільності на своїй території (внутрішній суверенітет) та рівноправності й незалежності у відносинах з іншими державами (зовнішній суверенітет).

Складові державного суверенітету:

- *верховенство* – відсутність у державі будь-якої іншої влади, вищої за державну;
- *самостійність* – здатність державної влади самостійно визначати й здійснювати державну політику за умови дотримання національного та міжнародного права;
- *повнота* – поширення державної влади на всі сфери державного життя, на все населення і суспільні організації в державних територіальних межах;
- *неподільність* – цілісність, єдність влади держави в межах її території;
- *незалежність* у зовнішніх відносинах – можливість без стороннього втручання приймати рішення щодо зовнішніх справ держави;
- *рівноправність* у зовнішніх відносинах – наявність у держави в міжнародних відносинах таких прав та обов'язків, як і в інших держав.

Важливою ознакою державного суверенітету є також *невідчужуваність* – неможливість довільного відчуження законної (легальної)

державної влади. При цьому на законних підставах частина повноважень державної влади може бути делегована органам місцевого самоврядування.

Принцип суверенності держави є однією з фундаментальних засад міжнародного права. Держави володіють суверенітетом незалежно від розміру території, кількості населення, форми правління та устрою тощо. Він знайшов своє закріплення в Статуті ООН та інших міжнародних правових документах, зокрема в суверенних правах держав, а саме: право війни і миру; право видавати закони; право формувати державні органи; право визначати свою атрибутику; право встановлювати податки; право призначати своїх представників в інших державах і міжнародних організаціях; право вступати до міждержавних союзів тощо.

Державний суверенітет необхідно відрізнити від суверенітету народу. У демократичних країнах першоджерелом державної влади є народ. Тому державний суверенітет відносно народного має похідний характер і може розглядатись як певний механізм (засіб) реалізації суверенітету народу.

*** Суверенітет народу** – верховенство народу як джерела і носія влади, його право самому вирішувати свою долю, безпосередньо або через представницькі органи брати участь у формуванні політики своєї держави, складу її органів, контролювати діяльність державної влади. Так, ст. 5 Конституції України закріплює: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування».

В епоху становлення інформаційного суспільства і формування глобального інформаційного простору акценти державного суверенітету дещо змінюються і на перший план виходить його інформаційна складова або *інформаційний суверенітет держави*. Він є неодмінною умовою суверенності влади будь-якої сучасної держави, гарантією її безпеки, подальшого розвитку й процвітання.

Інформаційний суверенітет держави – це здатність держави самотійно і незалежно, з додержанням балансу інтересів особи, суспільства та держави визначати й здійснювати національні інтереси в інформаційній сфері, державну внутрішню і зовнішню інформаційну політику, розпоряджатися власними інформаційними ресурсами, формувати інфраструктуру національного інформаційного простору, створювати умови для його інтегрування у світовий інформаційний простір та гарантувати інформаційну безпеку.

У діяльнісному аспекті *інформаційний суверенітет держави* можна розглядати як сукупність організаційних, нормативно-правових, воєнних та зовнішньополітичних заходів, спрямованих на забезпечення цілісності національного інформаційного простору, національної інформаційної інфраструктури та технологічної безпеки, що здійснюються в інтересах забезпечення прав та свобод громадян, суспільства і держави.

Інформаційний суверенітет держави має яскраво виражену контентну і технологічну складові. Це означає, що в сучасному світі суверенітет держави суттєво залежить від її здатності, по-перше, контролювати й спрямовувати інформаційні потоки (контентна складова), а по-друге, забезпечувати себе надійними як апаратними, так і програмними засобами оброблення, передавання, зберігання інформації тощо (технологічна складова).

Серед пріоритетних напрямів забезпечення інформаційного суверенітету України в сучасних умовах можна зазначити:

- забезпечення реального інноваційного потенціалу країни та її здатності до самостійного створення (від ідеї до реалізації) новітніх інформаційних технологій;
- стимулювання й розвиток національних ІТ-компаній;
- збільшення військового кіберпотенціалу держави;
- формування активної зовнішньополітичної позиції з ключових питань інформаційного розвитку;
- створення національного інформаційного продукту та інфраструктури;
- своєчасне правове забезпечення інформаційного зростання країни, починаючи з прийняття концептуальних законів, що визначають основні засади і стратегічні напрями забезпечення інформаційного суверенітету та інформаційної безпеки в Україні.

2.3 Основні теорії держави

Соціологічній і політико-правовій науці відома значна кількість теорій (концепцій), які так чи інакше розкривають основну суть держави. Їхнє розмаїття можна пояснити складністю соціальної структури суспільства, історичними особливостями розвитку різних країн, різноманітністю методологічних підходів до певної проблеми, існуванням країн різного ступеня розвитку тощо.

Деякі з концепцій держави, незалежно від історичного періоду їхнього формування і зародження основних ідей, певним чином знаходять свій вираз у сучасному стані речей, тому їх ще називають

сучасними концепціями держави. При цьому здебільшого в державі вбачають механізм забезпечення цілісності суспільства, вирішення загальних справ, соціального компромісу та загальної злагоди.

Теорія солідаризму розглядає державу як засіб забезпечення соціальної солідарності, досягнення консенсусу на основі узгодження інтересів і потреб усіх соціальних верств. Відкидається ідея класової боротьби, революційного шляху розвитку суспільства. Ця теорія поширилась у другій половині XIX – першій половині XX ст.

Л. Дюгі, критикуючи марксизм на основі ідей французьких соціологів О. Конта, Л. Буржуа, Б. Дюркгейма, розвинув *концепцію соціальної солідарності*. Державу він вважав засобом забезпечення соціальної солідарності класів, організованою силою суспільства, яка встановлює взаємозалежність і спільність інтересів різних соціальних груп і класів. Л. Дюгі відкидав класові суперечності, політичну боротьбу і соціалістичну революцію.

Представники *теорії держави загального благоденства* (перша половина XX ст., Дж. Кейнс та інші) вважають, що суспільство й держава вже позбулися або інтенсивно позбуваються класового характеру, а держава стає органом, що функціонує на благо всіх членів суспільства. Характерною рисою такої держави є звуження репресивно-каральних функцій і суттєве обмеження державного примусу. Основними функціями держави стають: культурно-освітня діяльність, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, захист працівників від надмірної експлуатації з боку роботодавців.

Ідея держави загального благоденства передбачає активний державний вплив на економічне і соціальне життя, стабілізацію господарських, виробничих і політичних процесів, оскільки панування приватної власності та вільної конкуренції призводить до різкого майнового і соціального розмежування населення. Держава повинна брати активну участь у регулюванні економічних процесів для забезпечення кожному достатнього життєвого рівня.

Теорія еліт (кінець XIX – початок XX ст., Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс) ґрунтується на ідеї нездатності широких мас населення до управління державою. Тому політика – це сфера боротьби двох протилежних груп: панівної меншості (еліти), яка оволоділа державою, та підпорядкованої їй більшості (усе інше населення країни). При цьому елітою вважаються індивіди, які досягли у своїй справі найбільших успіхів.

Демократію за цією теорією визначають як утопію, марево. Некомпетентне населення, виборюючи демократію, прокладає шлях до тоталітаризму (соціалізму, фашизму). Прихильники цієї теорії пов'язували свободу людства не з демократією, а з управлінням державою

компетентною правлячою елітою. Але кожна еліта рано чи пізно за-спокоюється на досягнутому, витрачає свої найкращі якості, творчу енергію і вироджується. У суспільстві з'являється нова потенційна еліта, що прямує до влади. Тому зміна еліт, як правило, здійснюється шляхом насильства (переворотів, революцій). Ці явища, на думку авторів згаданої теорії, є природними і корисними. Еліта розглядається як меншість суспільства, що являє собою привілейовану групу, наділену особливими психологічними, розумовими, соціальними і політичними якостями, яка безпосередньо бере участь у використанні державної влади або активно впливає на її здійснення. Еліта утворюється в трьох головних сферах суспільного життя – політичній, економічній та інтелектуальній.

Нині поширення набула *теорія неолітаризму*, або *елітарної демократії*. Представники цієї теорії (Х. Ласуел, Д. Сарторі, Г. Зейглер) вважають, що управління держави народом приречене на невдачу і веде до диктатури. Тому суспільством має управляти еліта. Для цього необхідно поєднати елітаризм з елементами плюралістичної демократії. Вони обґрунтовують теорію елітарної демократії, суть якої полягає в тому, що:

- у сучасному суспільстві діють не одна, а кілька еліт;
- між елітами існує конкуренція;
- еліти контролюються народними масами через загальне виборче право, що стимулює конкуренцію еліт;
- доступ до еліти залишається відкритим для всіх, вона поповнюється за рахунок вихідців із народу.

Розвитком елітарних ідей стала низка *технократичних теорій* (Т. Веблен, Ф. Тейлор, Г. Саймон, Д. Белл, Дж. Бернхем та ін.), основна суть яких зводиться до того, що із зростанням впливу науки і техніки на всі сфери суспільного життя вчені, технічні спеціалісти об'єктивно змушені зосереджувати у своїх руках не тільки виробничі та науково-дослідницькі функції, а й політичну владу. Тому, враховуючи значення впливу науково-технічної революції на життя суспільства, керування державою має здійснюватися кращими представниками науково-технічної інтелігенції, що приводить до виникнення нової суспільно-політичної системи – технократії. Таким чином, технократична ідея влади спирається передусім на інтелект, знання, компетентності.

Етатична теорія держави полягає в обґрунтуванні необхідності максимального втручання держави в життя суспільства і кожної конкретної особи. Життя сучасного суспільства постійно ускладнюється, виникають і розвиваються нові взаємозв'язки як між його

складовими, так і між окремими громадянами. Це зумовлює необхідність існування своєрідного «соціального диригента», який би впорядковував (регламентував і контролював) суспільні відносини. Таку роль має взяти на себе держава з огляду на лише їй одній притаманні властивості – наявність спеціального апарату управління і примусу, здатність надавати своїм велінням загальнообов'язковий характер тощо. При цьому визнається необхідність практично необмеженого втручання держави майже в усі сфери суспільного життя.

Протилежною до етатичної є *анархістська теорія держави* (М. Штірнер, П. Прудон, М. Бакунін, П. Кропоткін). Її основна ідея полягає в необхідності створення суспільства, в якому, з одного боку, максимально обмежуються можливості втручання держави в повсякденне життя суспільства та особи, а з іншого – максимально підвищується роль населення в управлінні суспільними справами.

Згідно з анархістськими поглядами в зовнішніх відносинах на державу має покладатися лише забезпечення оборони її території та підтримання необхідних, насамперед економічних, зв'язків з іншими державами. Усередині функції держави повинні обмежуватися лише прийняттям невеликої кількості найважливіших законів, положення яких мають виняткове значення для існування і розвитку всієї держави, а також забезпечення їх неухильної реалізації. Усі інші внутрішні питання мають вирішуватися населенням усєї країни або окремих частин її території безпосередньо (шляхом референдумів, зборів), чи органами місцевого самоврядування, що обираються населенням відповідних територій. Положення цієї концепції сприяють широкому розвитку місцевого самоврядування.

Теорія національної держави вбачає основне призначення держави в забезпеченні створення найсприятливіших умов для існування та розвитку певної нації, що в сучасній науці розцінюється неоднозначно. Тлумачення цієї концепції винятково в етнічному розумінні наближає її до фашизму і надає якостей соціально небезпечної. Породжена нею недовіра між людьми різних національностей, в умовах багатонаціональних держав неминуче веде до конфронтації і, врешті-решт, до насильства і ворожнечі.

Нині національна держава може мати місце лише тоді, коли враховуються реальний стан міжнаціональних відносин та інтереси національних меншин. Завжди слід зважати на ті правові та фактичні наслідки, що стоять за ідеєю національної державності в кожному окремому випадку.

Теорія плюралістичної демократії (Г. Ласкі, М. Дюверже, Р. Дарендорф, Р. Аллен та ін.) представляє сучасну державу як сукупність соціальних груп і прошарків, що виникають унаслідок певних

інтересів. Для захисту своїх інтересів ці спільноти утворюють різні об'єднання громадян, які у свою чергу через «зацікавлені групи» чи «групи тиску» впливають на політичну владу, домагаючись реалізації своїх інтересів (потреб).

У сучасному розумінні плюралістична демократія включає в себе права людини, вільну конкуренцію в політичному середовищі, розподіл влади, федералізм. Такі принципи надають гарантії кожній політичній силі, соціальній групі спиратися на різні важелі влади. При цьому забезпечується воля більшості при обов'язковому врахуванні інтересів меншості, можливість доведення громадянами своїх потреб до влади з метою їхнього найповнішого задоволення. Всебічно гарантуються права кожного на: свободу думки і вільного вибору; свободу створення організацій, існування альтернативних джерел інформації; опозицію і змагальність у політичній сфері.

До сукупності ідей, що мають визначальний вплив на сучасне державотворення, належить і **теорія правової держави**, яка буде розглянута в наступному підрозділі.

Поряд із цим на суспільну роль держави суттєво впливає стрімкий розвиток інформаційного суспільства, який зумовлює нові форми і напрями державної діяльності, новий формат взаємодії держави і суспільства, а отже, створює передумови формування нових концепцій держави (інформаційної держави, держави в інформаційному суспільстві, електронної держави тощо).

2.4 Правова держава і громадянське суспільство

В історії політико-правової думки *теорія правової держави* формувалася поступово, вбираючи в себе кращі гуманістичні здобутки соціальної теорії і практики.

Окремі ідеї, що заклали основу цієї концепції, висловлювалися видатними мислителями різних часів, починаючи з античності, зокрема Платоном та Аристотелем, Т. Гоббсом і Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо і Ш.-Л. Монтеск'є. Головним фундатором концепції правової держави цілком заслужено вважається видатний німецький філософ І. Кант, хоча сам він вживав дещо інший термінологічний вислів – «правовий державний устрій».

Термін «правова держава» ввійшов у науковий обіг на початку XIX ст. А наприкінці XIX ст. у більшості європейських країн дослідження з цього питання набули великого розмаху. Різноманітні аспекти правової держави активно досліджувались і в дореволюційній Україні та Росії такими видатними вченими, як Б. Кістяківський,

С. Дністрянський, М. Драгоманов, М. Палієнко, М. Коркунов, П. Новгородцев та ін. Зазнавши занепаду в радянський період, із другої половини 80-х років ХХ ст. ідея правової держави в Україні відроджується і починає активно розроблятися.

Розвиток правової держави невіддільний від становлення прав людини, котрі, власне, і виступили тією ключовою категорією, навколо якої розвивалися головні характеристики правової держави. Лише правова держава може виступати об'єктивним виразником інтересів внутрішньо неоднорідного і суперечливого громадянського суспільства, і саме вона є одним із найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів.

Правова держава – це організація державної влади, заснована на визнанні і реальному забезпеченні прав людини, верховенстві права і взаємній відповідальності особи і держави.

Ознаки, притаманні правовим державам, можуть бути поділені на дві групи: 1) соціально-змістовні (матеріальні); 2) структурно-організаційні (формальні).

Основні ознаки правової держави:

1) соціально-змістовні:

- верховенство права (*rule of law*) в усіх сферах суспільного життя;
- закріплення в конституції та інших законах основних прав людини;
- панування в суспільному і державному житті правових законів, тобто тих, що виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому основні загальнолюдські цінності та ідеали;
- врегулювання відносин між особою і державою на основі загальнонодозвільного принципу – «особі дозволено чинити все, що прямо не заборонено законом»;
- рівність закону для всіх і рівність усіх перед законом;
- взаємна відповідальність особи і держави;
- високий рівень правової культури всіх членів суспільства, зокрема знання необхідних положень законодавства й уміння та навички їхньої реалізації;

2) структурно-організаційні:

- юридична захищеність особи, тобто наявність розвинутих та ефективних процедурно-юридичних засобів (механізмів) для вільного здійснення, охорони і захисту основних прав людини;
- чіткий юридично визначений розподіл функціональних повноважень державних органів за принципом поділу влади на гілки – законодавчу, виконавчу, судову;

- підзвітність державної влади суспільству, обмеженість сфери її діяльності правом і життєво важливими загальносуспільними інтересами;
- незалежність суду і його високозначуще становище в суспільному і державному житті як фундаментальної гарантії прав людини;
- неухильне і повсюдне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, насамперед тими, які наділені державно-владними повноваженнями.

Права людини можуть втілюватися, безперечно, тільки в демократично організованому суспільстві. До визначальних характеристик такого суспільства належить не тільки домінування в ньому волі суспільної більшості, а й визнання, захищеність та непорушність основних прав усіх людей, включаючи й тих, що становлять його меншу частину. Тому й правова держава як держава реальних прав людини може існувати тільки у справді демократичному суспільстві, де повновладдя більшості гарантує дотримання прав меншості.

Однак сучасній демократичній державі відповідає не тільки правова, але й соціальна форма. Якщо правова держава орієнтована на захист прав людини від обмежень з боку держави та невтручання у життя громадянського суспільства, то соціальна держава, навпаки, передбачає активну державну політику, що має на меті забезпечення високих соціальних стандартів, які можна визначити як право на гідне існування. Таким чином, соціальна держава створює необхідні умови для здійснення та захисту основних прав людини, набуваючи ознак держави правової.

Цим зумовлюється природний органічний зв'язок процесів формування демократичної, правової і соціальної держави.

*** Соціальна держава** – це держава, в якій людина визнається найвищою соціальною цінністю та відповідно до принципу соціальної справедливості гарантуються і забезпечуються гідний рівень життя, соціальна стабільність, соціальна безпека і соціальна допомога, громадянський мир та злагода.

Серед основних елементів соціальної держави – гарантований достатній прожитковий мінімум, соціальна рівність і рівність можливостей для самореалізації, наявність ефективної системи соціального забезпечення, загальне підвищення добробуту.

Соціальна держава реалізує свої функції шляхом створення соціальних програм, покликаних забезпечити через бюджет та оподаткування справедливий перерозподіл доходів, заохочення благодійної діяльності, впливу на процеси ціноутворення, ліквідації монополії в галузі виробництва і торгівлі. Ефективне виконання соціальною державою

своїх завдань вимагає збалансованої економіки, ефективною правовою системою і надійної соціальної основи, якою, як і для правової держави, виступає громадянське суспільство.

Отже, правову і соціальну державу неможливо розглядати, не зіставляючи з громадянським суспільством. Взаємозалежність правової держави і громадянського суспільства полягає в тому, що правова держава є формою організації громадянського суспільства, невід'ємною умовою його стабільності і розвитку.

Формування громадянського суспільства пов'язується із виникненням громадянина як активного, самостійного й економічно вільного члена суспільства з індивідуальним поєднанням життєвих потреб та інтересів, який відчуває себе таким та усвідомлює власну значущість і відповідальність перед суспільством.

Громадянське суспільство є одним із найважливіших ціннісних і культурологічних феноменів сучасного суспільства, тому стосовно нього існує велике розмаїття поглядів, більшість з яких зводиться до основних трьох напрямів:

1) у громадянському суспільстві вбачається найбільш якісний етап розвитку людського суспільства, а держава розглядається як складова такого суспільства;

2) громадянське суспільство виступає механізмом, що поєднує особу, її інтереси й потреби та державу як політичну організацію суспільства;

3) громадянське суспільство і держава сприймаються як окремі елементи суспільної структури із неоднозначним співвідношенням (зокрема вони можуть розглядатися чи як рівноправні партнери, чи як нейтральні щодо один до одного елементи, чи як антагоністичні структури).

Звідси й розмаїття головних акцентів у поширених визначеннях громадянського суспільства, зокрема це його розуміння передусім як:

- суспільства, в якому пріоритет віддається інтересам людини;
- форми прояву непримусової людської солідарності;
- системи недержавних інститутів, що охоплюють усі сфери суспільного життя і є своєрідним регулятором свободи людини;
- сфери самовиявлення і самореалізації потреб та інтересів вільних індивідів, щодо якої не припускається довільне втручання держави;
- системи специфічних суспільних відносин, що чинять визначальний вплив на державну владу та протидіють їй у разі посилення авторитарних тенденцій;
- сукупності позадержавних суспільних відносин та асоціацій (об'єднань), що виражають різноманітні інтереси і потреби членів суспільства.

Громадянське суспільство – це спільність вільних, рівноправних людей та їхніх об'єднань, державна форма організації яких забезпечує їм юридичні можливості бути власником, ефективно реалізовувати свої потреби та інтереси, а також брати активну участь у політичному житті.

Ознаки громадянського суспільства:

- людина, її інтереси, права, свободи є головною соціальною цінністю;
- рівноправність і захищеність усіх форм власності, насамперед приватної (в її групових та індивідуальних різновидах);
- економічна свобода громадян та їхніх об'єднань, інших суб'єктів виробничих відносин у виборі форм і здійсненні підприємницької діяльності;
- ідеологічна і політична свобода, наявність демократичних інститутів та механізмів, що забезпечують кожній людині можливість впливати на формування і здійснення державної політики;
- свобода і добровільність праці на основі вільного вибору форм та видів трудової діяльності;
- надійна та ефективна система соціального захисту кожної людини;
- відокремленість структурних компонентів суспільства від держави;
- виняткова зумовленість державної влади соціальною необхідністю та пріоритетом прав і свобод людини.

Функціональним проявом громадянського суспільства слід вважати таку діяльність його інститутів, яка спрямована на утвердження і захист головних соціальних цінностей, впровадження та оптимізацію інституційних механізмів демократії, а також політико-правових засад її утвердження й удосконалення. Причому власне в такому вимірі свого буття громадянське суспільство сформувалось одночасно і як політичне співтовариство.

За своїми функціями в сукупності соціальних організацій громадянського суспільства виділяються:

- 1) об'єднання за інтересами (різного роду гуртки, спілки, товариства, які організують дозвілля членів);
- 2) об'єднання, що виконують економічні та соціальні функції (профспілки, асоціації бізнесменів і споживачів, самоврядні професійні організації та союзи тощо);
- 3) групи, увага яких сфокусована на політичних і громадських правах, свободах та обов'язках (так звані сторожові організації).

Існують об'єднання, які можуть претендувати на виконання двох-трьох або більше функцій.

Структурним проявом громадянського суспільства можна вважати його внутрішню будову, в якій відображаються взаємозв'язки і взаємодія всіх компонентів громадянського суспільства, що визначають його цілісність і динамізм розвитку. Системоутворювальним началом у ній виступає людина з її правами, потребами та інтересами.

Структуру громадянського суспільства можна подати у вигляді п'яти взаємопов'язаних систем, які відповідають певним сферам його життєдіяльності, – соціальна, економічна, політична, духовно-культурна, інформаційна.

1. *Соціальна система* охоплює сукупність об'єктивно сформованих спільностей людей та взаємовідносин між ними, а саме:

- а) інститути сім'ї та відносини, що зумовлюють її існування;
- б) відносини, що відображають соціальну сутність людини (клуби, об'єднання за інтересами);
- в) відносини, що виникають між соціальними спільнотами (групами, націями, расами тощо).

2. *Економічна система* – сукупність економічних інститутів та відносин, учасниками яких люди стають у процесі реалізації права власності, виробництва, розподілу, обміну та споживання суспільного продукту. Структурними елементами економічної системи є: приватні господарства, акціонерні товариства, кооперативні господарства, фермерські господарства, індивідуальні й приватні підприємства громадян тощо.

3. *Політична система* – сукупність суспільних відносин, що складаються в процесі здійснення політичної влади, особливістю якої є реальна участь у цьому процесі всіх членів суспільства. Політичну систему складають цілісні саморегульовані елементи (організації) – політичні партії, громадсько-політичні рухи, об'єднання, правозахисні організації тощо. Індивід політично виступає зокрема як громадянин, депутат, член партії, організації.

4. *Духовно-культурна система* – відносини між людьми, їхніми об'єднаннями, державою та суспільством у цілому стосовно духовно-культурних благ і відповідних матеріалізованих інститутів (релігійних, освітніх, культурних, наукових), за допомогою яких реалізуються ці відносини. До структурних елементів духовно-культурної системи належать церква, творчі союзи, виставки, театри, фестивалі, дитячі освітні організації, заклади вищої освіти, наукові організації тощо.

5. *Інформаційна система* становить комунікативну основу громадянського суспільства і формується в результаті:

- отримання людьми необхідних для життєдіяльності знань;

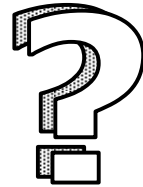
- спілкування людей між собою;
- взаємодії держави й інститутів суспільства.

Сьогодні важливими елементами цієї системи виступають: різноманітні незалежні засоби масової інформації (друковані, електронні, радіо, телебачення), розвинені інформаційні ресурси, інформаційна інфраструктура, соціальні і професійні електронні мережі, електронна пошта, сайти державних і недержавних організацій, особисті сторінки, блоги тощо.

Виділення в структурній основі громадянського суспільства інформаційної системи дає підстави стверджувати про суттєву залежність природних самоорганізаційних здатностей громадянського суспільства від його інформаційного потенціалу. Отже, концепція громадянського суспільства сьогодні має розглядатись у взаємозв'язку із концепцією суспільства інформаційного. Остання демонструє перспективні зміни особистості людини – її інтелекту і знань, інтересів і потреб, ідеалів і цінностей, життєвого простору, що не може не позначатися на її самовизначенні в суспільстві, а й, відповідно, її властивостях як члена громадянського суспільства.

Контрольні запитання

1. Дайте загальне визначення держави.
2. Назвіть основні ознаки держави.
3. Як співвідносяться держава і державна влада?
4. Якою має бути сучасна державна влада?
5. Що таке державний суверенітет, які він має складові?
6. Дайте пояснення інформаційному суверенітету держави.
7. Назвіть та охарактеризуйте основні концепції держави.
8. Дайте визначення правової держави.
9. Які основні ознаки правової держави Ви знаєте?

Література для поглибленого вивчення

Верховенство права та правова держава : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 16-17 трав. 2014 р., Ужгород / ред.: Ю. М. Бисага, М. М. Алмаші, Д. М. Белов ; ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», Ін-т держави і права країн Європи. – Ужгород : Ужгород. нац. ун-т, 2014. – 267 с.

Горбань В. І. Україна: сходження до суверенної держави. Сторінки недописаної історії / В. І. Горбань. – Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2009. – 219 с.

Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 410 с.

Дубов Д. В. Проблеми нормативно-правового забезпечення інформаційного суверенітету в Україні : аналітична записка [Електронний ресурс] / Д. В. Дубов. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1466/>.

Заяць Н. Суверенітет: трансформація змісту / Н. Заяць // Право України. – 2008. – № 2. – С. 17–22.

Карпенко В. О. Інформаційна політика та безпека : підручник / В. О. Карпенко. – К. : Нора-Друк, 2006. – 320 с.

Кресін О. Громадянське суспільство і держава: шлях до порозуміння і співпраці / О. Кресін // Право України. – 2004. – № 3. – С. 18–22.

Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей / А. Колодій. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. – 384 с.

Ладиченко В. В. Гуманістичні основи організації державної влади : монографія / В. В. Ладиченко ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К., 2007. – 407 с.

Ладиченко В. В. Організаційно-правові механізми взаємодії особистості, громадянського суспільства та державної влади : монографія / В. В. Ладиченко ; КМ України, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – Д. : ЛІРА, 2012. – 431 с.

Мере, Жеррар. Принцип суверенітету: історія та основи новітньої влади / Жеррар Мере ; пер. з фр. Л. Кононович. – Л. : Кальварія, 2003. – 212 с.

Оборотов Ю. Н. Современное государство: Основы теории : учеб. курс / Ю. Н. Оборотов. – О. : Астропринт, 1998. – 129 с.

Олійник О. В. Політико-правові аспекти формування інформаційного суспільства суверенної і незалежної держави [Електронний ресурс] / О. В. Олійник, О. В. Соснін, Л. Є. Шиманський. – Режим доступу : http://old.niss.gov.ua/book/Sosnin_2.htm

Філик Н. Особливості становлення громадянського суспільства в сучасному світі: компаративістський підхід (аналіз) / Н. Філик // Право України. – 2003. – № 12. – С. 61–65.

Шилінгов В. С. Верховенство права – основоположний принцип правової системи демократичного суспільства / В. С. Шилінгов // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 2. – С. 26–29.

ФОРМА ДЕРЖАВИ

3.1 Поняття та елементи форми держави

3.2 Форма державного правління

3.3 Форма державно-територіального устрою

3.4 Державно-правовий режим

Найціннішим у державі є народ, після нього – влада, а найменшу цінність має правитель.

Мен-Цзи

Напевно, ніщо не засвічує так яскраво особливості життя у вільних країнах, які відрізняються від країн з авторитарними режими, як дотримання великих принципів правозаконності.

Фрідріх Август фон Хайек

3.1 Поняття та елементи форми держави

Історично склалося так, що з появою перших держав з'явилися і перші їх різновиди. Уже в країнах Давнього Сходу, Давній Греції та Римі існували різні шляхи здійснення державної влади і моделі її організації. Їх описували мислителі тієї епохи – Полібій, Сима-Цянь, Платон, Аристотель, Цицерон та ін.

Із розвитком держав і політико-правової науки виникла потреба щодо введення поняття, яке б достатньо чітко давало загальне уявлення про основні характеристики тієї чи іншої державно-владної організації. Таким поняттям стало «форма держави», зміст якого змінювався із розвитком держави, становленням державознавчої науки під впливом багатьох економічних, соціально-політичних, ідеологічних та інших факторів.

Так, Аристотель поділяв форми держави відповідно до кількості тих, хто править (один, декілька, багато) та в чиїх інтересах (кого, скількох) здійснюється правління. Остання ознака була критерієм розподілу форм держави на правильні й неправильні. Правильними формами (коли правління здійснюється в інтересах усіх) у нього були монархія, аристократія й політія. Якщо правління здійснюється в

інтересах тільки тих, хто править, воно є неправильним – тиранія, олігархія, демократія (як влада бідної більшості).

У Новий час французький просвітник і правознавець Ш. Монтеск'є під формою держави розумів методи здійснення державної влади, які сучасна наука називає державно-політичним режимом. На цій основі він виокремлював такі конкретні форми держави: республіка, в якій організацію та здійснення державної влади визначають добродієність і рівність; монархія, де основою влади є честь; деспотія, основою влади якої був страх.

Його співвітчизник Ж.-Ж. Руссо під формою держави розумів структурну організацію вищих державних органів через: монархію – владу здійснює одна особа; аристократію – владу здійснює невелика група осіб; демократію – владу здійснюють усі члени суспільства. Ці уявлення в сучасному правознавстві відповідають формі державного правління.

Загалом в історії розвитку ідей щодо форми держави першою (ще в давньому світі, з подальшою модифікацією в середньовіччі) була обґрунтована саме форма державного правління – деспотія, монархія, республіка.

У добу масових колоніальних експансій європейських держав Нового часу виникла потреба у визначенні статусу підлеглих територій не лише на державному рівні, а й у міждержавних відносинах. Це стало причиною узагальнення поняття територіального устрою внутрішньо- і зовнішньодержавного характерів (унітарна та федеративна держави, конфедерація, імперія, колонія, домініон тощо).

Поняття політичного (державно-правового) режиму як способу здійснення державної влади сформувалося вже на межі ХІХ-ХХ ст., а в першій половині ХХ ст. були остаточно окреслені його основні різновиди (демократичний та недемократичний).

Слід зазначити, що в другій половині ХХ ст. поняття «форма держави» стало предметом жвавого обговорення радянськими державознавцями, в процесі якого сформувалося декілька позицій щодо її елементів та їхнього змісту, зокрема:

1) форма держави ототожнюється із формою правління (форма держави у вузькому розумінні) або у формі держави поєднуються дві характеристики – форма правління і форма територіальної організації держави (форма держави в широкому розумінні);

2) форма держави розглядається під кутом внутрішньої (політичний режим) і зовнішньої (форма правління і державного устрою) форм;

3) держава сприймається як функціональна (динамічна) й організаційна (статична) системи, тому формою держави в динамічному

аспекті вважається політичний режим, а в статичному – форма державного правління та устрою.

Сьогодні категорія «форма держави» є одним з найважливіших і містких понять державознавства, покликаною визначати сукупність загальних ознак і взаємозв'язків, що характеризують державу як суспільний феномен.

Форма держави – це комплексна характеристика держави з точки зору форми її державного правління, державно-територіального устрою та державно-правового режиму.

Елементи форми держави:

- *форма державного правління;*
- *форма державно-територіального устрою;*
- *форма державно-правового режиму.*

Названі елементи об'єднуються у формі держави не механічно й довільно, а виступають єдиним органічним цілим із новими якостями, не властивими жодному з цих елементів окремо.

У сучасних державах елементи форми держави завжди знаходять закріплення в текстах відповідних правових документів. Зазвичай їхні головні ознаки фіксуються основними правовими актами держави – конституцією, конституційними законами тощо. Водночас фактичний характер наявних у державі владних відносин може не повністю відповідати зафіксованій цими актами моделі форми держави, що зумовлюється впливом багатьох чинників, серед яких:

політичні – ступінь розвитку суспільства і держави; завдання і цілі держави, які вона ставить перед собою; співвідношення політичних сил, що визначають внутрішню суспільно-політичну ситуацію в країні;

економічні – економічні устрій та зв'язки держави, матеріальний рівень життєдіяльності суспільства;

ідеологічно-культурні – домінування в суспільстві визначених ідеологій, культурний рівень населення, історичні традиції, характер релігійних міркувань;

соціально-національні – наявність у державі різних національностей, соціальних верств і класів, здатних впливати на розвиток форми держави;

міжнародні – вплив інших країн та міжнародних організацій.

3.2 Форма державного правління

Форма державного правління – це елемент форми держави, який характеризує порядок і способи утворення вищих органів державної влади, їхню компетенцію, структуру та взаємодію, а також ступінь участі населення в їхньому формуванні.

Основні ознаки форми державного правління:

- визначає формальне джерело влади (одна особа, окрема панівна верства, народ);
- характеризує порядок формування вищих органів державної влади, їхню структуру та термін повноважень;
- визначає зміст принципу розподілу влад між вищими органами держави;
- характеризує компетенцію вищих державних органів у процесі здійснення ними владних повноважень та їхню взаємодію разом з іншими центральними і місцевими органами влади, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями;
- визначає відповідні зв'язки між цими органами та населенням.

За вказаними ознаками традиційно розрізняють дві основні форми правління – *монархію* та *республіку*. Хоча обидві названі форми відомі з античних часів, монархія як форма правління домінувала впродовж епохи середньовіччя та на початку Нового часу, а республіка – в Новий і Новітній часи.

* **Монархія** – це форма правління, за якої вища влада в державі повністю або частково здійснюється однією особою – монархом, і передається у спадок (в окремих випадках формується іншим шляхом).

Монарха як главу держави в різних країнах називають по-різному, зокрема король (Велика Британія, Іспанія), султан (Малайзія), емір (ОАЕ), великий герцог (Люксембург), князь (Ліхтенштейн).

Характерні ознаки монархії:

- влада монарха, як правило, є спадковою, безстроковою (пожиттєвою), формально незалежною, але обмеженою територією держави;
- монарх персоніфікує владу, виступає у здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики як глава держави;
- представництво від імені держави монарх здійснює за власним правом, а не за дорученням;

- влада монарха оголошується священною і переважно має релігійний характер;
- владні повноваження монарха поширюються на всі сфери суспільного життя;
- влада монарха не підпорядковується будь-яким іншим суб'єктам;
- монарх не несе політичної та юридичної відповідальності перед підданими за прийняті рішення.

Від свого виникнення монархія пройшла значний шлях розвитку, що зумовило варіативність її форм у різні історичні періоди (рабовласницька, ранньофеодальна, станово-представницька, абсолютна, обмежена (дуалістична, конституційна) монархія). Власне тому виділяють типові й нетипові форми монархії. До **типових форм** відносять необмежену та обмежену монархії.

Необмежена монархія – це форма правління, за якої влада монарха ніким і нічим не обмежена, тобто в державі не існує жодних організацій і засобів, які могли б змінити його волю. Монарх володіє усією повнотою державної влади, має виняткові повноваження щодо її здійснення. Найпоширенішими різновидами необмежених монархій є деспотична й абсолютна монархії.

Деспотична монархія характеризується тим, що монарх (деспот) визнається божеством та здійснює необмежене свавільне володарювання, яке спирається на потужний військово-бюрократичний апарат примусу. Деспотичні монархії були поширені в рабовласницьких державах Давнього Світу (Вавилон, Єгипет, Індія, Китай).

В *абсолютній монархії* монарх уже не обожнюється, але в його руках максимально концентрується вся вища державна влада (законодавча, виконавча та судова). Для абсолютної монархії властива громіздка структура органів державної влади з великою кількістю чиновників, розподілених на чисельні ранги та розряди. Майже всі європейські монархії пройшли період абсолютизму, який загалом характерний для останнього етапу розвитку феодалізму.

Обмежена монархія – це форма правління, за якої влада монарха обмежується компетенцією інших державних органів, найчастіше парламентом. Залежно від ступеня розмежування владних повноважень монарха та інших державних органів вирізняють дуалістичну та парламентську монархії.

Дуалістична монархія характеризується тим, що законодавча влада вже не належить монарху, а здійснюється представницьким органом – парламентом. Проте монарх продовжує займати центральне місце в механізмі держави і на власний розсуд формує уряд, який перед ним відповідальний, а перед парламентом підзвітний, що

є ознаками розподілу влад. Така форма правління є перехідною від абсолютної до парламентської монархії. У наш час дуалістична монархія зустрічається вкрай рідко, переважно в державах, що перебувають на перехідному етапі державного розвитку (Бруней, Бутан, Марокко, королівство Тонга).

Парламентська монархія передбачає суттєве обмеження влади монарха, який самостійно здійснює винятково представницькі функції. Монарх виступає символічним уособленням нації, а статус глави держави за ним зберігається тільки формально. У парламентській монархії існує поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. Виконавча влада належить уряду, який формується парламентським шляхом і підзвітний лише парламенту. Монарх формально затверджує склад уряду, від його імені міністри здійснюють державне управління, він може радити, заохочувати, попереджати тощо.

В юридичній літературі зустрічається назва «*конституційна (конституційно-парламентська) монархія*» як синонім парламентської або як окремий різновид обмеженої монархії, оскільки обмеження влади монарха парламентом безпосередньо передбачається основним законом держави. Проте, навіть якщо за конституцією чи за власним правом монарх має великі повноваження, їхнє самостійне використання обмежується конституційно-правовим звичаєм та інститутом *контрасигнації*¹.

Нині парламентська монархія є найпоширенішим видом обмежених монархій (Бельгія, Велика Британія, Данія, Нідерланди, Японія та ін.).

Окремо виділяють *нетипові монархії*, основними з яких є: *виборна*, коли монарх обирається на певний термін (Малайська федерація); *колективна*, якщо повноваження глави держави здійснює колективний орган (наприклад, Рада емірів в Об'єднаних Арабських Еміратах); *теократична*, в якій вища політична та духовна влада належить духовенству, а глава церкви одночасно є світським главою держави (Ватикан).

Сьогодні монархічна форма правління існує в 11 розвинених країнах і 23 країнах, що розвиваються, а з урахуванням країн британської співдружності монархіями є 1/6 сучасних держав.

* *Республіка* (від лат. *res publica* – загальна справа) – це форма державного правління, за якої вищі державні органи обираються безпосередньо народом або формуються виборними установами на встановлений термін.

¹ *Контрасигнація* – підпис голови уряду (відповідного міністра чи іншої офіційної особи) на акті глави держави, який означає, що прем'єр-міністр бере на себе політичну і юридичну відповідальність за цей акт.

Основні ознаки республіки:

- влада глави держави разом із вищими державними органами є похідною, делегується народом – джерелом влади;
- можливість представництва держави лише за дорученням парламенту чи виборців;
- глава держави не може обіймати посаду довічно, його функції у спадок не передаються, він обирається на чітко визначений законодавством строк;
- вищі органи держави є виборними або формуються парламентом за участі президента;
- глава держави, органи державної влади та посадові особи звітують перед народом за свою діяльність і несуть юридичну відповідальність за свої дії та рішення.

Республіканська форма правління виникла ще в античності (Давня Греція і Рим – аристократичні республіки, Афіни – демократична республіка). У середні віки існували міста-республіки – Генуя, Венеція, Флоренція, Новгород, Псков та ін. В Україні на Запоріжжі деякий час існувала Козацька республіка. Масово держави з республіканською формою правління починають виникати після буржуазних революцій XVII-XVIII ст., а в наш час вона притаманна переважній більшості країн.

Як і монархії, республіки також можна поділити на типові та нетипові. **Типовими республіками** є парламентська, президентська та змішана.

Парламентська республіка характеризується тим, що:

- парламенту, який обирається народом, належить провідна роль серед вищих органів державної влади;
- президент як глава держави обирається парламентом або спеціальною комісією і має переважно формальні повноваження;
- центром здійснення державної влади є уряд, а реальні важелі впливу на нього належать політичним партіям, які складають парламентську більшість;
- уряд формується парламентом, головним чином з числа депутатів правлячої партії чи блоку, що забезпечує підтримку уряду парламентською більшістю; головою уряду (канцлером, прем'єр-міністром), як правило, стає глава цієї партії чи блоку;
- уряд підконтрольний і підзвітний парламенту та несе політичну відповідальність перед ним;

– парламент має право висловлення недовіри уряду, що тягне за собою його відставку, а уряд має право звернення до президента з проханням розпуску парламенту;

– акти глави держави контрасигнуються головою уряду або відповідним міністром.

Сьогодні до парламентських республік належать Албанія, Греція, Естонія, Індія, Італія, Латвія, Німеччина, Чехія. Така форма державного правління поширена переважно в європейському регіоні.

Президентська республіка характеризується тим, що:

– президент є главою держави і водночас очолює виконавчу владу, а посада прем'єр-міністра, як правило, відсутня;

– президент обирається народом (або обраними народом виборцями) і несе відповідальність безпосередньо перед народом;

– для відсторонення президента від влади існує спеціальна процедура – імпичмент;

– парламенту належать законодавча влада та окремі контрольні функції, а його депутати не можуть бути міністрами уряду;

– президент формує уряд, склад якого може затверджуватися парламентом, при цьому уряд парламенту не підзвітний;

– президент не має права дострокового розпуску парламенту, а парламент не може оголосити вотум недовіри уряду;

– існує чітке розмежування законодавчої і виконавчої влади, відсутня контрасигнація актів президента.

Президентськими республіками є Аргентина, Бразилія, Білорусь, Венесуела, Мексика, Іран, Казахстан, США та ін.

Змішана республіка характеризується тим, що:

– поєднує ознаки парламентської та президентської республік;

– президент і парламент обираються народом;

– уряд, очолюваний прем'єр-міністром, формується за участю президента й парламенту і відповідальний перед ними;

– центрами зосередження виконавчої влади є президент і голова уряду;

– парламент має окремі повноваження контролю за діяльністю президента щодо здійснення ним виконавчої влади;

– президент виконує роль «арбітра» між гілками влади та гаранта в окремих сферах державної діяльності, зокрема має право дострокового розпуску парламенту і призначення нових виборів його складу;

– частина актів президента контрасигнується головою уряду, який несе за них відповідальність перед парламентом;

– залежно від переваги в повноваженнях і можливостях впливу на формування й діяльність уряду змішані республіки розділяються на *парламентсько-президентські* і *президентсько-парламентські*.

У сучасний період змішана форма республіки притаманна зокрема Австрії, Вірменії, Ірландії, Ісландії, Македонії, Польщі, Румунії, Словенії, Україні, Франції.

Серед форм *нетипових республік* основними є: *монархічна*, що передбачає довічні повноваження президента (у минулому столітті – Малаві, Туніс, Екваторіальна Гвінея, Північна Корея); *теократична*, за якої абсолютна світська і духовна влади поєднуються та належать служителю релігійного культу (Афганістан, Іран, Пакистан).

3.3 Форма державно-територіального устрою

Форма державно-територіального устрою – це елемент форми держави, що характеризує адміністративно-територіальну організацію державної влади.

Державно-територіальний устрій у багатьох випадках визначається сформованими традиціями та історичними особливостями виникнення й розвитку держави. Його *типові форми* – унітарна держава та федерація, кожна з яких може існувати в простій і складній формах.

* **Унітарна держава** – це цілісна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають ознак власного суверенітету.

Основні риси унітарної держави:

- відсутні на території держави відокремлені територіальні утворення із суверенними правами;
- єдині вищі органи державної влади (парламент, президент, уряд), яким підпорядковуються місцеві органи;
- єдині для всієї держави конституція і законодавство;
- єдині правоохоронна, судова, фінансова, податкова системи та збройні сили;
- єдине громадянство;
- у міжнародних відносинах виступає як єдиний суверенний суб'єкт.

Більшість унітарних держав складається з невід'ємних адміністративно-територіальних одиниць (районів, областей, воєводств тощо), які не мають суверенності. Проте до деяких унітарних держав

(Іспанія, Італія, Україна, Франція та ін.) входять територіальні утворення з особливим статусом *автономії*¹. Вони мають значні повноваження щодо вирішення економічних, адміністративних, соціально-культурних питань місцевого значення. При цьому автономії не є суверенними суб'єктами, діють винятково в межах встановлених для них конституцією та іншими законами держави, не можуть самостійно визначати власну організаційну основу і принципи взаємовідносин з центральною владою в державі. За наявності автономій унітарні держави поділяють на *прості* та *складні*.

Унітарні держави можуть бути також *національними* (Гаїті, Польща, Японія) і *багатонаціональними* (Афганістан, Нідерланди, Пакистан).

За обсягом підпорядкованості місцевих органів центральним органам державної влади серед унітарних держав розрізняють:

– *централізовані* – в яких регіональні органи державної влади безпосередньо підпорядковані центру, їхні керівники призначаються центральною владою і їм підпорядковуються органи місцевого самоврядування (Казахстан, Нідерланди, Узбекистан, Фінляндія);

– *децентралізовані* – держави, регіональні органи влади яких мають значну самостійність у вирішенні місцевих питань (Велика Британія, Іспанія, Італія, Японія).

* **Федерація** (від лат. *fedus* – союз) – це складна союзна держава, суб'єкти якої (землі, провінції, штати, республіки, кантони) наділені частковим суверенітетом та мають деяку юридично визначену політичну самостійність.

Основні риси федерації:

- суб'єкти федерації є територіально цілісними, вони наділені політичною самостійністю згідно з їхнім статусом, який не може бути змінений без їхньої згоди;
- дворівнева система органів державної влади – федеральні органи та органи суб'єктів федерації;
- дворівневе законодавство – федеральне законодавство і законодавство суб'єктів федерації, яке не може суперечити федеральному;
- двопалатний парламент, одна з палат якого представляє інтереси суб'єктів федерації;
- спільні збройні сили та можливість дворівневої системи судових та правоохоронних органів;

¹ *Автономія* – національне чи територіальне утворення в межах єдиної держави з правом широкого внутрішнього самоврядування без державного суверенітету і права вільного виходу зі складу держави, до якої воно входить.

- наявність у суб'єктів федерації власних атрибутів (столиця, прапор, гімн, герб тощо);
- суб'єкти федерації не є суб'єктами міжнародного права (крім договірних міжнародних відносин у разі делегування їм федеральних повноважень).

Основа федерального устрою ґрунтується на принципі *федералізму*, головна ідея якого полягає в розмежуванні сфер компетенції федеральної (центральної) влади та влади суб'єктів федерації шляхом надання останнім встановленого обсягу політичної самостійності і своєрідного поєднання принципу централізації й чітко визначеної гарантованої частини суверенітету суб'єктів федерації.

Види федерацій:

1. За природою та характером суб'єктів федерації:

- *територіальні* – основою територіального поділу є ландшафт місцевості, щільність населення тощо (Аргентина, Мексика);
- *національні* – основою поділу території виступає національний склад населення (Бельгія, Нігерія);
- *змішані (національно-територіальні)* – мають ознаки двох попередніх видів (Ефіопія, Канада).

2. За джерелом утворення:

- *договірні* – виникають на основі угоди між суб'єктами про створення федеративної держави (Танзанія);
- *конституційні* – закріплені в конституціях, прийнятих або затверджених суб'єктами федерації (Індія);
- *конституційно-договірні* – виникають на основі договору, який підтверджується прийняттям конституції про рівний обсяг повноважень суб'єктів федерації (Об'єднанні Арабські Емірати).

3. За обсягом прав у статусі суб'єктів федерації:

- *централізовані* – основна частина державної влади належить федеральному центру, який встановлює та контролює повноваження суб'єктів федерації щодо самостійного вирішення регіональних та місцевих питань (Бразилія, Пакистан);
- *децентралізовані* – повноваження федерального центру обмежені, а суб'єкти федерації наділені значним обсягом встановлених повноважень у врегулюванні власних внутрішніх питань (Австралія, Німеччина).

4. За порядком утворення:

- *союзні* – засновані на союзі суб'єктів федерації, які до об'єднання у федерацію були суверенними (ОАЕ, США);

- *автономні* – ґрунтуються на автономії суб'єктів федерації (Бельгія, Індія).

5. За внутрішньою структурою:

- *симетричні (прості)* – усі суб'єкти федерації мають однаковий правовий статус, є однотипними та рівноправними незалежно від їхнього розміру, чисельності населення тощо (Швейцарія);
- *асиметричні (складні)* – федерацію складають різнотипні суб'єкти, поряд з якими існують інші утворення загальнофедерального підпорядкування: округи, території, володіння, «асоційовані» держави (США).

При розгляді державно-територіального устрою поряд із унітарною і федеративною його формами слід звернути увагу на *конфедерацію* та *імперію*. Вони фактично відображають специфічний устрій міждержавних об'єднань, тому не є різновидами форми територіального устрою окремих держав.

* **Конфедерація** – це союз суверенних держав, створений для досягнення певних спільних цілей.

Суб'єкти конфедерації зберігають свої суверенні права як у внутрішніх, так і в зовнішніх справах, формують на договірних засадах лише окремі загальні органи, які виконують координуючі функції у напрямках спільної діяльності.

В історичному ракурсі конфедерація є нестійким союзом, який або розпадається після досягнення спільних цілей, або перетворюється на федерацію. У минулому конфедераціями були США, Нідерланди, Швейцарія, Сенегал та Гамбія (Сенегамбія), інші. Проявами сучасного конфедералізму можна вважати ЄС, НАТО, СНД та інші міждержавні утворення.

Імперії сьогодні не існують у своєму первинному вигляді, проте вони мали місце в історії як форми державного устрою великих колоніальних держав, які склалися з *метрополії* (головної держави) та підпорядкованих центральній владі держав і народів (*колоній*), що насильницьким шляхом включені до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних зв'язків.

Історичними прикладами імперій є Римська, Англійська, Османська, Німецька, Російська імперії. У ХХ ст. відносини між метрополією та колоніями модернізуються, прикладом чого є перетворення Англійської колоніальної імперії на Співдружність націй, очолювану Великою Британією, до складу якої входить понад 40 держав – колишніх британських колоній.

3.4 Державно-правовий режим

Якщо форми державного правління і територіального устрою безпосередньо характеризують організаційну структуру держави, то реальний характер, способи і методи здійснення та зумовленість діяльності державної влади правом знаходять свій вияв у понятті державно-правового режиму. Таким чином, державно-правовий режим є функціональною характеристикою державної влади.

Державно-правовий режим – це система способів, методів, форм здійснення державної влади, що відображають її характер і зміст з точки зору співвідношення демократичних та авторитарних засад і фундаментальних правових цінностей.

Слід зазначити, що державно-правовий режим доповнив поняття «форма держави» лише у ХХ ст., тому у своєму сучасному розумінні повною мірою може застосовуватися тільки для характеристики держав минулого століття та сучасних держав.

* **Демократичний режим** (від грец. δῆμος (*demos*) – народ, і κράτος (*kratos*) – сила, влада) – це стан політико-правового життя суспільства, за якого державна влада здійснюється на основі принципів дотримання прав і свобод людини, широкої та реальної участі громадян, їхніх об'єднань у формуванні засад державної політики, утворенні та діяльності державних органів.

Державно-правовий режим відображає механізми реалізації державою свого призначення в суспільстві. Залежно від того, які методи здійснення політичної влади запроваджуються і практикуються в державі, державно-правові режими поділяють на *демократичні* і *недемократичні*.

Ознаки демократичного режиму:

- народ визнається єдиним джерелом державної влади;
- права і свободи людини та громадянина реально гарантуються і забезпечуються державою;
- державна влада виражає волю всіх громадян і здійснюється винятково в їхніх інтересах;
- державна влада сприяє розвитку громадянського суспільства і правової держави;
- розвиток суспільного життя відбувається на засадах економічної, політичної, ідеологічної, соціальної багатоманітності;

- основу матеріального добробуту суспільства становить свобода особи у сфері економічної діяльності;
- державна влада функціонує з дотриманням принципу поділу влад на законодавчу, виконавчу, судову;
- суспільство здійснює ефективний вплив на характер державної влади (через вибори, референдум, громадський контроль тощо);
- рівність усіх громадян перед законом та взаємна відповідальність держави та особи.

Серед демократичних режимів зокрема розрізняють:

– *ліберально-демократичний* – заснований на системі гуманістичних принципів здійснення державної влади, визнанні свободи людини, її діяльності, забезпеченні рівності всіх перед законом;

– *консервативно-демократичний* – побудований на переважному застосуванні таких принципів державного управління, які склались історично, закріпились у свідомості суспільства та є характерними саме для цієї держави, що не бажає перейти до нових форм і методів державного управління;

– *радикально-демократичний* – здійснюється шляхом постійного впровадження нових форм реалізації державної влади, використання рішучих заходів для підвищення ефективності державного управління.

* **Недемократичний (антидемократичний) режим** – стан політико-правового життя суспільства, за якого державна влада здійснюється жорстокими методами, з порушенням прав людини, за відсутності можливостей участі громадян у формуванні та здійсненні державної влади.

Ознаки недемократичного режиму:

- контроль держави над усіма сферами суспільного життя;
- невизнання або формальне визнання прав і свобод громадян за відсутності правових механізмів та гарантій їхнього здійснення;
- надмірна централізація державної влади і концентрація її в руках однієї особи або групи осіб;
- тенденція до неправових (свавільних) форм здійснення влади, застосування примусових методів управління з протиправним використанням силових структур;
- фактичне одержавлення всіх громадських організацій;
- ігнорування інтересів національних меншин, релігійних поглядів населення тощо.

Основними видами недемократичних режимів вважаються авторитарний і тоталітарний.

Авторитарний режим (від лат. *autoritas* – влада), коли державна влада концентрується в руках однієї особи або групи осіб; народ є відчуженим від влади; обмежені громадянські політичні та особисті права і свободи; політична опозиція усіяко пригнічується; в управлінні домінують командні методи; виконання владних рішень забезпечується армією і каральними органами.

Тоталітарний режим (від лат. *totalitas* – повний) є найбільш жорсткою формою недемократичного режиму: державна влада повністю контролює всі сфери суспільного життя; влада на всіх рівнях формується закрито, без участі суспільства; існує однопартійна система із заборонаю опозиції; права людини не визнаються цінністю, звичним є грубе втручання в особисте життя; виконання владної волі забезпечується репресивним примусом; здійснюється мілітаризація громадського життя.

До недемократичних режимів належать також *деспотичний, тиранічний, військово-диктаторський, расистський, фашистський* та інші.

Під впливом світових тенденцій демократичних і правових перетворень недемократичні режими поступово руйнуються, поступаючи місцем демократичним засадам державної влади, які відповідають сучасним потребам суспільства та втілюють загально визнані людські цінності й ідеали.

Види елементів форми держави

Контрольні запитання

1. Що таке форма держави, з яких елементів вона складається?
2. Які фактори впливають на форму держави?
3. Дайте визначення форми державного правління, назвіть її види.
4. Які основні ознаки мають республіки і монархії?
5. Що таке державно-територіальний устрій, яким він буває?
6. Назвіть основні ознаки унітарних держав і федерацій.
7. Які унітарні держави називають складними?
8. Що таке конфедерація?
9. Дайте визначення державно-правового режиму.
10. Охарактеризуйте демократичний і недемократичний режими.
11. Який режим називають авторитарним?
12. Які основні ознаки тоталітаризму?

Література для поглибленого вивчення

Алексєєнко І. Г. Форма державного правління як парадигмальна основа розвитку інституційної структури політики : монографія / І. Г. Алексєєнко ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Д. : Пороги, 2011. – 428 с.

Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики : монографія / С. К. Бостан. – Запоріжжя : Юридичний ін-т ; Дике поле, 2005. – 540 с.

Галаган Л. Вищі органи державної влади в Україні (1991-2012 рр.): формування та взаємодія : монографія / Л. Галаган ; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2013. – 174 с.

Гдиченський Б. Державний устрій України: політико-історичний аспект / Б. Гдиченський. – Чернівці : Рута, 2007. – 167 с.

Парламентсько-президентська форма правління України та німецький досвід : зб. наук. праць / за наук. ред І. В. Розпутенка. – К. : К. І. С., 2003. – 194 с.

Протасова В. Є. Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди : монографія / В. Є. Протасова ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х. : Право, 2009. – 208 с.

Процюк І. В. Поділ державної влади в умовах різних форм державного правління : монографія / І. В. Процюк ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2012. – 583 с.

Сухонос В. В. Інститут глави держави в умовах республіки: конституційно-правовий та історико-теоретичний аспекти : монографія

/ В. В. Сухонос ; ДВНЗ «Укр. акад. банк. справи Нац. банку України», Юрид. ф-т. – Суми : Університетська книга, 2011. – 317 с.

Сухонос В. В. Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти : монографія / В. В. Сухонос ; ДВНЗ «Укр. акад. банк. справи Нац. банку України», Юрид. ф-т. – Суми : Мрія-1, 2010. – 368 с.

Телешун С. О. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики / С. О. Телешун. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 318 с.

Уоттс, Рональд Л. Федеративні системи / Р. Л. Уоттс ; пер. англ. Р. Ткачук. – Х. : Центр освітніх ініціатив, 2002. – 192 с.

Шаповал В. М. Державний лад країн світу : довідник / В. М. Шаповал ; Українська Правнича Фундація. – К. : Укр. центр Правнич. Студій, 1999. – 320 с.

СОЦІАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ДЕРЖАВИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

4.1 Інформаційний розвиток як пріоритет сучасного суспільства

4.2 Поняття і види функцій сучасної держави

4.3 Інформаційні функції держави

4.4 Форми і методи реалізації функцій держави

Якість держави залежить від якості людей, тому завдання політики – навчання і вивчення їхніх потреб.

Платон

Знання стають незамінним засобом – основним, фактично не обмеженим ресурсом сучасної економіки, цінність якого постійно зростає...

Елвін Шоффлер

4.1 Інформаційний розвиток як пріоритет сучасного суспільства

Життя суспільства дуже динамічне й різноманітне. Особливості тієї чи іншої соціальної спільноти зумовлюються багатьма чинниками, починаючи з природно-географічних, культурних, історичних тощо.

У сучасних реаліях життєвий простір людини стає дедалі більш залежним від глобалізаційних змін, спричинених міждержавною інтеграцією, розвитком геополітики, тотальною інформатизацією, що поступово створюють новий «формат» світової суспільної організації. Водночас функціонуванню соціуму притаманна наявність сукупностей досить стійких взаємовідносин, які прийнято називати сфери суспільного життя. До основних із них традиційно відносять соціальну, політичну, економічну, духовну.

Попри те, що *інформаційна сфера* не виділяється соціальною філософією серед основних складових суспільного життя, вона завжди була присутня як невід’ємна риса людського суспільства, адже розвинуті механізми передачі і збереження інформації стали одним із визначальних факторів розвитку людської цивілізації.

У найбільш широкому розумінні інформаційна сфера сприймається як філософська категорія, що відображає знання людства щодо навколишнього світу, місця і ролі людини в розвитку земної цивілізації, пізнанні космосу тощо.

*** Інформаційна сфера** – це вимір буття сучасної людини, утворений інформацією, процесами її руху, переходу від однієї її форми до іншої, від явищ реального світу до знань про них.

Виходячи із змісту права на інформацію, визначеного Законом України «Про інформацію», інформаційна сфера може асоціюватись із сферою збирання, зберігання, використання і поширення інформації. У своєму сучасному вигляді вона утворюється інтеграцією багатьох компонентів, кожен з яких часто сам розглядається як певна сфера.

До основних компонентів інформаційної сфери належать:

- інформаційний простір;
- інформаційні ресурси;
- інформаційна продукція та послуги;
- інформаційна інфраструктура;
- інформаційні технології;
- інформаційна безпека;
- інформаційні відносини.

На межі ХХ-ХХІ ст. в інформаційній сфері відбулися якісні перетворення, пов'язані з масовим використанням комп'ютерної техніки та інформаційних технологій. Завдяки цьому інформаційна сфера почала набувати домінуючого значення. Інформаційна розвиненість стала основою подальшої еволюції інших сфер суспільного життя і стрімко просуває людство на шляху становлення інформаційного суспільства, яке розглядається багатьма вченими як нова постіндустріальна формація¹.

Визнаючи особливу актуальність діяльності в напрямі інформаційного розвитку суспільства, сучасні держави надають йому пріоритетного значення у своїх програмах перспективного розвитку, а для підвищення ефективності діяльності намагаються об'єднувати свої зусилля.

Результатом такої співпраці є *Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства* (Okinava Charter) 2000 р., *Лісабонська стратегія* (Lisbon Strategy) 2000 р., *плани дій щодо розвитку електронної Європи* (e-Europe Action Plan), *підсумкові документи Всесвіт-*

¹ Тихомиров О. О. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері : навчальний посібник / О. О. Тихомиров, О. К. Тугарова. – Центр навч.-наук. та наук.-практ. вид. НА СБ України, 2015. – 172 с.

нього саміту з питань інформаційного суспільства (Женева, 2003 р. – Туніс, 2005 р.) тощо.

Поняття «інформаційне суспільство» почало використовуватися в другій половині ХХ ст. Від 90-х рр. ХХ ст. швидко почало поширюватися повсюдне використання електронних засобів обміну інформацією, перехід до цифрових технологій, бурхливий розвиток Інтернету та відкриття телекомунікаційних ринків – очевидні ознаки нової, інформаційної епохи¹.

У Європі сутність інформаційного суспільства була визначена в 1993 р. Комісією Європейського Союзу як суспільство, в якому діяльність людей здійснюється на основі використання послуг, що надаються за допомогою інформаційних технологій і технологій зв'язку.

Європейська модель інформаційного суспільства відрізняється стратегією європейської інтеграції, поняттям «об'єднана Європа», пошуками рівноваги між контролем держави і ринком, динамічним поєднанням державних і приватних інтересів. Характерними рисами європейської моделі виступають варіативність і політична спрямованість програм побудови інформаційного суспільства для різних країн, зумовлених новою європейською геополітикою, становленням інформаційної (інтелектуальної) економіки, різними можливостями постіндустріального розвитку.

Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства від 22 липня 2000 р. під поняттям «інформаційне суспільство» розуміє суспільство, економіка якого базується на інформаційних технологіях і яке соціально трансформується з метою допомогти індивідам та спільнотам використовувати знання та ідеї, що дає людям змогу втілити їхній потенціал та реалізувати їхні прагнення.

У підсумкових документах Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства (2003-2005 рр.) визначено, що інформаційне суспільство – це суспільство, орієнтоване на людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток, в якому кожний може створювати інформацію і знання, мати до них доступ, користуватися й обмінюватися ними, даючи змогу конкретним особам, громадам і народам повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи своєму стійкому розвитку і підвищувати якість свого життя.

Таким чином, у своєму розвитку концепція інформаційного суспільства набула нерозривного зв'язку із свободою отримання, поширення

¹ *Європейська інтеграція України* : підручник / Є. Д. Скулиш, О. Д. Довгань, О. М. Солодка ; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. – К. : Наук.-вид. центр НА СБ України, 2012. – 384 с.

і використання знань. На підтвердження цього в 2003 р. в Парижі 32-ою Генеральною конференцією ЮНЕСКО було надано рекомендацію щодо заміни терміна «інформаційне суспільство» терміном «суспільство знань».

Відповідно до українського законодавства *інформаційне суспільство* – це суспільство, в якому кожен міг би створювати й накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися й обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному й особистому розвитку та підвищуючи якість життя¹.

Отже, інформаційне суспільство насамперед орієнтоване на задоволення інформаційних потреб.

Інформаційне суспільство: 1) суспільство, в якому більшість займається створенням, збиранням, відображенням, реєстрацією, накопиченням, збереженням і поширенням інформації, особливо її вищої форми – знань; 2) суспільство, в якому діяльність людей ґрунтується на використанні послуг, що надаються за допомогою інформаційних технологій і технологій зв'язку.

Розбудова інформаційного суспільства призводить до активного розвитку інформаційних відносин у всіх сферах життєдіяльності людини, суспільства, держави та міжнародної спільноти. На сьогодні розвиток інформаційного суспільства нерозривно пов'язаний із процесом інформатизації, оскільки отримання знань без допомоги інформаційних технологій стало практично неможливим.

* **Інформатизація** являє собою організаційний соціально-економічний і науково-технічний процес створення оптимальних умов для всебічного задоволення інформаційних потреб і реалізації прав громадян суспільства, органів державної влади й управління на основі формування і використання інформаційних ресурсів та використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій із застосуванням обчислювальної і комунікаційної техніки.

Сучасні інформаційні і телекомунікаційні технології значною мірою обумовлюють ті зміни, які відбуваються на сьогодні в суспільстві і державі.

У процесі становлення інформаційного суспільства держава відіграє роль координатора діяльності різних суб'єктів суспільства, який

¹ Визначення надано Законом України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства на 2007-2015 роки» № 537-V від 9 січня 2007 р.

за допомогою цілеспрямованої політики сприяє інтеграції людей до нового інформаційно-технологічного середовища, розвитку галузей інформаційної індустрії, формуванню інформаційного права, зміцненню демократії і забезпеченню прав людини. Зокрема, відбувається суттєва активізація використання інформаційно-комунікаційних технологій в органах державної влади, що сприяє розширенню сфери надання послуг за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, створенню інформаційних масивів даних (статистика, законодавство, інтернет-сайти державних органів), підвищенню ефективності діяльності самих державних органів, а також їхньої відкритості.

4.2 Поняття і види функцій сучасної держави

Очевидно, що тенденції розвитку суспільства об'єктивно зумовлюють і видозміну держави як вищої форми його організації. Крім інформатизації, образ сучасної держави та її місце в упорядкуванні суспільного життя як на регіональному, так і світовому рівнях поступово змінюють глобалізація та інтеграція, розвиток громадянського суспільства, утвердження верховенства права, посилення геополітики, природні зміни світового масштабу, а також демографічні, міграційні, екологічні, енергетичні, науково-технологічні чинники тощо.

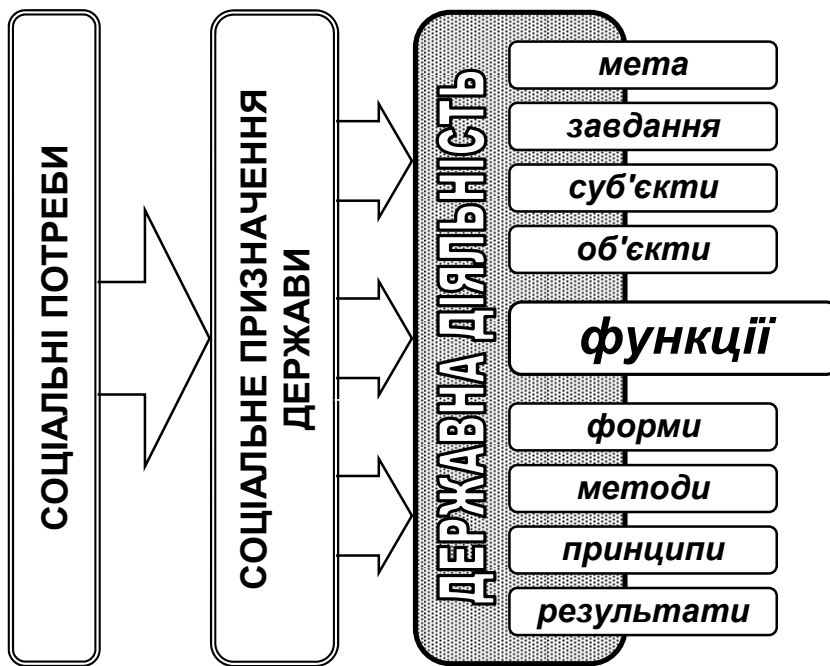
Усі ці фактори, так чи інакше, разом з історично сформованими завданнями держави визначають роль, яку відіграє держава в житті суспільства – соціальне призначення держави. Ідея його осмислення стала однією з центральних для теорії держави в юриспруденції. При цьому правова наука розкриває призначення держави передусім через категорію «функції держави».

Важливо усвідомлювати, що в сучасному розумінні держава не існує сама для себе, а лише задовольняє організаційні потреби суспільства, виконує забезпечувальну роль, тобто здійснює соціально необхідну діяльність.

Наукові дослідження функцій держави мають уже майже столітню історію. За цей час ученими запропоновано багато підходів до осмислення місця держави в суспільному житті і відповідного пізнання суті та видового різноманіття її функцій. Проте не тільки немає єдності думок з цього питання, а й досить часто традиційні тлумачення функцій держави, викладені в навчальній літературі, справедливо піддаються критиці.

Напевно можна стверджувати тільки те, що функції виступають важливою, але не єдиною характеристикою держави. Зміст її діяльності, згідно з теорією діяльності, розкривається в комплексі елементів,

до яких належать мета і завдання, об'єкти і суб'єкти, форми і методи, принципи, результати діяльності тощо¹. Поряд із ними поняттю «функції держави» відведено роль деталізації достатньо стійкої консолідованої діяльності всіх ланок державного механізму (всіх суб'єктів державної діяльності) передусім залежно від об'єктного спрямування її складових (видів). У цих складових діяльності держави і виявляється її соціальне призначення.

Складові діяльності держави

Прийнято вважати, що мета і завдання держави відображають її прагнення в конкретний історичний період, а функції держави є характеристикою діяльності з вирішення цих завдань. Тобто мета і завдання встановлюють соціальні орієнтири діяльності держави, шляхи досягнення яких визначають її функції. Саме тому найпоширенішим є розуміння функцій держави як напрямів її діяльності.

У сучасних країнах правової орієнтації їхні основні функції закріплюються в конституціях (конституційних актах) та інших законах.

Так, наприклад, ст. 17 Конституції України встановлює, що захист суверенітету і територіальної цілісності держави, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави і справою всього Українського народу.

¹ Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти / С. Д. Гусарев. – К. : Знання, 2005. – С. 89–106.

Функції сучасної держави – це напрями соціально необхідної, загальнодержавної діяльності, в яких відображаються соціальне призначення держави, її роль у забезпеченні загальносуспільних потреб.

Основні риси функцій сучасної держави:

- виникають і розвиваються згідно з історичними умовами й об'єктивними закономірностями існування і розвитку суспільства та держави;
- характеризуються стійкістю і динамічністю реалізації протягом певного історичного періоду;
- мають демократичний характер – відповідають потребам та інтересам суспільства;
- мають загальний характер – зумовлюють діяльність усього механізму держави й кожної його ланки, а в деяких випадках здійснюються за участю всього суспільства;
- мають правовий характер – закріплюються і реалізуються на правовій основі, втілюючи верховенство права, дотримуючись пріоритету прав людини;
- мають соціально необхідний характер – формуються, виходячи винятково з необхідності участі держави в суспільному житті та пріоритету суспільних інтересів над державними, враховуючи самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства;
- мають підконтрольний суспільству характер – суспільство здійснює громадський контроль за державною діяльністю, яка за необхідності коригується.

Слід визнати, що наведені риси функцій держави більше відповідають ідеалам і прагненням передового цивілізованого суспільства щодо його державної організації, тобто моделі правової, демократичної, соціальної держави. У реальності як з об'єктивних, так і суб'єктивних причин держава не завжди в змозі виконувати поставлені перед нею суспільством завдання. Тому якість реалізації задекларованих державою функцій є головним показником ефективності її діяльності, відповідності суспільним потребам та інтересам, своєму призначенню.

Сьогодні держава здійснює значний масив функцій, зміст яких надзвичайно різноплановий. Стрімкий інформаційний розвиток, що надав людству глобальні комунікативні можливості, значно прискорив процеси міждержавної політичної, економічної, культурної, світоглядної, науково-освітньої інтеграції, водночас тісно

пов'язавши всі сфери суспільного життя між собою процесами обміну інформацією.

За таких умов розмивається межа між внутрішньою та зовнішньою сторонами економічної, політичної, соціальної й екологічної діяльності держави, а основний критерій видового розподілу фундаментальних функцій держави на внутрішні і зовнішні, звичний для навчальної літератури з теорії держави і права, втрачає своє домінуюче значення.

Це свідчить про комплексність і цілісність державної діяльності, тісний взаємозв'язок, взаємозалежність і взаємодоповнюваність її напрямів і, як наслідок, певну відносність застосування щодо них будь-яких критеріїв розмежування.

Тож у найбільш загальному значенні основне призначення держави полягає у створенні необхідних умов для оптимального розвитку суспільства. Наявність цих умов та суспільний розвиток, який ними забезпечується, складають основу безпеки суспільства.

Види функцій сучасної держави:

1. За часом існування:

- *постійні* – властиві державі в багатьох періодах її існування (підтримання обороноздатності, забезпечення суспільного порядку, розвиток економіки);
- *тимчасові* – зумовлені певною ситуацією або етапом розвитку. Тимчасові функції виникають і зникають залежно від конкретних завдань, які стоять перед державою в певний історичний період (відвернення військової агресії, запобігання й подолання епідемій, подолання наслідків природних катастроф).

2. За значенням для суспільства:

- *пріоритетні* – ті, реалізація яких визначає майбутнє існування й розвиток суспільства і держави, консолідує діяльність не тільки державних організацій, а й інститутів громадянського суспільства (захист державного суверенітету і територіальної цілісності, протидія агресії іншої держави, формування конкурентоздатної економіки, розвиток енергозберігаючих технологій);
- *другорядні* – їхня реалізація, порівняно з пріоритетними функціями, суттєво не впливає на вирішення найактуальніших суспільних проблем. Проте зі зміною умов, що впливають на суспільний розвиток, пріоритети діяльності держави можуть також змінюватися і тоді на перший план виходитимуть раніше другорядні функції.

3. За місцем у системі державної діяльності:

- *первинні (основні)* – найбільш стійкі об'ємні функції, які поєднують у собі низку тісно взаємопов'язаних напрямів діяльності держави;
- *похідні (субфункції, складові основних функцій)* – більш вузькі і конкретизовані напрями діяльності держави, щодо первинних функцій виступають їхніми невід'ємними структурними елементами (у такому розумінні забезпечення національної безпеки буде первинною функцією, а забезпечення інформаційної, економічної й екологічної безпеки, підвищення науково-технологічного потенціалу країни тощо – похідними).

4. За ефективністю реалізації:

- *реально здійснювані* – мають ефективні механізми реалізації і конкретні позитивні результати діяльності;
- *потенційні* – з певних причин отримують лише декларативний характер або здійснюються недостатньо ефективно.

5. За сферами суспільного життя:

- *політичні* – формування і здійснення внутрішньої політики держави; створення сприятливих умов для реалізації народовладдя; встановлення дипломатичних відносин з іншими державами; оборонна діяльність держави, що полягає в захисті економічними, дипломатичними й військовими засобами її суверенітету і території;
- *економічні* – вплив на сферу економічних відносин шляхом створення сприятливих умов для розвитку виробництва, підтримка і сприяння розвитку всіх форм власності; встановлення та здійснення торгово-економічних відносин з іноземними державами, створення і забезпечення функціонування системи оподаткування та контролю законності прибутків індивідів та організацій, а також використання бюджетних коштів;
- *гуманітарні* – підтримання найсприятливіших умов для усунення суперечностей між різними соціальними верствами населення, забезпечення непорушності фундаментальних для сучасного суспільства прав людини, зокрема інформаційних прав, прав на життя і достатній життєвий рівень, працю, освіту, охорону здоров'я тощо;
- *екологічні* – охорона й забезпечення раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки суспільства, поліпшення екологічного стану планети, участь у попередженні та ліквідації наслідків екологічних катастроф світового масштабу;

- *культурно-світоглядні* – сприяння консолідації нації, формуванню загальної для всієї країни культури і водночас розвитку культури всіх народів, які проживають на території держави; встановлення й розвиток культурних зв'язків з іншими державами; підтримка науки, освіти, мистецтва, фізичної культури й спорту; охорона культурної спадщини;
- *правоохоронні* – забезпечення реалізації і захисту прав та свобод людини і громадянина, контроль за неухильним дотриманням вимог правових норм, протидія злочинності, забезпечення притягнення до юридичної відповідальності винних у правопорушеннях, підтримка миру на планеті й світового правопорядку, боротьба з міжнародним тероризмом, запобігання виникненню міжнаціональних і міждержавних конфліктів, участь у їхньому врегулюванні тощо;
- *інформаційні* – широкий спектр державної діяльності, пов'язаний із суспільно необхідним державним впливом в інформаційній сфері, який в умовах становлення глобального інформаційного суспільства має системоутворювальний характер, оскільки проникає в усі складові державної діяльності, суттєво впливаючи на її результативність.

4.3 Інформаційні функції держави

Не зважаючи на те, що раніше науковцями інформаційні функції не виділялися в окрему групу поряд з іншими фундаментальними функціями держави, цілеспрямована інформаційна діяльність завжди мала місце у функціонуванні державно-владних механізмів.

Від початку свого активного розвитку держава здійснювала збирання, зберігання, оброблення, розподілення інформації за різними напрямками своєї діяльності: для прийняття управлінських рішень і забезпечення їхнього виконання, проведення бюджетної і податкової політики, здійснення розвідки і контррозвідки, забезпечення суспільного порядку тощо. Фактично така діяльність у будь-якій державі становить необхідне інформаційне забезпечення реалізації державної влади і безперечно належить до функціоналу, що визначає життєздатність держави в цілому.

Інформаційні функції сучасної держави – це зумовлений об'єктивними суспільними потребами комплекс напрямів діяльності держави щодо забезпечення належного обігу соціально значущої інформації шляхом її створення, оброблення, поширення, охорони й захисту на правових демократичних засадах.

В інформаційному суспільстві держава виступає гарантом свободи слова, вільного доступу до інформації і знань, а державна діяльність в інформаційній сфері, форми і методи її здійснення, конкретні досягнуті результати є важливим показником відкритості держави, реалізації соціального призначення, забезпечення рівня безпеки суспільства.

Сьогодні безпековий кут сприйняття функцій держави набув закріплення на рівні законодавства багатьох держав у межах концепцій і доктрин безпеки. Це зумовлено наявністю об'єктивних загроз не тільки розвитку суспільства і держави, а й існуванню людської цивілізації в цілому. Зокрема, функція *забезпечення інформаційної безпеки* є сучасним безпековим проявом фундаментальної життєво важливої державної діяльності в інформаційній сфері.

*** Забезпечення інформаційної безпеки** – це комплексна і спільна діяльність, здійснення якої дає можливість особі, суспільству і державі вільно функціонувати і розвиватися, не зазнаючи небезпечних інформаційних впливів.

Проте розгляд діяльності держави з позицій безпеки не змінює змісту самої діяльності – забезпечення безпеки суспільства фактично досягається виконанням державою свого соціального призначення, а, відповідно, забезпечення безпеки в інформаційній сфері – якісним здійсненням інформаційних та інших функцій.

Пріоритетними завданнями сучасного етапу державотворення України є: розвиток інформаційних функцій, зокрема забезпечення інформаційної безпеки, здійснення яких створює правові, організаційні, науково-технологічні, економічні, фінансові та інші умови, необхідні для реалізації інформаційних прав людини і громадянина; задоволення інформаційних потреб суспільства; забезпечення інформаційного суверенітету та повноцінного входження України у світовий інформаційний простір.

Виконання цих завдань неможливе без ефективною комплексною державною діяльністю за багатьма напрямками, які можна назвати складовими загальної інформаційної функції держави, а саме:

- формування державної інформаційної політики;
- протидія безпосередній інформаційній агресії та іншим негативним інформаційним впливам з боку інших держав;
- удосконалення інформаційного законодавства;
- розвиток і захист національних інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури;
- забезпечення суспільства своєчасною, повною та об'єктивною інформацією, зокрема правовою та про діяльність державних органів;

- сприяння поглибленню інформатизації суспільства і державного апарату, налагодженню їхньої інформаційної взаємодії;
- стимулювання розвитку вітчизняних інформаційних технологій;
- сприяння формуванню інформаційного ринку та виробленню конкурентоздатної національної інформаційної продукції;
- участь у розвитку світового інформаційного простору;
- збереження національної ідентичності та створення позитивного іміджу держави на міжнародній арені в умовах глобалізації інформаційного суспільства;
- підвищення інформаційно-правової культури громадян.

Належна реалізація українською державою інформаційних функцій є запорукою забезпечення інформаційної і національної безпеки і, в перспективі, побудови розвинутого інформаційного суспільства.

4.4 Форми і методи реалізації функцій держави

Функціональна характеристика сучасної держави охоплює не тільки напрями її діяльності, а й те, яким чином здійснюється ця діяльність, тобто в яких формах і якими методами.

***Форми реалізації функцій держави** найчастіше розуміються як сукупність специфічних зовнішніх ознак однорідної діяльності держави, що має місце в процесі реалізації всіх її функцій.*

Традиційно форми реалізації функцій держави поділяють на дві групи:

- 1) правові – правотворча (законотворча), правовиконавча (правозастосовна), правоохоронна (судова та контрольно-наглядова);
- 2) організаційні – організаційно-регламентуюча, організаційно-господарська (господарсько-забезпечувальна), організаційно-ідеологічна тощо.

При цьому прийнято вважати, що діяльність держави в правових формах, на відміну від іншої діяльності, тягне за собою правові наслідки. Насправді такий поділ форм реалізації функцій держави відповідає дійсності тільки тоді, коли йдеться про безпосередні формалізовані юридичні наслідки діяльності уповноважених державних органів – винесення правового рішення, закріпленого нормативним або індивідуальним правовим актом. Саме тому зазначені правові форми по суті відповідають гілкам державної влади.

У сучасній правовій, демократичній, соціальній державі будь-яка соціально важлива діяльність повинна здійснюватися на правових засадах. Це дозволяє стверджувати про обов'язково-правовий характер

усіх форм і видів державної діяльності. Проте від початку існування держави головним її завданням є організація суспільного життя, що зумовлює передусім організаційну або управлінську основу будь-якої сфери діяльності держави.

Отже, можна зробити висновок, що правові форми реалізації функцій сучасної держави по суті є організаційними, а організаційні, у свою чергу, за характером – правові. Тож будь-яка державна діяльність завжди має дві сторони – правову й організаційну.

Важливо й те, що в сучасному (громадянському та інформаційному) суспільстві зростає його здатність забезпечувати власні потреби (самоорганізація), що безпосередньо впливає на функції держави, форми і методи їхньої реалізації. Ефективне здійснення найбільш важливих із них стає неможливим без злагодженої взаємодії держави й інститутів громадянського суспільства. У цій взаємодії держава починає виконувати переважно роль гаранта певних мінімальних стандартів у різних сферах соціального життя, які становлять основу самостійного існування й розвитку суспільства і кожної людини окремо.

Форми реалізації функцій сучасної держави:

1. Правотворча – діяльність переважно компетентних державних органів, що виражається у створенні нормативно-правових актів, тобто формулюванні правових норм (правил), які відповідно до суспільних потреб закріплюють межі необхідної, дозволеної і забороненої поведінки людей, організацій, держави.

2. Правовиконавча – діяльність державних і громадських організацій, окремих громадян щодо здійснення функцій держави шляхом безпосереднього виконання правових приписів, як нормативних, так й індивідуальних, або шляхом правозастосовної діяльності¹ уповноважених осіб виконавчо-розпорядницького характеру.

3. Правоохоронна – 1) діяльність компетентних державних органів, пов'язана з контролем і наглядом за належною реалізацією правових норм, що виражаються у вирішенні юридичних суперечок між окремими особами, проведенні профілактики протиправної поведінки, забезпеченні безпосереднього реагування на правопорушення, встановленні й притягненні винних до юридичної відповідальності; 2) діяльність громадських організацій, спрямована на утвердження верховенства права, захист та відновлення прав та свобод людини і громадянина.

¹ *Правозастосування* – форма реалізації права компетентними суб'єктами владних повноважень, спрямована на встановлення індивідуальних прав та обов'язків у конкретних юридичних ситуаціях.

4. Практично-забезпечувальна – повсякденна господарська робота, спрямована на вирішення конкретних завдань щодо матеріально-технічного забезпечення діяльності різних ланок державного механізму, а за необхідності – й недержавних структур (економічне обґрунтування, бухгалтерський облік, організація фінансування, постачання, збуту, кадрова робота тощо).

5. Інформаційно-ідеологічна – інформаційна, роз'яснювальна, виховна робота щодо надання суспільству повної об'єктивної інформації про результати й перспективи державної діяльності, а також формування світоглядно-мотиваційної основи ефективної реалізації функцій держави всіма необхідними суб'єктами.

Поряд із названими формами реалізації функцій держави у сфері безпеки доцільно виділити: **форму сприяння безпеці**, зокрема шляхом створення різноманітних умов, за яких нівелюються або унеможливаються негативні впливи, та **форму безпосередньої протидії загрозам**.

У реалізації своїх функцій держава, в особі відповідних державних органів та їхніх посадових осіб, застосовує значне коло методів. Їхнє поєднання індивідуальне для кожного виду (форми) державної діяльності.

Методи реалізації функцій держави – це способи, прийоми, що використовуються в діяльності щодо реалізації функцій держави.

Оскільки у своїй управлінській діяльності сучасна держава керується правовими принципами та ідеалами, серед базових методів реалізації функцій держави традиційно зазначають передусім методи державно-правового впливу на поведінку людей:

– **переконання** – здійснюється шляхом правового виховання, профілактичної роботи, мотивації соціально необхідної поведінки;

– **заохочення** – надання різних пільг, нагород суб'єктам, які беруть участь у реалізації функцій держави і відзначаються активною соціально корисною поведінкою;

– **примус** – ідеологічний та, за необхідності, фізичний вплив відповідних державних органів на неналежну поведінку людей з метою забезпечення її відповідності вимогам правових норм (заходи виховання, припинення правопорушень, відновлення порушених прав, юридичної відповідальності).

Однак ці методи не розкривають усієї повноти інструментарію діяльності держави. На різних етапах реалізації функцій держави використовуються й такі загальні методи, як аналіз, прогнозування,

планування, статистичні методи тощо. Крім того, кожній зі сфер державної діяльності притаманні свої специфічні методи, без використання яких неможливе фактичне виконання державою свого призначення.

Так, інформаційні функції держави здійснюються за допомогою низки інформаційних методів (методів інформаційного впливу). Переконання, зазвичай згадуване серед основних методів реалізації функцій держави, фактично є методом інформаційного впливу на свідомість людини. У соціальній демократичній державі такий вплив повинен обов'язково виходити із соціальних потреб, бути тільки позитивним (нешкідливим) та орієнтованим передусім на розвиток людини, суспільства та форм суспільної організації.

Переконання як метод позитивного впливу на свідомість може ґрунтуватися винятково на вчасній, повній і достовірній інформації, для чого зокрема здійснюється:

- *інформування* – надання суспільству необхідної соціально значущої інформації через засоби масової інформації, спеціальні офіційні друковані та електронні видання, веб-сайти органів державної влади;

- *рекламування* – популяризація соціально важливих програм, що забезпечуються державою, по телебаченню, радіо, за допомогою газет, зовнішньої реклами тощо;

- *консультування* – інформаційно-роз'яснювальна робота з різних питань, яка провадиться відповідними компетентними фахівцями;

- *пропаганда й агітація* – поширення соціально корисних принципів, ідей, поглядів з метою впливу на суспільну думку та формування вигідної всьому суспільству громадянської позиції (виступи, заклики, лозунги, різноманітні суспільні заходи);

- *навчання* – отримання нових знань, умінь, навичок шляхом засвоєння певної інформації, поданої у формі навчального матеріалу.

Позитивний вплив на свідомість зазначеними методами спрямовується насамперед на усвідомлене формування кожним членом суспільства власної громадянської позиції, яка сприятиме реалізації функцій держави.

Однак свідоме використання в процесі інформаційного впливу недостовірної, викривленої, неповної, несвоєчасної інформації або ж її підміна (дезінформація), що називають *маніпулюванням суспільною думкою (маніпулюванням свідомістю)*, спричиняє помилкове необ'єктивне ставлення населення до певних подій, результатів державної діяльності, перспектив суспільного розвитку, що може призвести до суттєвих суспільно шкідливих наслідків.

Сьогодні методи маніпулювання свідомістю набули широкого використання під час політичної боротьби як внутрішньодержавної, так і на міжнародній арені, перетворюючись на потужну «інформаційну зброю», що вимагає від держави розроблення і застосування комплексу особливих методів, що будуть їй протидіяти.

Завдання і функції держави реалізуються за допомогою системи спеціально створених інституцій – механізму держави. Саме через нього та принципи його функціонування держава виявляється в суспільстві й існує як така.

Контрольні запитання

1. Що таке інформаційна сфера, які її основні компоненти?
2. Назвіть основні характеристики інформаційного суспільства.
3. Як інформатизація впливає на сучасне суспільство і державу?
4. Яка основна мета Хартії глобального інформаційного суспільства?
5. Дайте визначення функцій сучасної держави.
6. Назвіть і поясніть види функцій сучасної держави.
7. Розкрийте інформаційні функції держави. Яке місце серед них займає забезпечення інформаційної безпеки?
8. Які існують форми реалізації функцій держави?
9. Назвіть та охарактеризуйте державну діяльність.
10. Які методи використовує держава у здійсненні інформаційних функцій?

Література для поглибленого вивчення

Варич О. Г. Функції сучасної держави: проблеми визначення та класифікації / О. Г. Варич // Держава і право. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 30. – С. 73–77.

Гусарєв С. Д. Особливості сучасних інтерпретацій змісту категорії «функція держави» / С. Д. Гусарєв, І. І. Мотиль // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – К., 2009. – № 1. – С. 18–27.

Костецька Т. А. Інформаційна функція держави: конституційні та інституційні аспекти / Т. А. Костецька // Держава і право. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – Вип. 47. – С. 113–119.

Крутов В. В. Недержавна система безпеки (проблеми становлення і розвитку) : монографія / В. В. Крутов, В. Г. Пилипчук ; Укр. союз промисловців і підприємців, НДІ інф-ки і права Нац. акад. прав. наук України,

Секція держ.-прав. пробл. нац. безпеки Нац. акад. прав. наук України. – Ужгород : ІВА, 2013. – 179 с.

Ладиченко В. В. Організаційно-правові механізми взаємодії особистості, громадянського суспільства та державної влади : монографія / В. В. Ладиченко ; КМ України, Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – Д. : ЛІРА, 2012. – 431 с.

Ладиченко В. В. Функціональний підхід до розуміння держави: питання про дотримання інтересів особистості / В. В. Ладиченко // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 36. – С. 16–22.

Мотиль І. І. Основні внутрішні функції української держави : монографія / І. І. Мотиль. – К. : ТОВ «ВБ Аванпост – Прим», 2008. – 183 с.

Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія / Л. Р. Наливайко. – Х. : Право, 2009. – 598 с.

Онопенко П. В. Правоохоронні функції держави Україна / П. В. Онопенко. – К. : «Варта», 2003. – 128 с.

Сало В. І. Поняття, ознаки та класифікація функцій держави [Електронний ресурс] / В. І. Сало // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2009. – Вип. 17. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dbms/2009_17/Salo.pdf.

Європейська інтеграція України : підручник / Є. Д. Скулиш, О. Д. Довгань, О. М. Солодка ; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. – К. : Наук.-вид. центр НА СБ України, 2012. – 384 с.

Стрельбицька Л. М. Державне управління кризь призму інформаційної безпеки України / Л. М. Стрельбицька, М. П. Стрельбицький // Інформаційна безпека особи, суспільства, держави : наук.-практ. журн. – 2009. – № 2 (2). – С. 53–56.

Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем : монографія / [О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.] ; ред. О. Г. Данильян ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2014. – 391 с.

Тихомиров О. До проблеми розуміння функцій сучасної держави / О. Тихомиров // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 1. – С. 72–75.

Тихомиров О. О. Забезпечення інформаційної безпеки як функція сучасної держави : монографія / О. О. Тихомиров ; заг. ред. Р. А. Калюжний. – К. : Центр навч.-наук. та наук. практик. видань НА СБ України, 2014. – 196 с.

Тихомиров О. О. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері : навч. посіб. / О. О. Тихомиров, О. К. Тугарова. – Центр навч.-наук. та наук.-практ. вид. НА СБ України, 2015. – 172 с.

Яременко О. Державне управління інформаційною сферою в Україні: структурно-функціональний аспект / О. Яременко // Правова інформатика. – 2008. – № 2. – С. 15–23.

Яременко О. Інформаційна функція Української держави: поняття, мета та форми здійснення / О. Яременко // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 7. – С. 66–69.

МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

5.1 Поняття та елементи механізму держави

5.2 Державні органи: ознаки і види

5.3 Принципи діяльності апарату сучасної держави

5.4 «Електронне урядування» в механізмі держави

Коли держава управляється згідно з розумом, ганебні бідність і нужда; коли держава не управляється згідно з розумом, то ганебні багатства і почесі.

Конфуцій

Законодавча влада – серце держави, влада виконавча – її мозок.

Жан-Жак Руссо

5.1 Поняття та елементи механізму держави

Функціонування кожної держави потребує злагодженої діяльності комплексу різноманітних державних організацій, який у правовій науці називають механізмом держави.

***Механізм держави** – це система всіх державних організацій, які, здійснюючи свою діяльність, виконують завдання держави і реалізують її функції.*

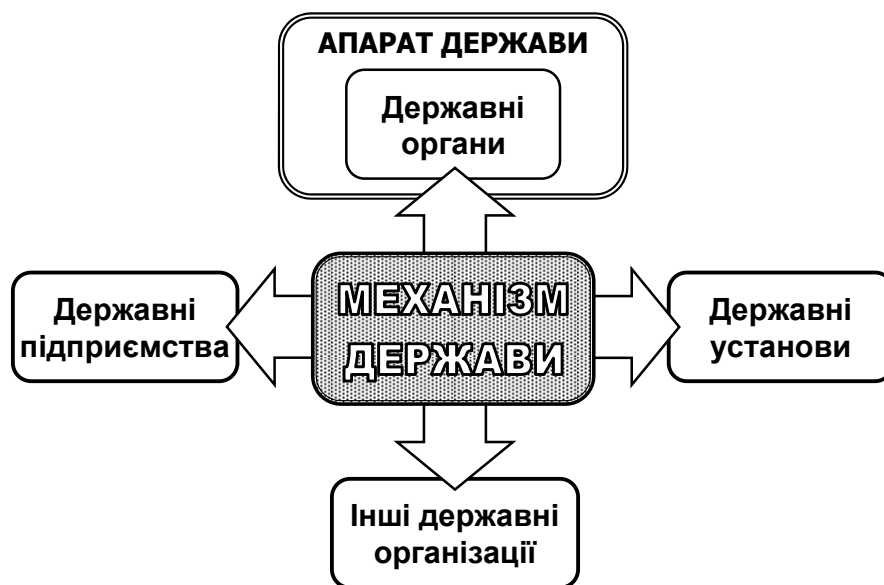
*** Державна організація** – створений з метою реалізації функцій держави колектив працівників (службовців), зареєстрований у встановленому законом порядку (юридична особа), якому властиві організаційна єдність, завдання і компетенція у певній сфері, а також правове, фінансове, матеріально-технічне та інше державне забезпечення.

Багатоманіття функцій сучасної держави зумовлює значне розмаїття державних організацій. Серед них як найбільш типові виділяються державні органи, державні підприємства, державні установи і заклади.

Такий підхід до структури механізму держави обґрунтовано видатним вітчизняним теоретиком права В. В. Копейчиковим ще в 60-х рр. минулого століття. Цей підхід залишається одним із універсальних та перспективних з погляду розвитку державознавства і донині.

Структурні елементи механізму держави:

- **державні органи** – організації, наділені державно-владними повноваженнями, які в межах своєї компетенції здійснюють управління з метою ефективної реалізації функцій держави іншими державними організаціями;
- **державні підприємства** – організації, що здійснюють функції держави у сфері виробничої діяльності, тобто безпосереднього створення матеріальних об'єктів споживання, надання послуг, виконання тих чи інших робіт;
- **державні установи** – організації, які, реалізуючи функції держави, здійснюють невиробничу діяльність, зокрема у сфері освіти, культури, наукових досліджень, засобів масової інформації, охорони здоров'я тощо.

Структура механізму держави

До елементів механізму держави певною мірою належать також *органи місцевого самоврядування*¹ (муніципальні органи), оскільки держава делегує їм повноваження щодо виконання окремих функцій держави на місцевому рівні.

¹ *Місцеве самоврядування* в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади (жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста) самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Необхідно підкреслити, що державні підприємства й установи як різновиди державних організацій не можна ототожнювати з органами держави, водночас не можна їх і протиставляти, оскільки органи держави в процесі державного управління забезпечують практичну реалізацію функцій держави, спрямовуючи і регулюючи діяльність підприємств та установ.

Кожен державний орган має власну сферу компетенції, яка встановлює його місце і роль у механізмі держави, у системі здійснення державної діяльності. Існування і функціонування всіх державних органів визначені єдиною метою, завданнями і функціями держави, а також притаманними певним функціям формами і засобами їхньої реалізації. Загалом органи держави складають особливу частину механізму держави – апарат держави.

***Апарат держави** – це цілісна, ієрархічна система державних органів, уповноважених безпосередньо здійснювати державну владу шляхом керівництва, управління, організації виконання завдань держави і реалізації її функцій.*

Основні риси апарату держави:

- первинним елементом апарату держави є державний орган;
- єдність і цілісність, що забезпечуються єдиними принципами діяльності державних органів і посадових осіб, єдиними цілями і загальними завданнями їхньої діяльності;
- ієрархічність – побудова на принципах субординації, тобто підпорядкування нижчих ланок апарату держави вищим;
- здійснення діяльності безпосередньо в управлінських і правових формах;
- можливість застосування у своїй діяльності методів державного примусу.

З історичного погляду держава є достатньо динамічним явищем. Система всіх її інституцій (державних організацій) перебуває в процесі безперервного перетворення відповідно до тенденцій розвитку держави та завдань, що постають перед нею в той чи інший історичний період.

В основі формування і функціонування механізму будь-якої сучасної держави лежать як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Перші пов'язані зі світовими та регіональними процесами економічного, науково-технологічного, соціального, культурного розвитку суспільства, екологічними та техногенними умовами в регіоні, а другі – з переслідуванням власних інтересів окремими соціально сильними

групами (елітами), які мають широкі можливості впливу на представників державної влади. Останнє в демократичних державах повинно зводитися до мінімуму, забезпечуючи реальне народовладдя і пріоритет потреб та інтересів усього суспільства в діяльності державних організацій.

5.2 Державні органи: ознаки і види

Державні органи різняться між собою за індивідуальними завданнями, функціями, структурою, компетенцією, сферою діяльності, проте на відміну від підприємств та установ, мають важливі риси, обов'язково притаманні кожному з них.

Державний орган – це елемент (ланка) апарату держави, що бере участь у реалізації функцій держави шляхом здійснення управлінської діяльності в межах юридично визначеної компетенції і наділений для цього державно-владними повноваженнями і необхідними матеріально-технічними засобами.

Ознаки державного органу:

- існує для забезпечення реалізації функцій держави шляхом управління у певній сфері державної діяльності;
- створюється і діє винятково в порядку, встановленому законодавством;
- має власну сферу компетенції – юридично закріплену сукупність завдань і функцій, відповідних їм прав та обов'язків (повноважень);
- наділений державно-владними повноваженнями в межах своєї компетенції, які полягають у здатності видавати нормативні та індивідуальні правові акти, що встановлюють формально обов'язкові правила поведінки, і забезпечувати законними способами їх виконання;
- складається з колективу службовців, або однієї особи, які на професійній основі виконують завдання і реалізують функції органу держави згідно з посадою, яку займають, одержуючи заробітну плату з державних коштів (державного бюджету);
- має чітку юридично оформлену структуру (внутрішню будову), що відповідає напрямку діяльності та чисельності співробітників (штату);
- забезпечується для здійснення своїх функцій необхідними матеріально-технічними засобами.

При цьому наявність *державно-владних повноважень* або державно-владного характеру діяльності є найважливішою ознакою, яка разом з іншими дозволяє чітко вирізнити державні органи серед усіх державних і недержавних організацій.

Завдання, функції і повноваження кожного органу держави (правовий статус) у сучасних правових державах обов'язково визначаються відповідними нормативно-правовими актами. В Україні такими актами є закони України «Про Кабінет Міністрів України», «Про Конституційний Суд України», «Про судоустрій та статус суддів», «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про Службу безпеки України», «Про національне антикорупційне бюро», «Про прокуратуру», «Про Національну поліцію» та інші. Це стає запорукою реалізації одного з керівних правових принципів діяльності суб'єктів державно-владних повноважень, що створює для них особливий режим правового регулювання – «дозволено лише те, що прямо передбачено законом».

Водночас засади діяльності державних службовців (загальні права й обов'язки, правила і процедури набору кадрів, проходження служби, система заохочень і відповідальності) в Україні встановлені окремим нормативно-правовим актом – Законом України «Про державну службу».

***Державна служба** – це професійна діяльність державних службовців із підготовки пропозицій щодо формування державної політики, забезпечення її реалізації та надання адміністративних послуг.*

* **Державний службовець** – це особа (громадянин), яка займає посаду державної служби в державному органі, одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з реалізацією завдань та виконанням функцій державного органу.

Діяльність державних службовців передусім пов'язана з такою роботою, як:

- готування пропозицій стосовно формування державної політики у відповідній сфері;
- розроблення, удосконалення проектів нормативно-правових актів;
- надання адміністративних послуг¹;

¹ *Адміністративна послуга* – результат здійснення владних повноважень співробітником державного органу на вимогу особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків цієї особою відповідно до закону.

- здійснення державного нагляду (контролю);
- управління державним майном;
- управління персоналом державних органів;
- реалізація інших повноважень відповідного органу.

Проте не всі особи, які обіймають посади в державних органах, мають статус державного службовця. Окремі їх категорії залежно від специфіки виконуваних завдань і функцій можуть мати інший статус, що встановлюється відповідними нормативно-правовими актами. До таких категорій належать Президент України, члени Кабінету Міністрів України, заступники міністрів, народні депутати України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, судді, працівники прокуратури, військовослужбовці Збройних Сил України та інших військових формувань і деякі інші.

Будучи невід'ємними складовими єдиного і цілісного державного апарату, загалом виконуючи завдання і реалізуючи функції держави, державні органи різняться між собою за місцем у державному апараті та особливостями створення й функціонування. Більш глибоко висвітлити індивідуальні властивості державних органів як складових апарату держави дозволяє розподіл їх на певні види за різними ознаками.

Види державних органів:

1. За шляхом утворення:

- *первинні* – створені шляхом прямого волевиявлення населення (шляхом виборів);
- *вторинні* – інші органи, створені первинними та підзвітні їм.

2. За способом набуття повноважень:

- *виборні* – найчастіше це представницькі органи (парламент, президент), у деяких країнах обираються судді;
- *призначувані* – виконавчо-розпорядчі органи, органи прокуратури тощо;
- *успадковані* – спадковий монарх;
- *змішані* – ті, які мають одночасно ознаки попередніх (наприклад, Конституційний Суд України).

3. За часом функціонування:

- *постійні* – утворені без обмеження терміну існування;
- *тимчасові* – створюються для досягнення короточасних цілей.

4. За місцем в апараті держави:

- *вищі* – призначені вирішувати всі суспільно важливі проблеми на найвищому загальнодержавному рівні (парламент, президент, уряд);
- *центральні* – існують для управління в певній сфері суспільного життя на всій території держави (міністерства, державні служби);

- *місцеві* – здійснюють свою діяльність у межах окремої адміністративно-територіальної одиниці (округа, області, району, міста тощо).

5. За характером компетенції:

- *загальної компетенції* – повноважні приймати рішення з будь-яких питань (парламент, президент, державна адміністрація);
- *спеціальної (галузевої) компетенції* – мають обмежену компетенцію, створюються для вирішення проблем у вузькій специфічній сфері державної діяльності (Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації).

6. За принципом розподілу влади:

- *законодавчі* (парламент);
- *виконавчі* (уряд, міністерства, відомства, служби);
- *судові* (в Україні це суди загальної юрисдикції);
- *контрольно-наглядові* (прокуратура, спеціалізовані інспекції).

7. За способом прийняття рішення:

- *колегіальні* – ті, в яких рішення приймаються голосуванням;
- *єдиноначальні* – рішення приймає одна особа (керівник органу).

8. За кількісним складом:

- *одноособові* (президент, уповноважений з прав людини);
- *багатоособові* (переважна більшість державних органів).

Серед державних органів також виокремлюються органи, спеціально створені для виконання безпекових функцій держави – **органи безпеки** (Служба безпеки України, Управління державної охорони України тощо).

Кожен з органів держави одночасно може розглядатися за всіма наведеними ознаками. Наприклад, Верховна Рада України є первинним, виборним, постійно діючим, колегіальним державним органом, одним із вищих органів державної влади і єдиним законодавчим органом в Україні.

Поряд з державними органами участь в управлінні суспільним життям беруть органи місцевого самоврядування (муніципальні органи). І хоча вони мають певні владні повноваження, їх слід відрізняти від державних органів.

Органи місцевого самоврядування формуються громадянами, котрі проживають у межах певної адміністративно-територіальної одиниці (село, селище, район, область, місто) для самостійного вирішення питань місцевого значення за рахунок місцевих бюджетів. На законних підставах їм можуть делегуватись окремі повноваження органів виконавчої влади, здійснення яких забезпечується державними

коштами. При цьому діяльність органів місцевого самоврядування контролюється відповідними державними органами.

Слід зазначити, що формування структури апарату держави, тобто створення окремих державних органів, безпосередньо визначається завданнями і функціями, які притаманні державі на певному етапі її розвитку. Особливо це стосується органів спеціальної компетенції, які виникають та існують винятково для здійснення певного вузького напряму діяльності.

Зокрема, серед органів, спеціально призначених для реалізації інформаційних функцій в Україні, залежно від завдань можна виділити:

- 1) орган, що здійснює загальне управління інформаційною діяльністю держави (Міністерство інформаційної політики України);
- 2) органи, що формують і забезпечують реалізацію державної інформаційної політики у певних сферах (у сфері телекомунікацій, зв'язку, телебачення і радіомовлення, захисту інформації тощо);
- 3) органи, що здійснюють управління в галузі одержання і зберігання інформації (у галузі архівної справи, статистичної діяльності тощо);
- 4) органи (підрозділи окремих органів), що здійснюють інформаційно-аналітичне забезпечення органів державної влади;
- 5) органи безпеки, або спеціальні безпекові підрозділи в межах окремих організацій.

5.3 Принципи діяльності апарату сучасної держави

Як уже зазначалося, апарат держави уособлює державну владу, він є цілісною системою всіх суб'єктів державно-владних повноважень, яка створюється і функціонує на єдиних засадах. Важливою складовою цих засад є *принципи діяльності апарату держави* – фундаментальні ідеї, основоположні начала, визначальні підходи формування, організації й функціонування державних органів, їхньої взаємодії між собою і суспільством. Тобто принципи діяльності апарату держави – це концептуальне підґрунтя його існування.

За час свого розвитку держава як форма організації суспільства пройшла значний шлях. На кожному з етапів цього шляху перед нею поставали певні завдання і функції, які зумовлювали відповідну будову апарату держави та принципи його діяльності.

Так, недемократичний період існування держави загалом характеризується пріоритетністю застосування засобів примусу, підпорядкуванням ідеологій окремих соціальних груп (наприклад, феодалів,

рабовласників, представників верхівки авторитарної влади), нехтуванням природними правами людини, порушенням законності, пріоритетом потреб та інтересів окремих осіб тощо.

Більшість сучасних держав, зокрема Україна, обрала шлях правового, демократичного, соціального розвитку, що задекларовано їхніми конституційними правовими актами. Це зумовило необхідність докорінної зміни основ формування і функціонування державних органів, переорієнтації їхньої діяльності на задоволення життєво важливих потреб та інтересів народу, переосмислення меж втручання державно-владних суб'єктів в організацію суспільного життя.

Принципи діяльності апарату сучасної демократичної правової держави:

➤ **Гуманізм** – світогляд, центром якого є людина як найвища цінність. Загалом гуманізм означає турботливе ставлення до людини, повагу до неї, до її честі і гідності, людяність, терпимість тощо.

Правовим виразом принципу гуманізму є **пріоритет прав і свобод людини**, а також **перевага методів переконання і стимулювання в процесі державного управління** над методами державного примусу.

➤ **Демократизм** – широке залучення громадян до активної участі у формуванні державних органів та організації їхньої діяльності.

Демократизм апарату держави можна розкрити через декілька складових, серед яких:

– **періодична виборність** (змінюваність) вищих органів державної влади;

– **транспарентність (прозорість, гласність)** – відкритість діяльності державних органів, можливість народу здійснювати контроль за нею;

– реальний доступ громадян до державної служби;

– спрямованість діяльності державних органів на забезпечення інтересів народу.

➤ **Верховенство права** – один із фундаментальних принципів правової держави, визначає пріоритет правових шляхів виконання завдань і реалізації функцій держави.

Принцип верховенства права встановлює зверхність правової доцільності над будь-якою іншою, зокрема економічною або політичною. Це означає, що всі державні проблеми вирішуються винятково на правовій основі, а необхідній діяльності державних органів завжди має передувати відповідна правова регламентація.

➤ **Законність (правність)** – встановлює певний режим діяльності апарату держави, за якого державні органи створюються тільки у відповідності до чинного законодавства, а їхні співробітники можуть діяти лише чітко в межах своїх повноважень, визначених відповідними правовими актами.

➤ **Розподіл влади** – передбачає існування трьох взаємодіючих гілок влади – законодавчої, виконавчої і судової. Повноваження державних органів розмежовуються за гілками влади, з одного боку, надаючи їм певну самостійність при здійсненні своїх повноважень, а з іншого – встановлюючи механізми взаємного контролю між ними.

Завдяки ефективній реалізації принципу розподілу влад в апараті держави створюється система стримувань і противаг, яка протидіє порушенню законності та свавіллю з боку суб'єктів державної влади.

➤ **Субсидіарність** – згідно з цим принципом повноваження мають розподілятися таким чином, щоб державні рішення приймалися на найнижчому можливому рівні, а суб'єкти з вищими повноваженнями втручалися тільки тоді, коли це доцільно та необхідно.

Цей принцип аналогічно визначає й основи взаємодії держави та інститутів суспільства.

Тобто субсидіарність передбачає передачу компетенції на нижчі ланки владної ієрархії, підвищення відповідальності за реалізацію власних або делегованих повноважень, удосконалення системи місцевого самоврядування, що загалом сприяє самоорганізації, демократизації та забезпечує розвиток громадянського суспільства.

➤ **Консолідованість** – підкреслює необхідність взаємодії ланок державного апарату та інститутів громадянського й інформаційного суспільства, без якої не можлива ефективна реалізація сучасною державою найбільш соціально значущих функцій.

➤ **Професіоналізм** – базування кадрової політики на доборі співробітників державних органів винятково за професійними якостями, що створює обов'язкові передумови ефективної діяльності апарату держави.

➤ **Науковість** – широке використання в діяльності апарату держави наукових здобутків, що забезпечує постійне його удосконалення і відповідність сучасному соціальному призначенню держави.

Прикладом реального втілення цього принципу в життя є впровадження багатьма країнами світу систем електронного уряду, призначених мінімізувати витрати часу і коштів у процесі адміністративної взаємодії громадян і держави, зробити цю взаємодію більш прозорою та ефективною.

Безперечно, наведений перелік принципів діяльності апарату сучасної держави не є вичерпним, тому він може бути доповнений також іншими принципами (політичної неупередженості державних службовців, їхнього патріотизму, персональної відповідальності, ініціативності, добросовісності, толерантності тощо).

5.4 «Електронне урядування» в механізмі держави

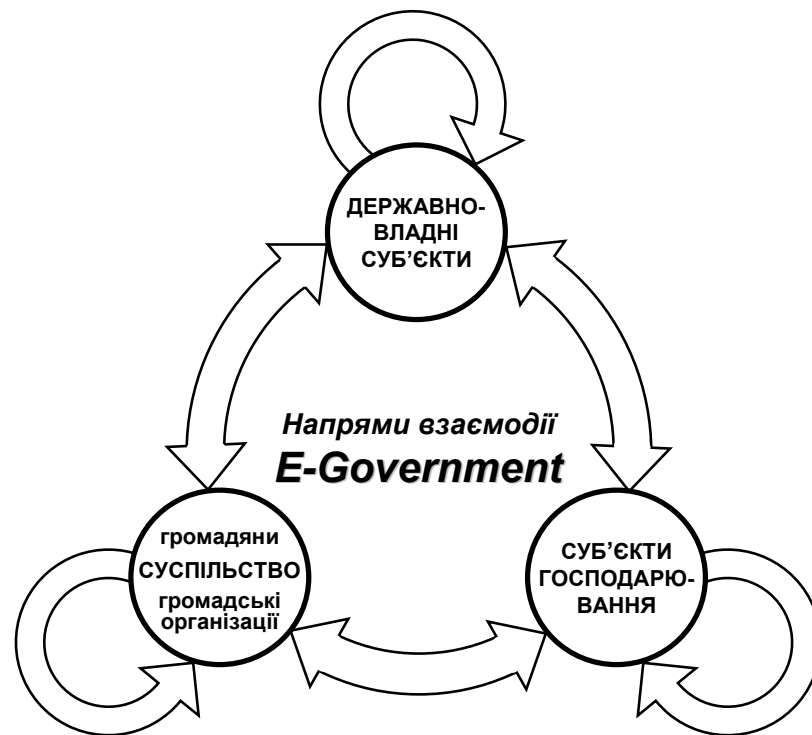
Ідея удосконалення діяльності механізму держави, його взаємодії із суспільством на основі передових досягнень науково-технічного прогресу сьогодні вже не нова. Провідні країни світу на початку ХХІ ст. започаткували низку програм розвитку, пов'язаних із глибоким впровадженням інформаційно-телекомунікаційних технологій у суспільне життя, що стало одночасно і вимогою, й основою удосконалення апарату держави. До них належать концептуальні програм побудови так званої «електронної держави», зокрема «Електронна Європа» (e-Europe), «Електронна Україна» (e-Ukraine), які покликані сприяти розвитку інформаційного суспільства.

Одним із найважливіших напрямів цих програм є запровадження «електронного урядування» – *e-Government*, що створюватиме умови для відкритого і прозорого управління суспільними справами. E-Government – це не просто нова форма державного управління, це модель глибоких сучасних демократичних перетворень у взаємодії держави, суспільства, громадян, суб'єктів господарювання.

Основні складові електронного урядування:

- **«електронна демократія»** – ґрунтується на використанні інформаційно-телекомунікаційних мереж, зокрема мережі Інтернет, для підвищення політичної активності громадян, широкого залучення громадськості до вирішення державних і суспільних проблем шляхом проведення електронних консультацій і голосувань, віртуальних зборів і нарад, опитувань громадської думки, тематичних форумів тощо;
- **«електронний уряд»** – єдина інформаційна інфраструктура апарату держави, призначена для надання необхідної суспільству інформації (щодо діяльності державних органів та інших державних інституцій, інформації з державних реєстрів, статистичної інформації тощо) й адміністративних послуг через інформаційно-телекомунікаційні мережі;
- **«електронна комерція»** – сфера економіки, що включає всі фінансові й торгові операції, здійснювані в електронній формі за допомогою інформаційно-телекомунікаційних мереж: обмін інформацією

(Electronic data interchange), рух капіталу (Electronic funds transfer), торгівлю (e-Trading), гроші (e-Cash), маркетинг (e-Marketing), банкінг (e-Banking), страхові послуги (e-Insurance) тощо.

Напрями взаємодії суб'єктів у процесі електронного урядування

Сьогодні e-Government уже став реальністю для США, Південної Кореї, Великої Британії, Канади, Австралії, Японії, багатьох країн Європи (Нідерландів, Данії, Франції, Швеції, Норвегії, Фінляндії, Німеччини, Естонії, Литви), а також Грузії та Молдови.

Електронне урядування – це форма організації державного управління на основі широкого використання інформаційно-телекомунікаційних технологій, яка має забезпечити підвищення ефективності, відкритості, прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування і сприяти формуванню нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян.

У 2010 р. Кабінет Міністрів України прийняв Концепцію розвитку електронного урядування в Україні, підтвердивши наміри України приєднатись до сучасних демократичних перетворень і висловивши офіційну позицію щодо електронного урядування в Україні.

*** Електронний уряд (e-уряд)** як головна складова електронного урядування – це єдина інфраструктура міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, з громадянами і суб'єктами господарювання.

Основне призначення електронного урядування в Україні:

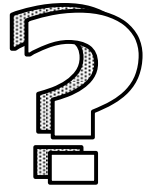
- широке залучення громадян до участі в управлінні державними справами;
- забезпечення прав громадян на доступ до державної інформації;
- забезпечення громадського контролю за ефективністю діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом загальної доступності інформації про їхню діяльність;
- удосконалення технології державного управління та підвищення якості управлінських рішень у результаті спрощення управлінських процедур, скорочення адміністративних витрат, застосування сучасних методів державного управління;
- підвищення доступності та якості адміністративних послуг;
- організація інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування на базі електронного документообігу з використанням електронного цифрового підпису;
- створення єдиної системи електронної звітності;
- зниження рівня корупції в державних органах, детінізація економіки тощо.

Слід зазначити, що електронний уряд не змінює суті та призначення державного управління, а лише надає нові інструменти для оптимізації вирішення суспільних проблем. Ефективне використання цих інструментів можливе лише за умов одночасної ініціативності державно-владних суб'єктів, громадян (суспільства, громадських організацій) і господарюючих суб'єктів (бізнесових структур).

Таким чином, електронне урядування є високотехнологічною формою взаємодії, здатною забезпечити досягнення якісно нового рівня управління державою і суспільством у цілому, зміцнити довіру до інститутів держави, а також суттєво сприяти демократизації, розвитку громадянського та інформаційного суспільства.

Контрольні запитання

1. Що таке механізм та апарат держави?
2. Для чого існують державні підприємства й установи?
3. Яке призначення державного органу?
4. Які існують види державних органів?
5. На яких основних принципах має базуватися діяльність апарату сучасної правової демократичної держави?
6. Як застосовуються інформаційні технології в процесі державного управління?
7. Що таке електронний уряд й електронне урядування, яке їхнє призначення?

Література для поглибленого вивчення

Балаклицький А. І. Державна влада та апарат її здійснення як основні ознаки сучасної держави / А. І. Балаклицький // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 56–60.

Бистрик Г. Механізм держави в системі сучасних теоретико-правових досліджень / Г. Бистрик // Юридична Україна. – 2013. – № 10. – С. 8–15.

Бистрик Г. Принципи організації і функціонування механізму держави: теоретико-правові аспекти / Г. Бистрик // Юридична Україна. – 2013. – № 11. – С. 9–16.

Дробуш І. В. Функції органів місцевого самоврядування в Україні : монографія / І. В. Дробуш. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 244 с.

Ладиченко В. Системні параметри державної влади / В. Ладиченко // Юридична Україна. – 2007. – № 8. – С. 4–9.

Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія / Л. Р. Наливайко. – Х. : Право, 2009. – 598 с.

Онупрієнко А. М. Місцеві органи влади в механізмі демократичної держави: теоретико-правовий аналіз : монографія / А. М. Онупрієнко ; Акад. прав. наук, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. – Х. : Торсінг плюс, 2009. – 300 с.

Ракул. О. Напрями вдосконалення діяльності сучасного державного апарату України / О. Ракул // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 10. – С. 17–22.

Фатхутдінова О. В. Вплив правової освіти на функціонування держави і державного апарату / О. В. Фатхутдінова // Гілея: науковий вісник. – 2013. – № 77. – С. 260–263.

Фолес А. М. Механізм сучасної правової держави: доктринальні аспекти / А. М. Фолес // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 3. – С. 37–43.

Шаповал В. Феномен державного органу (органу держави) або органу державної влади: теоретико-правовий і конституційний аспекти / В. Шаповал // Право України. – 2003. – № 8. – С. 25–30.

Частина 2

Теорія права

Розділ 6

ФЕНОМЕН ПРАВА

6.1 Основні типи праворозуміння

6.2 Ознаки і властивості права як явища

6.3 Соціальна цінність, функції, принципи права

6.4 Право в інформаційному суспільстві

Право – одне з найвищих досягнень людської цивілізації.

С.С. Алексєєв

Свобода – це право робити все, що не заборонено законом.

Шарль Луї Монтеск'є

6.1 Основні типи праворозуміння

Соціальні процеси в усі часи були складними й мінливими, і в цьому – закономірність суспільного життя. Право як один із важливих елементів суспільного життя, змінюючись еволюційним шляхом, найбільш глибоко відображає ті перетворення, що відбувалися в суспільній організації в різні часи й епохи, у різних народів і цивілізацій.

Проблему розуміння права без перебільшення можна віднести до числа «вічних». Із часу виникнення професійної юридичної діяльності юристи замислюються над питаннями, що таке право, як воно виникає і розвивається, яку роль відіграє в соціумі. Із зародженням теоретичних знань про право увага до цих питань значно зросла, але проблема праворозуміння й нині залишається центральною для юриспруденції¹.

Багато мислителів різних часів і народів – філософів, соціологів, правознавців – намагалося з'ясувати, до якої сфери явищ належить право і яким воно, відповідно, є. Сформувалася значна кількість

¹ *Козюбра М. І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. І. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10–21.*

самостійних наукових правових теорій, течій, шкіл, які нерідко взаємно виключають одна одну, водночас будучи невід'ємними складовими праворозуміння як цілісного системного результату інтелектуальної діяльності людської цивілізації. Багатоманітність й альтернативність, природно притаманні праворозумінню, позначаються і на сучасному пізнанні права, зокрема активізуючи розвиток таких фундаментальних юридичних наук, як теорія права і держави, філософія права, соціологія права, психологія права.

Із метою найбільш загального охоплення набутих людством уявлень про право провідні учені-юристи нашого часу схильні об'єднувати різні правові погляди в декілька типів праворозуміння.

Тип праворозуміння – це відображення найбільш суттєвих ознак і характеристик права, зумовлене науково-світоглядною позицією суб'єкта, який пізнає право.

Основні типи праворозуміння:

- природно-правовий;
- позитивістський;
- соціологічний;
- інтегративний.

Природно-правовий тип праворозуміння пов'язаний з уявленнями, що беруть свій початок ще з античності у стародавній Греції і Римі (Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон). Ідеї природного права засновуються на сприйнятті права як віддзеркалення моральних засад суспільства, передусім справедливості, які є об'єктивними і коріняться в самій природі людини. Згідно з висловлюваннями Платона, що стали основою багатьох правових теорій, єдиним джерелом природного права виступає розум людини, який ґрунтується на знаннях, а їхня глибина і досконалість визначають досконалість формальних законів і здійснення права.

Філософсько-теоретичні засади вчення про природне право закладені в роботах Т. Аквінського, Г. Гроція, Дж. Локка, Г. Гегеля, І. Канта. «Несправедливий закон не є законом» – вислів, що приписують Т. Аквінському, часто тлумачиться як глибинна основа позиції природного права в цілому.

Важливість природно-правового типу розуміння права (юснатуралізму) полягає в утвердженні ідеї справедливості, пріоритету невід'ємних природних прав людини, розмежуванні права і закону, природного і позитивного права, що становить основу сучасної концепції верховенства права.

Природно-правові ідеї античності, середньовіччя і нового часу знайшли своє продовження в *теорії відродженого природного права*, до течій якого належать неотомізм, неопротистанцизм, неогегельянство, неокантіанство, а також екзистенціалістична, феноменологічна і герменевтична доктрини.

Позитивістський тип праворозуміння (Т. Гоббс, Д. Остін, М. Берг, М. Коркунов, Г. Шершеневич) характеризується домінуванням етатичного¹ підходу до джерел формування права. Позитивістські теорії, зокрема *юридичний позитивізм* та *нормативізм*, виникли як протилежність природно-правовим ідеям.

Згідно з цим типом праворозуміння право походить від держави або ж санкціонується, встановлюється нею у вигляді структурованої системи правил поведінки (норм), формалізованих у законах. Таким чином, у позитивізмі право і закон ототожнюються, а основні ознаки права вбачаються у формальній визначеності (чіткому закріпленні правил поведінки в писаних законах) і забезпеченості засобами державної влади, зокрема державним примусом.

Як розвиток позитивізму можна розглядати *нормативістську течію у праворозумінні*, зокрема «*теорію чистого права*», обґрунтовану Г. Кельзеним. На його думку, право є цілісною, логічно взаємопов'язаною системою норм писаних законів, що має форму піраміди, вершиною якої є «основна норма» – найвища за юридичною силою, абстрактна, всеохоплююча норма права. «Чистота» ж уявлень про право досягається звільненням правової науки від усіх засобів неправового пізнання, притаманних економічним наукам, політології, соціології, психології тощо, зокрема історії права.

Надаючи праву рис формалізованості, структурованості, стабільності, які є запорукою встановлення правопорядку, позитивістська теорія водночас відкидає визначеність права морально-гуманістичними засадами, суспільною комунікацією, культурно-історичними чинниками тощо, що штучно відокремлює право від реальних суспільних відносин.

Соціологічний тип праворозуміння почав активно розвиватись у ХІХ-ХХ ст. як досить широкий напрям, що поєднує безліч теорій. Ключовим положенням цих теорій є те, що основою права виступає суспільне життя, а правові норми слід шукати в реальних суспільних відносинах.

Численні представники соціологічного праворозуміння, серед яких Є. Ерліх, Л. Дюгі, С. Муромцев, Р. Паунд, Е. Дюркгейм, намагалися осмислити право передусім як соціальне явище, що відображає

¹ Від французького слова «*etat*» – держава.

закономірності соціального буття, будучи відносно незалежним від держави.

Значення норми писаних законів соціологічною юриспруденцією не заперечується, проте ці норми не визнаються першоджерелом права. Право розглядається як упорядкованість поведінки людей, суспільних відносин, необхідним атрибутом чого є писані закони, захищені державою. Отже, в соціологічному розумінні, на противагу позитивістському, право – це не система абстрактних норм, а «живий» соціальний порядок, втілений у фактичних правовідносинах і юридичних рішеннях. Формулюванню ж норм закону передують формування правових відносин.

У межах соціально орієнтованого розуміння права можна розглядати й *психологічну теорію права*, одним із найвідоміших представників якої є Л. Петражицький. Ця теорія пояснює право через конкретну психологічну реальність людини – її емоції, почуття, переживання щодо власних прав та обов'язків – у відриві від матеріальних умов життя суспільства. Правові емоції мають імперативно-атрибутивний характер і складаються із переживань щодо можливого (атрибутив) й обов'язкового (імператив).

Психологічний контекст розуміння права орієнтує на усвідомлення важливості таких компонентів правової системи, як правосвідомість і правова культура, але при цьому не дає чітких критеріїв структуризації права, виділення права серед інших соціальних регуляторів, розмежування правомірного і протиправного тощо.

Інтегративний підхід до праворозуміння (Д. Холл, Г. Дж. Берман, Б. О. Кістяківський) виник на початку ХХ ст. як спроба раціонального синтетичного поєднання різних течій розуміння права, зокрема окремих теорій природного права, позитивізму (нормативізму), соціологічної юриспруденції, з метою створення нової концепції, що відповідає сучасним умовам.

На думку Г. Дж. Бермана, інтеграція має створити нову школу права, яка, поєднавши здобутки традиційних правових шкіл, водночас вийде за їхні межі і надасть більш широке визначення праву.

Проте сьогодні прихильники інтегративного праворозуміння не розглядають його єдиним уніфікованим варіантом для всіх часів і народів. Багатоманітність праворозуміння як його ціннісна риса виявляється у змістовному плюралізмі в межах інтегративності, що може адаптуватися до потреб часу і простору.

Так, зокрема у світлі осмислення посилення впливу на право інформаційно-комунікаційних процесів, що активно розвиваються в сучасному суспільстві, привертає увагу *комунікативний напрям праворозуміння*. У його основі лежать здобутки комунікативної

філософії і соціології постмодерну (Ю. Хабермас, К. Ясперс, Е. Фромм та ін.).

Як відомо, комунікація – невід’ємний компонент суспільства, спосіб взаємодії, спілкування. У ній виявляється мораль, релігія, культура, наука та інші суспільні явища. Тому *комунікативна теорія права*, обґрунтована А. В. Поляковим, визначає право винятково в межах соціальної комунікації, особливою формою якої є правова комунікація – взаємодія суб’єктів, що виникає на основі соціального усвідомлення правової інформації, котра міститься в правових текстах. Правова комунікація глибоко усвідомлена, оскільки правова інформація і правові знання утворюються свідомістю суб’єктів, які створюють й інтерпретують правові тексти.

При цьому правова норма походить не з тексту, а з психосоціокультурної дійсності й існує у вигляді правового ідеалу. Правовий текст, будучи певною знаковою формою, що уміщує правову інформацію, лише опосередковує правову комунікацію. Тому право комунікативною теорією осмислюється в площині соціально значимого нормативного змісту, в якому втілюються правові цінності – правопорядок, свобода, справедливість, рівність, відповідальність тощо.

Комунікативний напрям по суті є поєднанням соціологічних, психологічних і нормативістських ідей у розумінні права.

Іншим варіантом сучасного вирішення проблеми інтеграції праворозуміння може стати *компаративістський підхід*. Його переваги полягають в осмисленні права і праворозуміння, виходячи з їхньої різноманітності, яка є проявом права лише як одного із соціальних регуляторів, однієї із форм взаємодії різних соціумів. Роль і місце права визначаються тоді не стільки власне правом, скільки своєрідним поєднанням історично сформованих соціальних регуляторів, які діють у цей час у конкретному суспільстві, країні.

Застосування компаративістського підходу значно розширює можливості правопізнання, проте вимагає виходу поза межі традиційних для нього понять правової норми, правової системи, правової культури тощо.

Українська правова наука не стоїть осторонь процесів розвитку концептуальних правових ідей. Різноманітним проблемам сучасного праворозуміння та його впливу на юридичну науку і практику присвячені численні праці видатних українських учених-теоретиків і філософів права – М. В. Цвіка, В. Я. Тація, Ю. С. Шемшученка, М. І. Козюбри, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, А. П. Зайця, О. В. Зайчука, А. А. Козловського, С. П. Погребняка, А. М. Колодія, В. В. Лемака, С. І. Максимова, О. Г. Мурашина, Ю. М. Оборотова,

Н. М. Оніщенко, О. В. Петришина, С. С. Сливки, С. Д. Гусарева, М. С. Кельмана, Л. А. Луць, О. Д. Тихомирова та ін.

Основні здобутки української правової науки останніх років знайшли своє втілення зокрема у двох фундаментальних п'ятитомних монографічних виданнях Національної академії правових наук України – «Правова система України: історія, стан та перспективи» (2008 р.) і «Правова доктрина України» (2013 р.).

Насамкінець слід зазначити, що свобода розуміння права не виключає конкретизації основних ознак і властивостей права як явища дійсності залежно від тих чи інших потреб наукового або навчального процесу. У сучасній теорії права це здійснюється через просторові, часові і соціальні характеристики права.

6.2 Ознаки і властивості права як явища

Наукова і буденна мови вживають слово «право» в різних значеннях. У теорії права необхідно розрізнити право в суб'єктивному значенні (*суб'єктивне право*) – право конкретної людини, її можливості діяти тим чи іншим чином, і право в об'єктивному значенні (*об'єктивне право*) – елемент суспільного життя, що може набувати об'єктивних форм, зокрема виражатись як система норм.

Право – надскладне явище, в якому тісно переплітаються духовні, культурні, моральні засади окремих суспільств і цивілізації в цілому, досягнення правової науки і практичний юридичний досвід, правові ідеали та реальні правові відносини. Така багатозначність, різноплановість права не дає змоги сформулювати якесь одне стисле й універсальне його визначення.

В історії правової думки існує безліч спроб надати дефініцію права, але жодна з них з позицій сучасного правознавства не може претендувати на абсолютну повноту:

право служить критерієм справедливості, виступає як регулююча норма політичного спілкування (Аристотель);

право – мистецтво добра і справедливості (висловлювання давньоримських юристів);

право – це сукупність умов, за яких сваволя однієї особи є сумісною із сваволею іншої особи з огляду на всезагальний закон свободи (І. Кант);

право – це вираз загальної волі всіх учасників правового спілкування (Г. Ф. Пухта);

право – це надбудова над економічним базисом, юридичне оформлення суспільних, передусім економічних, відносин (К. Маркс);

право – це все, що є істинним і справедливим (В. М. Гюго).

У реальності право існує і розвивається в соціальному середовищі, в просторі й часі, і поза цими параметрами не може бути сприйняте як таке. Просторовим і часовим властивостям права притаманні багатомірність і змінюваність, що зумовлюються типами правових систем, сферами правових відносин, географічними межами, різницею у правовому статусі суб'єктів, історичними процесами в різних суспільствах тощо. Тому найбільш усталено і загально право як сферу соціального регулювання життя людей (індивідів, соціальних груп, народів, цивілізацій) характеризує його соціальний зміст¹.

Головні загальносоціальні властивості права:

- *виступає мірилом справедливості і свободи;*
- *існує для регулювання поведінки людей.*

З античних часів право нерозривно пов'язується зі справедливістю. У римському праві слово «jūs», від якого походять «юрист», «юриспруденція», «юстиція», означало одночасно і справедливість, і право.

Справедливість має загальносоціальний, а не суто правовий вимір, тому вона втілюється й іншими соціальними регуляторами – мораллю, релігією, звичаями тощо. Уявлення про справедливість різних народів у різні часи й епохи різнилися, але у своїй глибинній основі вони залишаються незмінними. Ця незмінна основа справедливості відображається у праві як:

- відповідність між вчинками людини і реакцією (відповіддю) суспільства на ці вчинки;
- співмірність прав та обов'язків, що виражається в принципі «немає прав без обов'язків і обов'язків без прав»;
- формальна рівність людей, що полягає в наданні рівних можливостей, реалізація яких залежить від здібностей людини, а не від походження, раси, соціального положення.

Свобода виявляється в можливості людей вільно задовольняти власні потреби й інтереси, не зашкоджуючи при цьому один одному і суспільству в цілому. Отже, свобода не буває безмежною, вона існує на основі певного соціального компромісу, який досягається правовими засобами. Саме право надає свободі змістовності, встановлює її межі, не дозволяючи перетворитися на свавілля, та одночасно дає змогу людям захищати свою свободу за допомогою права.

¹ *Оніщенко Н. М.* Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : монографія / Н. М. Оніщенко ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – С. 68–83.

Тобто право можна розглядати як засіб справедливої міри свободи і рівності людей у суспільстві.

Соціальна роль права полягає в тому, що воно виступає одним із регуляторів системи соціального регулювання. Поза цим призначенням право як таке не існує. Правове регулювання відбувається шляхом впливу правових норм на свідомість і поведінку людей, чим досягається необхідне упорядкування суспільних відносин. При цьому, на відміну від інших нормативних регуляторів, право забезпечується можливістю застосування державного примусу й особливим порядком вирішення суперечливих та неунормованих ситуацій у суді, що надає йому рис універсальності, завершеності.

Крім загальносоціальних властивостей, право має ознаки, поєднання яких характеризує його як особливу самостійну систему соціального регулювання та відрізняє від інших соціальних регуляторів. Такі ознаки часто називають *юридичними ознаками права*.

Основні юридичні ознаки права:

- *об'єктивність* – орієнтує на те, що право виникає відповідно до реальних, природних потреб суспільства в правовому регулюванні та відображає найвищі соціальні цінності й ідеали;
- *нормативність* – право як регулятор виявляється в системі норм – правил поведінки, що визначають узагальнені зразки (моделі) поведінки в певних життєвих ситуаціях і поширюються на широке коло осіб;
- *формальна визначеність* – вказує на зовнішнє (письмове) закріплення правових норм в уніфікованих формах – правових актах, які особливою юридичною мовою визначають права й обов'язки та створюються у чітко визначеному порядку за допомогою держави;
- *процедурність* – означає наявність чітко визначених та нормативно закріплених послідовностей дій (правових процедур) у процесах розроблення, прийняття, застосування та гарантування права;
- *інтелектуально-вольовий характер* – визначає, що форм і змісту праву надає інтелектуальна діяльність людини, а дія права забезпечується свідомо вольовою поведінкою осіб, які закріплюють і реалізують правові норми;
- *обов'язковість* – вимоги правових норм є обов'язковими для виконання, що забезпечується як внутрішніми переконаннями людей у соціальній цінності права і необхідності слідування його вимогам, так і можливістю застосування примусу з боку держави;
- *системність* – виявляється в узгодженості, взаємопов'язаності, структурованості правових норм як єдиної складної системи, змістовним виразом чого є система права, а формальним – система законодавства.

Структурованість права відображається і в основних його складових, які традиційно виділяються правовою наукою. Зокрема, необхідно розрізняти:

– *приватне право* та *публічне право* як сукупність норм, що спрямовані на регулювання особистих (приватних) інтересів та загального (публічного) інтересу;

– *матеріальне право* та *процесуальне право* як сукупність норм, що безпосередньо закріплюють права й обов'язки та визначають порядок (процес) їхньої реалізації;

– *регулятивне право* та *охоронне право* як сукупність норм, що передбачають межі правомірної поведінки (регулювання) та встановлюють заборони й механізми реагування на їхнє порушення (охорона).

6.3 Соціальна цінність, функції, принципи права

Як одне з найважливіших надбань людства право необхідно сприймати крізь призму його соціальної цінності. Для сучасного суспільства право являє собою фундаментальну цінність, оскільки фактично виступає гарантією збереження й розвитку людської цивілізації. Право впорядковує суспільне життя, забезпечує досягнення суспільної злагоди, дотримання балансу інтересів різних суб'єктів, безпеку людини і суспільства тощо.

Ціннісний вимір права має багато аспектів. Зокрема, право можна розглядати з позицій *власної цінності* як втілення ідей свободи, справедливості, рівності, толерантності, гуманізму, які становлять його глибинний зміст.

Інструментальна цінність права полягає передусім у тому, що право є універсальним загальноновизнаним засобом встановлення і забезпечення суспільно необхідного порядку, охорони соціальних цінностей, розв'язання соціальних конфліктів різного масштабу, дотримання балансу суспільних та особистих інтересів, а також власне механізмом реалізації цих інтересів.

Право, крім того, має *історико-культурну цінність* як невід'ємний компонент світової культури і результат еволюції людини в процесі боротьби за свободу, рівність і справедливість.

Соціальна роль і призначення права розкриваються в його функціях, а фундаментальні основи формування і дії права – в його принципах.

Функції права – це основні напрями впливу права на суспільне життя, в яких виражається його соціальне призначення.

Розрізняють загальносоціальні і спеціально-юридичні функції права. На загальносоціальному рівні право впливає на суспільну свідомість, формуючи ціннісні орієнтири, створюючи певний вимір соціальної взаємодії, в якому можливе, належне й заборонене в людських вчинках знаходять своє чітке окреслення. Спеціально-юридичні функції відображають вплив права безпосередньо на суспільні відносини, поведінку людей. В особливостях цього впливу, що здійснюється тільки правовими засобами, розкриваються унікальні регулятивні властивості права, не притаманні іншим соціальним регуляторам.

Загальносоціальні функції права:

- **гуманістична** – право створює в суспільному середовищі атмосферу поваги до життя й гідності людини, підґрунтя для розвитку особистості; виступає провідником моральних засад суспільства;
- **організаційна** – право забезпечує співіснування окремих людей, їхніх об'єднань, народів і держав, сприяє знаходженню суспільного компромісу та рівності всіх у своїх соціальних можливостях, створює організаційні умови для забезпечення індивідуальних потреб кожного і суспільства в цілому;
- **комунікативна** – право виступає засобом встановлення специфічних, урегульованих, передбачуваних, контрольованих, охоронюваних, формалізованих зв'язків між людьми, що ґрунтуються на правових нормах;
- **пізнавальна (гносеологічна)** – через право, правові вимоги і процедури, принципи та ідеали людина отримує знання про найвищі загальнолюдські цінності – справедливість, свободу, рівність, а також організацію суспільного життя, яка дозволяє їх втілювати;
- **виховна** – право впливає на свідомість людини, формуючи стимули активної правомірної поведінки, прагнення вирішувати суспільні проблеми правовими шляхами, утверджуючи верховенство права як фундаментальну засаду існування сучасного суспільства;
- **інформаційна** – право інформує людину про варіанти соціально значущої поведінки, реакцію суспільства на таку поведінку, соціально припустимі шляхи задоволення власних потреб та інтересів;
- **оціночна** – право виступає критерієм можливого, обов'язкового, забороненого в суспільних відносинах, дозволяє достатньо чітко визначати наслідки юридично значущих вчинків людини;
- **безпекова** – право є механізмом і, водночас, певним середовищем, природні властивості якого забезпечують подолання різноманітних соціальних конфліктів, суперечностей, протистоянь, сприяють загальносоціальному зростанню і розвитку кожної людини.

Спеціально-юридичні функції права:

- **регулятивна** – полягає в упорядкуванні суспільних відносин шляхом встановлення правил соціально корисної або припустимої (правомірної) поведінки:
 - *регулятивно-статична* – право закріплює вже сформовані суспільством відносини правовими засобами, тобто як правовідносини;
 - *регулятивно-динамічна* – право спонукає до формування й розвитку необхідних для суспільства відносин, створюючи та удосконалюючи їхні правові моделі;
- **охоронна** – полягає в забороні соціально шкідливої або небезпечної (протиправної) поведінки та забезпеченні непорушності урегульованих правом суспільних відносин, основним засобом чого є юридична відповідальність:
 - *відновлювальна* – за допомогою права порушені суспільні відносини (порушені права), якщо це можливо, повертаються до попереднього непорушеного стану (повернення у власність, позбавлення неналежного права), а у разі неможливості їхнього повного відновлення – здійснюється компенсація або відшкодування втрат;
 - *примусова* – психологічний або фізичний вплив, що здійснюється спеціальними правовими засобами, з метою приведення неналежної поведінки людей відповідно до вимог правових норм;
 - *карна* – право передбачає варіанти справедливої реакції на порушення встановлених правовими нормами правил поведінки, що виражається в негативних для порушника наслідках (позбавлення волі, конфіскація майна, штрафування тощо).

Принципи права – це фундаментальні правові ідеї, вихідні положення, постулати, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин.

Принципи права виступають своєрідним глибинним базисом не тільки окремих норм, інститутів і галузей права, а й правової системи¹ в цілому. Вони служать основним орієнтиром для правотворчої, правозастосовної, правоохоронної діяльності. Маючи загальнообов'язковий характер, принципи права сприяють зміцненню внутрішньої єдності і взаємодії всіх елементів правової системи.

Принципи права притаманні будь-якій правовій системі. Як

¹ *Правова система* – взаємозалежна сукупність усіх правових явищ у суспільстві, сформованих під впливом тенденцій його розвитку (правові норми, правові принципи, правосвідомість, правова культура, правові відносини, правотворчість, законодавство, юридична техніка тощо).

правило, вони знаходять закріплення в текстах основних правових документів та виступають стрижнем змісту правових норм. Прикладом безпосереднього відображення правових принципів у законодавстві є проголошення конституціями багатьох держав принципів суверенітету, народовладдя, рівності всіх перед законом і судом тощо.

Виділяють *загальнолюдські принципи права і принципи права національних правових систем (правових сімей¹)*.

Загальнолюдські принципи є результатом еволюції права як соціального регулятора, правовим виразом найвищих соціальних цінностей, тому вони становлять незмінний у часі і просторі фундамент права, незалежний від типу правової системи, структури системи права, засобів правового регулювання тощо.

Загальнолюдські (універсальні) принципи права:

- *гуманізм;*
- *справедливість;*
- *загальна рівність;*
- *пріоритет прав людини;*
- *верховенство права;*
- *демократизм.*

Серед загальнолюдських принципів права можна виділити окрему групу сформованих ще античною римською юриспруденцією принципів, що відображають аксіоматичні основи досягнення справедливості в процесі юридичного вирішення суспільних проблем:

- нікого не можна карати безвинно;
- не можна бути суддею у власній справі або створювати для себе право;
- ніхто не зобов'язаний звинувачувати себе;
- умисел не карається;
- незнання закону не звільняє від відповідальності;
- закон зворотної сили не має;
- без вказівки в законі немає ні правопорушення, ні покарання за нього;
- за правопорушення й завдану ним шкоду відповідає особисто правопорушник тощо.

Принципи права національної правової системи відображають основи побудови і функціонування системи правового регулювання в

¹ *Правова сім'я* – сукупність національних правових систем, об'єднаних спільністю історичного формування, джерел і форм права, структури права, а також відносною одноманітністю правореалізаційних процесів. Виділяють романо-германську, англо-американську, мусульманську, звичаєву та інші правові сім'ї.

певних державних та територіальних межах. За своєю суттю ці принципи відповідають загальнолюдським принципам права. Вони є їхнім продовженням, деталізацією мовою права, юридичних понять і конструкцій, правових засобів тієї чи іншої правової системи.

Принципи права національної (конкретної) правової системи:

- *загальні (загальноправові)* – зумовлюють усі компоненти правової системи, будучи значною мірою спільними і для різних правових систем (законність, верховенство закону в системі нормативно-правових актів, незалежність правосуддя, взаємна відповідальність держави й особи, узгодженість норм права, рівноправність різних форм власності тощо);
- *міжгалузеві* – становлять основу кількох споріднених галузей права (зокрема гласність судочинства – у кримінальному і цивільному процесах; принцип свободи договору – у цивільному, господарському, банківському праві; матеріальна відповідальність – у цивільному, трудовому, фінансовому праві тощо);
- *галузеві* – притаманні одній галузі права (диспозитивність, рівність сторін майнових відносин – у цивільному праві; імперативність, презумпція невинуватості – у кримінальному праві; свобода доступу до відкритої інформації – в інформаційному праві);
- *принципи правового інституту* – властиві окремому інституту права (несприйняття подвійного громадянства – в інституті громадянства конституційного права України та деяких інших країн; неприпустимість цензури – в інституті засобів масової інформації інформаційного права).

6.4 Право в інформаційному суспільстві

Інформатизація суспільного життя як одна з домінуючих тенденцій у сучасному світі неминуче здійснює масштабний вплив і на розвиток права. Інформаційні процеси зумовлюють не тільки інформаційну спрямованість соціального призначення права – інформаційну його функцію, а й суттєві трансформації правової сфери в цілому, що проявляється зокрема в:

1) *соціальних потреб* – правові знання в умовах становлення інформаційного суспільства і правової держави стають найціннішим життєво необхідним організаційним ресурсом;

2) *фундаментальних правових цінностях* – інформаційні права отримують визнання й належне юридичне закріплення як пріоритетні

для сучасної людини і визначальні для подальшого інформаційного розвитку суспільства;

3) *правовій науці* – відбувається осмислення права і дії правових механізмів в умовах інформаційного суспільства та його фундаментальних цінностей – інформації і знань (сприйняття права як інформації про можливе, належне, заборонене, а правової інформації – як прояву (форми) буття права; зародження правової інформаціології як окремого напрямку правової науки);

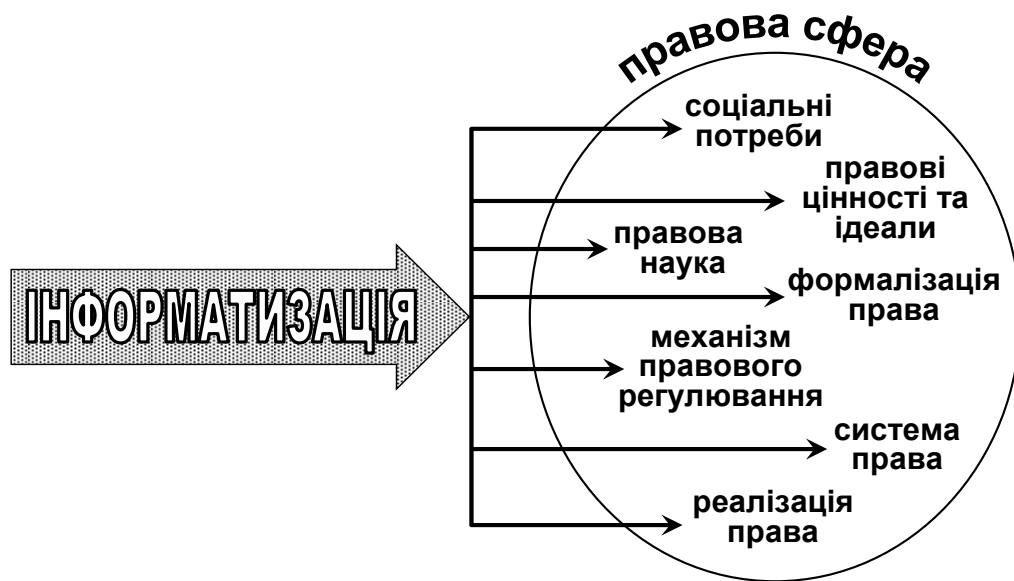
4) *формалізації права* – із розвитком інформаційних технологій поширюються нові електронні форми юридичних документів, більш придатні для сучасного автоматизованого оброблення, обміну, пошуку і систематизації необхідної правової інформації, надання доступу до неї через інформаційно-телекомунікаційні мережі (документи з електронним підписом, електронні бази нормативно-правових актів, державні реєстри з відкритим доступом через мережу Інтернет, інформаційно-правові пошукові системи тощо);

5) *системі права* – стрімкий розвиток цілої сфери суспільно важливих відносин, предметом яких є інформація, зумовив виникнення низки нових напрямів правового регулювання та відповідне виокремлення в системі права відносно самостійної комплексної галузі – інформаційного права;

6) *механізмі правового регулювання* – збільшення потоків інформації, підвищення вимог до її якості, зокрема і в правовій сфері, зумовлюють необхідність розгляду правової інформації як фундаментального елементу механізму правового регулювання. Таким чином, правова інформація стає необхідним правовим ресурсом, що забезпечує виконання правом свого соціального призначення в інформаційному суспільстві;

7) *реалізації права* – сучасні інформаційні технології, з одного боку, створюють нові можливості позитивного впливу на свідомість людини, забезпечуючи майже необмежений, легкий доступ до правових знань, а з іншого – сприяють підвищенню ефективності й об'єктивності юридичного процесу, спрощуючи різноманітні юридичні процедури (оформлення і подання юридичних документів через мережу Інтернет; автоматизацію розподілу справ між суддями одного суду; розслідування, фіксацію доказів із використанням інформаційно-телекомунікаційних засобів тощо).

Отже, інформатизація – це природний шлях розвитку правової сфери. Інформаційні технології поступово виводять правову комунікацію на якісно новий рівень, сприяючи зручності, відкритості та динамічності права як соціального регулятора, зменшуючи бюрократичність державно-владного апарату.

Вплив інформатизації на правову сферу

Контрольні запитання

1. Що таке праворозуміння?
2. Які основні типи праворозуміння виділяє сучасна правова наука, у чому полягають їхні особливості?
3. Поясніть інтегративні тенденції у праворозумінні.
4. У чому полягає юридичний вираз свободи і справедливості?
5. Назвіть і поясніть ознаки права як соціального регулятора.
6. Що відрізняє право від інших нормативних регуляторів?
7. Розкрийте суть загальносоціальних функцій права.
8. Як характеризують право його спеціально-юридичні функції?
9. Назвіть і поясніть загальносоціальні принципи права.
10. Наведіть приклади принципів права конкретної правової системи. У чому їхні особливості?
11. Яким чином процеси інформатизації впливають на право?

Література для поглибленого вивчення

Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін. ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. – 260 с.

Алексеев С. С. Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 1998. – 712 с.

Беляков К. И. Управление и право в период информатизации : монографія / К. И. Беляков. – К. : Изд-во «КВЦ», 2001. – 308 с.

Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К., 1998. – 208 с.

Онiщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : монографія / Н. М. Онiщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.

Онiщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : монографія / Н. М. Онiщенко ; [відп. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 320 с.

Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.

Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода / А. В. Поляков. – СПб. : Изд.-во Санкт-Петербургского ун-та, 2004. – 863 с.

Порівняльне правознавство (теоритико-правове дослідження) : монографія / кол. авторів ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Онiщенко. – К. : Фенікс, 2007. – 430 с.

Правова доктрина України : у 5 т. Т. 1. Загальнотеоретична та історична юриспруденція / за заг. ред. О. В. Петришина. – К. : Право, 2013. – 976 с.

Правова система України: стан, історія та перспективи : у 5 т. Т. 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – 728 с.

Принцип верховенства права: проблеми теорії і практики : монографія / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка // Книга перша : Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / відп. ред. Н. М. Онiщенко. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2008. – 344 с.

Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; ред. О. Г. Данильян ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2014. – 391 с.

Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : монографія / І. С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – 284 с.

Юридичний журнал «Право України» : Актуальна тема номера: Праворозуміння – фундамент юридичної науки і практики. – 2010. – № 4. – 372 с.

НОРМИ ПРАВА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

7.1 Загальна характеристика системи соціальних норм

7.2 Поняття і види норм права

7.3 Структура норми права

7.4 Норми права в текстах правових документів

Право є нормою для свободи, тобто правилом, згідно з яким повинна проявитися наша воля, якщо хоче відповідати ідеалам свободи, розумності.

Роман Андрійович Штеґарт

Jus est norma recti; et quicquid est contra norma recti est injuria. – Право є мірилом правильного, і все, що суперечить йому, є шкодою.

Давньоримське висловлювання

7.1 Загальна характеристика системи соціальних норм

Необхідність організації суспільного життя, складність та різноманітність його сфер зумовлюють виникнення значної кількості загальних правил (соціальних норм), що упорядковують вчинки людей у різних ситуаціях, забезпечують їхню безпеку та співіснування в суспільстві. Система соціальних норм є необхідною умовою функціонування і розвитку будь-якого суспільства. Водночас вона відображає ступінь його соціально-політичного, економічного та культурного розвитку.

Система соціальних норм – це об'єктивно зумовлена сукупність правил поведінки, що складаються у відносинах між індивідами в певному суспільстві та забезпечуються можливістю застосування засобів соціального впливу.

* **Соціальні норми** – це певні стандарти, зразки поведінки учасників суспільної комунікації, за допомогою яких здійснюється соціальне регулювання.

Слово «норма» (від лат. *norma*) в перекладі означає регулююче, керівне правило, взірець. У сучасній українській мові воно тлумачиться як: 1) загальноприйнятний, обов'язковий порядок, стан; 2) зразок, правило поведінки людей у суспільстві, встановлена міра, розмір чого-небудь.

Соціальні норми можуть бути як однаково обов'язковими для кожного індивіда в суспільстві, так і належати до окремої сфери професійної діяльності або визначати поведінку індивідів, які мають певний соціальний статус, виконують певну соціальну роль. Масштаб дії соціальних норм визначається передусім межами соціальної групи, якою ці норми визнаються.

Оскільки соціальна організація складна й різноманітна, то соціальні норми різняться не лише за сферами суспільного життя, в яких вони виникають і які вони регулюють, а й за способами їхнього встановлення, закріплення, забезпечення. При цьому всі соціальні норми мають низку загальних рис, що характеризують їх як певне соціальне явище.

Загальні риси соціальних норм:

- об'єктивно виникають у процесі історичного розвитку суспільства та відображають його соціальну організацію, цінності та ідеали, рівень культури;
- виникають здебільшого внаслідок свідомої, вольової діяльності індивідів;
- мають загальний (неперсоніфікований) характер, тобто спрямовані на невизначене коло осіб, наділені багаторазовою дією;
- утворюють форми соціальної взаємодії людей – суспільні відносини із упорядкованою поведінкою їх учасників;
- забезпечуються можливістю застосування засобів соціального впливу (порушення соціальної норми призводить до негативних для порушника наслідків);
- мають своєрідну форму фіксації (правовий акт, свідомість людини, священне писання тощо).

За особливостями утворення і забезпечення соціальних норм у сучасному суспільстві найбільш виділяються такі їхні сукупності.

Норми права – загальнообов'язкові правила поведінки, що встановлюються або санкціонуються та охороняються (забезпечуються) переважно державою.

Норми моралі – правила поведінки, що склалися в суспільстві на підставі уявлень людей про добро і зло, обов'язок і справедливість, честь і гідність, гуманізм і милосердя тощо, існують (закріплені) у

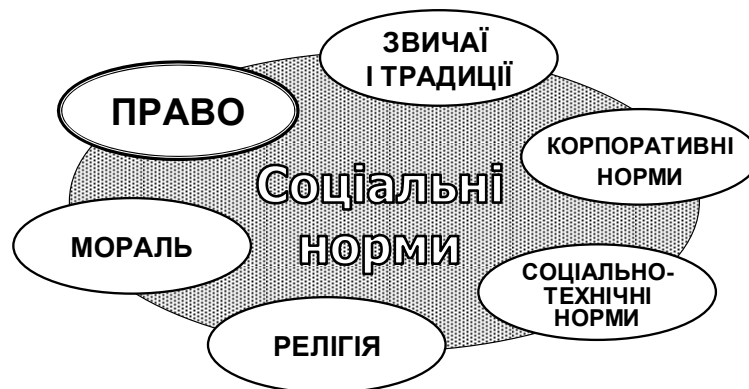
свідомості людей та забезпечуються їхніми внутрішніми переконаннями й засобами суспільного впливу.

Релігійні норми – правила, сформовані різними віросповіданнями, закріплені у відповідних канонічних текстах, рішеннях зборів віруючих і духовенства, творах авторитетних релігійних письменників. Вони визначають межі можливого і допустимого в поведінці прихильників певного віросповідання, функції релігійних організаційних структур тощо.

Звичаї і традиції – правила поведінки, що склалися історично, закріпилися в суспільній свідомості і практиці в результаті багаторазового тривалого застосування для упорядкування певних суспільних відносин.

Корпоративні норми – правила, що встановлюються, закріплюються, забезпечуються й охороняються різними об'єднаннями людей та регулюють їхні внутрішньоорганізаційні відносини (між учасниками юридичної особи, трудового колективу, громадської організації тощо).

Соціально-технічні норми – правила, що регулюють і закріплюють ставлення людей до явищ природи, знарядь виробництва, різноманітних технічних засобів. Ці норми регламентують найбільш безпечно та доцільне поведіння (співіснування) людини з певними механізмами та агрегатами, досягненнями науки і техніки.

Система соціальних норм

Системі соціального регулювання в різні історичні періоди властиве специфічне поєднання тих чи інших видів соціальних норм. У додержавному суспільстві переважали звичаї та релігійні норми, а з розвитком державно організованого суспільства, в якому воля пануючої частини населення втілюється через державу, важливу роль у регулюванні соціальних відносин почали відігравати норми права. Водночас інші соціальні норми, зокрема норми моралі, суттєво впливають на норми права, визначаючи їхній соціальний зміст.

В організації життя сучасного суспільства норми права посідають ключове місце. За їхньою допомогою здійснюється ефективний вплив на поведінку різних осіб, впорядковуються найбільш важливі відносини в різних сферах життя суспільства, досягається компроміс між інтересами різних людей, народів, суспільств, держав. При цьому норми права як об'єктивно необхідний компонент системи соціального регулювання завжди діятимуть у певному, індивідуальному для кожного суспільства форматі взаємозв'язку з іншими соціальними нормами, що забезпечує цілісність, достатність та альтернативність соціального регулювання.

7.2 Поняття та види норм права

У системі права норма права виступає первинною ланкою (основоположним елементом) і всі явища правової сфери існують у нерозривному взаємозв'язку з нею. У правових нормах конкретизуються головні принципи і стандарти організації суспільного життя, фундаментальні соціальні цінності та ідеали, життєво важливі прагнення суспільства і перспективи його розвитку.

Норма права – формально визначене та офіційно закріплене, загальнообов'язкове правило поведінки, неприпустимість відхилення від якого гарантується заходами державного примусу.

Як різновид соціальних норм правові норми виступають передусім важливим засобом соціального регулювання. Маючи всі загальні риси соціальних норм, правові норми водночас суттєво відрізняються від інших їхніх видів.

Основні властивості норми права:

- відображає міру свободи, рівності, справедливості, визнану суспільством (державою);
- має загальний характер, тобто є універсальним правилом, що визначає найбільш суттєві ознаки певного виду суспільних відносин і застосовується до всіх конкретних ситуацій, що мають ці ознаки;
- є загальнообов'язковим правилом поведінки – норма права має неперсоніфікований характер і поширюється на всіх учасників суспільних відносин, що нею регулюються;
- має формально визначений характер – норма права ззовні закріплюється в письмовій (текстовій) документальній формі і визначає конкретні права й обов'язки учасників суспільних відносин певного виду,

а також правові наслідки порушення встановлених нормою права вимог;

- є джерелом необхідної та достатньої інформації щодо способів і меж реалізації особами своїх прав та обов'язків;
- має цілісну, логічно завершену структуру;
- забезпечується можливістю застосування або безпосереднім застосуванням засобів примусу з боку уповноважених державних органів.

Виконуючи *комунікативну функцію права*, норми права забезпечують утворення особливих соціальних зв'язків – правових відносин – на основі підтримуваної суспільством і державою позиції щодо належної поведінки суб'єктів.

Реалізуючи *пізнавальну та інформаційну функції права*, правові норми інформують учасників правовідносин про варіанти можливої, необхідної, забороненої поведінки в певних ситуаціях, а також про засоби, способи досягнення необхідних результатів, наслідки порушення правових приписів, легальні форми і способи набуття тих чи інших благ тощо.

Норми права моделюють необхідні суспільству відносини, забезпечують чітке уявлення про них, а також їхні контрольованість й упорядкованість, що створює умови безпечного співіснування всіх членів суспільства.

Сучасна держава, формулюючи і закріплюючи правові норми, здійснює об'єктивно необхідний вплив на суспільні відносини, спрямовує реалізацію прав та обов'язків їхніх учасників, передбачає спеціальні засоби охорони й захисту прав людини та стимулювання до належної поведінки.

Таким чином, правова норма відображає певний еталон (стандарт) поведінки людей, соціально необхідне правило, яке за допомогою держави закріплюється в загальнодоступній формі і визнається обов'язковим для безпеки функціонування і розвитку суспільства.

Складність і різноманітність суспільних відносин, що потребують правового врегулювання, зумовлюють значне видове розмаїття норм права, що дозволяє класифікувати їх за різними ознаками.

Види норм права:

1. За галузями права:

- *норми конституційного права;*
- *норми кримінального права;*
- *норми кримінально-процесуального права;*
- *норми цивільного права;*
- *норми цивільно-процесуального права;*

- *норми трудового права;*
- *норми інформаційного права;*
- *інші.*

2. За соціальним масштабом регульованих інтересів:

- *приватноправові* – спрямовані на врегулювання особистих інтересів членів суспільства;
- *публічноправові* – є засобом забезпечення загальносуспільних інтересів.

3. За функціональним спрямуванням:

- *регулятивні* – визначають варіанти можливої та належної з позицій права поведінки (правомірної поведінки);
- *охоронні* – встановлюють заборони (варіанти шкідливої, небезпечної поведінки), вид та міру відповідальності за неї.

4. За способом визначення правил поведінки:

- *імперативні* – встановлюють чітку модель поведінки, виключаючи можливість будь-якого вибору для суб'єктів;
- *диспозитивні* – надають певні варіанти поведінки із можливістю суб'єктів відносин самостійно, але на правових засадах, визначати зміст своїх прав та обов'язків і врегульовувати відносини між собою.

5. За призначенням у системі правового регулювання:

- *норми матеріального права* – визначають зміст первинних прав та обов'язків суб'єктів і безпосередньо спрямовані на врегулювання відносин між ними;
- *норми процесуального права* – спрямовані на забезпечення процедур і форм реалізації або захисту норм матеріального права й адресовані насамперед суб'єктам, наділеним державно-владними повноваженнями.

6. За способом правового регулювання:

- *уповноважувальні* – закріплюють права суб'єктів суспільних відносин, тобто можливості діяти певним чином;
- *зобов'язальні* – визначають обов'язки суб'єктів вчиняти активні дії;
- *заборонні* – встановлюють обов'язки суб'єктів утриматись від вчинення певних дій.

7. За часом дії:

- *постійні* – їхня чинність не визначається конкретним терміном, а продовжується до зміни або скасування;
- *тимчасові* – норми з попередньо чітко визначеним строком чинності (наприклад, норми бюджету, що діють протягом одного календарного року).

8. За територією поширення дії:

- *норми міжнародного права* – загальні правила, встановлені угодою між суб'єктами міжнародного права (державами, міжнародними організаціями тощо), які є обов'язковими для цих суб'єктів;
- *норми національного права* – правові норми, сфера дії яких обмежується територіальними межами певної держави (можуть бути загальнодержавними і локальними).

9. За колом суб'єктів:

- *загальні* – поширюються на всіх членів суспільства (права й обов'язки, встановлені такими нормами, становлять загальний правовий статус особи);
- *спеціальні* – визначають права й обов'язки окремих категорій осіб (спеціальний правовий статус).

Наведена класифікація не є вичерпною. Норми права можуть бути класифіковані й за іншими ознаками, зокрема серед них в окрему групу виділяють *спеціалізовані норми права*. Ці норми безпосередньо не містять правил поведінки і відіграють опосередковану, але важливу й невід'ємну роль у регулюванні суспільних відносин. До спеціалізованих норм права належать:

– *норми-принципи* – найбільш загальні і стабільні правові вимоги, що є виразом сутнісних рис права, основних правових цінностей та ідеалів (наприклад, принципи рівності і верховенства права, закріплені Конституцією України);

– *норми-засади* – закріплюють фундаментальні основи, на яких повинна ґрунтуватися політична і правова система суспільства (наприклад, ст. 1 Конституції України проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою);

– *норми-дефініції* – норми, що містять у собі визначення (коротке тлумачення) тих чи інших правових термінів, понять, категорій;

– *оперативні норми* – спрямовані на введення в дію і припинення дії інших норм права (зазвичай містяться в перехідних і прикінцевих положеннях нормативно-правових актів);

– *визначально-установчі норми* – визначають мету і завдання окремої галузі, інституту права, а також закріплюють предмет, метод та засоби їхнього правового регулювання;

– *колізійні¹ норми* – встановлюють правила вибору норми права, що має застосовуватися, коли певна фактична ситуація підпадає під дію двох або більше норм, між якими є суперечності (розбіжності).

¹ *Юридична колізія* – суперечність між положеннями (нормами) чинних нормативно-правових актів, що врегульовують одні й ті ж відносини.

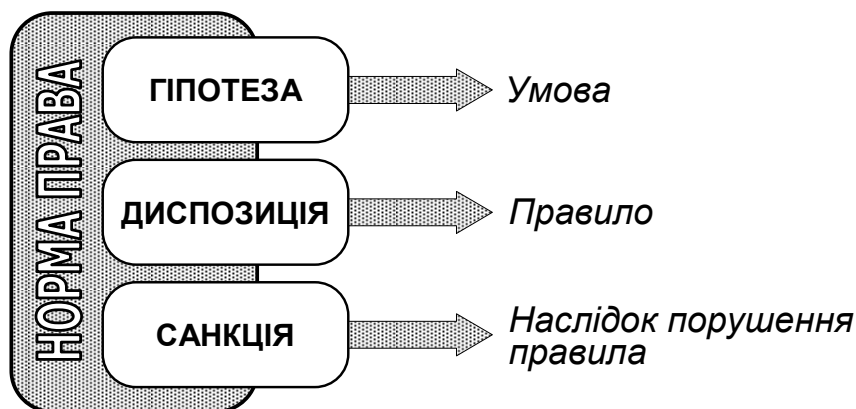
7.3 Структура норми права

Однією із характерних ознак норми права є наявність особливої будови, певної внутрішньої структури. *Структура норми права* являє собою її поділ на взаємопов'язані елементи (складові). Щодо виокремлення цих елементів, а також варіантів їх поєднання в правовій науці сформовано багато різних позицій.

У контексті інтегративного підходу до права виділяється думка про те, що структура норми права як первинного компоненту змісту права завжди має три невід'ємні взаємопов'язані елементи – гіпотезу, диспозицію, санкцію. Її називають *логічною структурою норми права*. Водночас формалізоване (текстуальне) закріплення норми права у правових документах (правовий припис) може мати свою специфічну структуру, що зумовлюється особливостями різних видів правових документів.

Отже, необхідно розрізняти структуру норми права і *структуру правового припису*. Остання може містити своєрідні комбінації елементів логічної структури норми права. Проте варто зауважити, що виділення логічної триелементної структури можливе тільки в «класичних» правових нормах, тобто тих, що безпосередньо визначають правила поведінки. Спеціалізовані ж норми права такої структури не мають.

Норма права, встановлюючи еталон поведінки учасників суспільних відносин, повинна визначати не тільки певне правило поведінки (диспозицію), а й кому та за яких умов його необхідно дотримуватися (гіпотезу), а також наслідки порушення цього правила (санкцію).

Структура норми права

Таким чином, класична норма права відповідає формулі «якщо ..., тоді ..., інакше ...». Така будова норми права забезпечує необхідний і достатній мінімум нормативно-правової інформації, що повинен

лежати в основі всієї системи права. Це підтверджується і широко відомим висловом, що без гіпотези норма права безглузда, без диспозиції – неможлива, а без санкції – безсила.

*** Диспозиція** – це стрижневий елемент, «серцевина» структури норми права, що встановлює правило поведінки учасника правових відносин (права, обов'язки, які набуваються відповідно до цієї норми права).

За ступенем визначеності розрізняють:

– *абсолютно визначену диспозицію*, яка містить чітко сформульовану модель поведінки;

– *відносно визначену диспозицію*, що вказує лише на загальні ознаки поведінки учасників відносин, а зміст поведінки (конкретні права та обов'язки) уточнюється суб'єктами самотійно;

– *альтернативну диспозицію*, яка надає суб'єктам правовідносин можливість вибору між декількома варіантами належної поведінки.

За характером встановлених прав та обов'язків диспозиції поділяють на:

– *уповноважувальні* – надають суб'єктам можливості вчинення певних дій;

– *зобов'язальні* – вимагають вчинення певних дій;

– *заборонні* – вимагають утриматися від вчинення певних дій.

За складом виділяють:

– *прості диспозиції* – передбачають лише один варіант поведінки;

– *складні диспозиції* – визначають декілька варіантів поведінки.

*** Гіпотеза** – структурний елемент норми права, що визначає умови (обставини), за наявності або відсутності яких діє правило, вкладене в диспозиції.

Залежно від ступеня визначеності гіпотеза буває:

– *абсолютно визначеною*, якщо повністю, вичерпно визначає умови, за наявності (відсутності) яких діє норма;

– *не повністю визначеною*, коли містить умови, сформульовані в загальному вигляді («у разі необхідності», «у необхідному випадку» тощо);

– *альтернативною*, коли визначає декілька умов, хоча б однієї з яких достатньо для реалізації норми права.

За складом гіпотези бувають:

– *прості* – передбачають наявність лише однієї умови, необхідної для реалізації норми права;

– *складні* – містять декілька умов, що визначають дію норми права.

* **Санкція** – це частина норми права, що вказує на юридичні наслідки в разі відхилення від правила поведінки, визначеного диспозицією.

Як правило, санкція норми права встановлює нові (додаткові) обтяжуючі обов'язки чи позбавлення для суб'єктів, які не дотримуються вимог диспозиції норми права, або вказує на можливість примусового виконання наявного обов'язку. Передбачені в санкції засоби впливу виражають негативне ставлення суспільства до порушника норми права, стимулюють суб'єктів дотримуватися встановленого нормою правила. Виконання вказаного в санкції забезпечується державним примусом.

За аналогією з іншими елементами правової норми можна розрізняти *прості й складні, абсолютно визначені, відносно визначені, альтернативні санкції*. Властивим саме для санкцій норм права є їхній поділ за функціональним призначенням:

– *каральні санкції* – передбачають покарання порушника норми права у формі позбавлень особистого, майнового, організаційного характерів (позбавлення волі, конфіскація майна, штраф, звільнення тощо);

– *запобіжні санкції* – дозволяють уникнути більш тяжких наслідків, припинити або запобігти правопорушенню, притягти винних до відповідальності (наприклад, арешт майна, затримання особи, блокування банківських рахунків);

– *відновлювальні (компенсаційні) санкції* – спрямовані на поновлення порушених прав і законних інтересів, а також примусове виконання невиконаних або неналежним чином виконаних обов'язків (відшкодування, компенсація, примусове виконання зобов'язання в натурі, визнання правочину недійсним тощо).

Класифікувати санкції можна також і за галузевою належністю, зокрема на *конституційно-правові, цивільно-правові, кримінальні, адміністративні, дисциплінарні*.

7.4 Норми права в текстах правових документів

У процесі правового регулювання інформація щодо змісту правових норм – меж дозволеної, обов'язкової та забороненої поведінки, а також правових наслідків її недотримання – має бути доведена до невизначеного кола учасників правових відносин у загальнодоступній і зрозумілій формі. Таку подачу нормативно-правової інформації забезпечують різні офіційні письмові (текстові) правові документи.

Отже, формою зовнішнього закріплення та основним засобом доведення змісту норм права до адресатів є *правовий текст*. Тексти правових документів складаються з *правових приписів* – елементарних, логічно завершених частин правового тексту, в яких своєрідним чином відображаються структурні елементи норм права.

Правові приписи поділяються на нормативні та індивідуальні. *Нормативно-правові приписи* безпосередньо визначають норму права у формі загального правила поведінки (наприклад, у статтях нормативно-правового акта), а *індивідуально-правові приписи* відображають (інтерпретують, тлумачать) норми права в конкретних індивідуальних ознаках реальних життєвих ситуацій.

При цьому, як уже зазначалося, фактична структура правового припису часто не збігається з логічною структурою норми права. Видатний теоретик права С. С. Алексєєв, акцентуючи увагу на необхідності розрізняти структуру логічної норми, яка завжди має три елементи, і структуру норми-припису, зазначає, що остання може вміщувати два і навіть один елементи.

Розбіжності логічної структури норми права і структури правового припису пояснюються різницею у функціональному призначенні норм права, специфікою власної структури і стилю правових документів, взаємозв'язками між ними, належністю до певної галузі права, особливостями правових систем різних держав тощо. Усе це зумовлює використання різних способів викладення норм права в текстах правових документів (правових приписах).

Способи викладення норм права у правових приписах:

1. За повнотою викладення:

- *повний* – правовий припис містить усі три елементи норми права;
- *відсильний* – у правовому приписі викладені не всі елементи норми права (наприклад, тільки гіпотеза і диспозиція, тільки диспозиція і санкція), але є відсилання до інших приписів (статей) цього ж правового документа, в яких міститься елемент норми права, котрого бракує;
- *бланкетний* – елементи норми права викладені в приписах різних правових документів, як правило, із відповідними посиланнями.

2. За рівнем узагальнення:

- *абстрактний* – зміст норми розкривається найбільш загальними конструкціями (поняттями, термінами тощо);
- *казуїстичний* – використовуються елементи конкретизації (перелічення певних конкретних ознак, фактів, випадків).

3. За індивідуалізацією:

- *загальний* – правова норма викладається безпосередньо як загальне, неіндивідуалізоване правило (нормативно-правовий припис), притаманне романо-германському типу правової системи, до якого належить і Україна;
- *прецедентний* – текст правового припису містить опис реальної ситуації – її фактичні обставини, інформацію про конкретних суб'єктів і їхні вчинки та спричинені правові наслідки (індивідуально-правовий припис), з чого за законами логіки виводиться норма права (використовується в країнах з англо-американським типом правової системи).

Особливості тієї чи іншої галузі права зумовлюють домінування в приписах її правових документів певної моделі відображення елементів логічної структури норми права.

Так, зокрема, в конституційно-правових документах найбільш поширені приписи, що містять тільки диспозицію, іноді гіпотезу і диспозицію, а санкція зустрічається як виняток.

У міжнародному праві та галузях приватного права, що мають переважно регулятивне спрямування, приписи, як правило, складаються з гіпотези і диспозиції, рідше тільки з диспозиції.

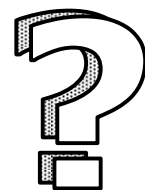
Нормативно-правові приписи охоронних галузей права (кримінального, адміністративного) мають свою специфічну двоелементну структуру: гіпотезу, зливу в єдиний елемент з диспозицією та санкцію.

Особливостями нормативно-правових приписів процесуального права є їхній тісний взаємозв'язок з елементами норм матеріального права. Майже повсякчас гіпотезу процесуально-правового припису потрібно шукати в гіпотезі і диспозиції відповідного припису матеріального права.

Щодо структури правових приписів інформаційного права, то через його комплексний міжгалузевий характер вона може бути різною. Для викладення норм інформаційного права широко використовуються відсильний і бланкетний способи.

Контрольні запитання

1. Що таке система соціальних норм, з яких видів соціальних норм вона складається?
2. Назвіть основні риси соціальних норм.
3. Яке місце в системі соціальних норм посідають норми права?
4. Що таке норма права, які її основні ознаки?

5. Прокласифікуйте норми права за різними критеріями.
6. Що таке структура норми права? Які її основні елементи?
7. Охарактеризуйте елементи логічної структури норми права.
9. Які існують основні способи викладення норм права в текстах правових документів?
10. Як співвідносяться норма права і правовий припис?

Література для поглибленого вивчення

Давыдова М. Л. Нормативно-правовое предписание. Природа, типология, технико-юридическое оформление / М. Л. Давыдова. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2009. – 216 с.

Дідич Т. О. Нормопроекування: питання теорії та методології : монографія / Т. О. Дідич ; НАН України, Київ. ун-т права. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 160 с.

Заморська Л. І. Відносно визначені норми права: поняття, структура, функції : монографія / Л. І. Заморська ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – Чернівці : Технодрук, 2010. – 167 с.

Корнута Р. Вітчизняні погляди на структуру норми права / Р. Корнута // Право України. – 2007. – № 7. – С. 19–21.

Мохонько А. В. Місце норм права у системі соціальних норм / А. В. Мохонько // Держава і право. – 2010. – Вип. 48. – С. 44–49.

Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах : монографія / І. І. Онищук ; Івано-Франків. ун-т права ім. короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ : Лаб. акад. дослідж. прав. регулювання та юрид. техніки, 2014. – 225 с.

Сердюк І. А. Норма права, правова норма і юридична норма: співвідношення понять / І. А. Сердюк // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 1. – С. 129–135.

Сидоренко О. О. Процесуальні норми права: поняття, особливості, різновиди : монографія / О. О. Сидоренко ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Право, 2014. – 190 с.

Тихонович Л. А. Поняття соціальних норм та їх ознаки / Л. А. Тихонович // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.Сковороди «Право». – 2011. – Вип. 16. – С. 24–30.

Щодо практики застосування норм права у випадку колізії // Лист Міністерства юстиції України №758-0-2-08-19 від 26.12.2008 р.

ПРАВОУТВОРЕННЯ І ФОРМИ ПРАВА

8.1 Джерела і форми права. Види форм права

8.2 Правоутворення та його основні етапи

8.3 Характеристика правотворчості

8.4 Нормативно-правові акти: властивості й види

Деякі неписані закони твердіші за всі писані.

Луцій Анней Сенека

Мудрий законодавець починає не зі створення законів, а з вивчення їх придатності для суспільства.

Жан-Жак Руссо

8.1 Джерела і форми права. Види форм права

Дискусія щодо співвідношення джерел і форм права – одна з найдавніших у юриспруденції. Ці поняття тісно пов'язані між собою, але не тотожні. Без з'ясування їхнього змісту не можливо пояснити процеси утворення права, особливості формування і функціонування правових систем у різних країнах, способи закріплення правової інформації тощо.

Під *джерелами (витокami) права* найчастіше розуміють:

- розум людини, її уявлення про принципи співіснування в суспільстві;
- суспільство з його потребами та інтересами, суспільні відносини;
- фактори, що визначають зміст правових норм (мораль, культура, релігія, історія, політика, економіка тощо);
- правову свідомість як поєднання правової психології і правової ідеології;
- джерела офіційної правової інформації (різноманітні правові документи, в яких закріплюються норми права);
- юридичну практику, тобто діяльність професійних юристів щодо вирішення реальних життєвих ситуацій юридичними засобами;
- правову доктрину (положення правової науки, які становлять основу законодавства і зумовлюють юридичну практику);

– державу як основного суб'єкта, за допомогою якого правові норми формулюються в текстах правових документів та набувають юридичної сили;

– джерела знань про право та його розвиток (правові пам'ятки, навчальна і наукова правова література).

У межах кожного типу праворозуміння, кожної теорії права може бути сформована окрема позиція щодо джерела права, що зумовлює багатоманітність змісту цього поняття. Так, у природноправовому праворозумінні джерелом права виступає природа (розум) людини, психологічному – її емоції та переживання, соціологічному – суспільство і відносини в ньому, позитивістському – держава.

При цьому галузеві правові науки, в позитивістському контексті, іноді оперують поняттям «джерела права» (джерела конституційного права, джерела цивільного права, джерела інформаційного права тощо) для виділення переважно сукупності офіційних правових документів, які закріплюють норми тієї чи іншої галузі права. Саме в цьому значенні виявляється найбільше змістовне наближення держави, джерел і форм права.

Форма права більше пов'язується з об'єктивацією права, тобто набуттям правом певного зовнішнього виразу (закріплення), що забезпечує поінформованість учасників правовідносин щодо правових правил (норм) поведінки.

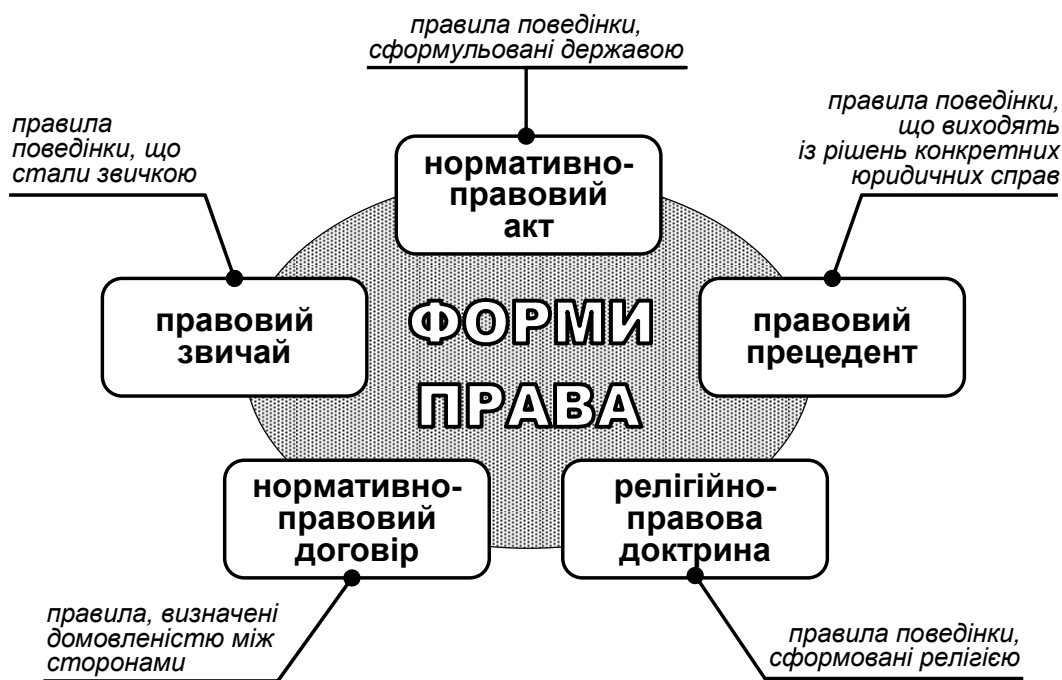
Проте поняття форми права теж не позбавлене неоднозначності. Так, у філософії права формами буття (існування) права виступають усі можливі його прояви, які загалом складають категорію «*правова реальність*»: ідея права¹, правові принципи, правові норми, правові закони, правовідносини, правосвідомість, правопорядок тощо. А в загальній теорії права нерідко виділяються внутрішній і зовнішній аспекти форми права, тоді внутрішня форма права відображає структуру змісту права, а зовнішня – способи закріплення (офіційні правові документи).

У цій багатоманітності співвідношення і визначення джерел та форм права найбільш рельєфно відбивається сучасне розуміння правоутворення як складного самоорганізаційного багатогранного процесу.

Отже, у загальному значенні «джерело права» вказує на витoki права, на ті чинники, що зумовлюють його виникнення і розвиток, а «форма права» – на спосіб вираження, існування, організації, закріплення правових правил (норм), принципів, ідей тощо.

¹ *Ідея права* – визнання суспільством права як цінності, як соціального регулятора, як блага для суспільства в цілому й для кожного індивіда окремо, що конкретизується і втілюється в правових теоріях і концепціях.

Розмаїття форм права спричинене як особливостями шляху становлення права в різних країнах, так і потребами міжнародної правової комунікації. Серед зовнішніх форм права традиційно виокремлюють правовий звичай, правовий прецедент, релігійно-правову доктрину, нормативно-правовий договір, нормативно-правовий акт. Усі вони об'єктивуються переважно у формі письмових документів.

Зовнішні форми права та їхній зміст

Основні форми права (зовнішні):

- **правовий звичай** – санкціоноване й охоронюване державою звичаєве правило поведінки, яке таким чином набуває загальнообов'язковості;
- **правовий прецедент** – рішення, винесене по конкретній юридичній справі судовим (*судовий прецедент*) чи адміністративним (*адміністративний прецедент*) органом, яке в подальшому стає зразком (правилом) для вирішення аналогічних справ;
- **релігійно-правова доктрина** – правила поведінки, що виходять із канонічних релігійних текстів та опосередковуються тлумаченнями провідних теологів-юристів, що визнаються обов'язковими і становлять регулятивну основу правової системи країни (наприклад, Фіхх у мусульманській правовій сім'ї);
- **нормативно-правовий договір** – добровільне, узгоджене, задокументоване рішення двох і більше сторін, що містить формально визначені обов'язкові для них правила поведінки;

- **нормативно-правовий акт** – офіційний документ, яким компетентний державний орган оформлює надання формально визначеним правилам поведінки загальнообов'язкового характеру.

Для кожного історично сформованого типу правової системи характерне домінування певної зовнішньої форми права, при цьому не виключається використання й інших форм. Зокрема, у романо-германській правовій сім'ї (Німеччина, Франція, Україна, Польща, Грузія та ін.) серед зовнішніх форм права переважає нормативно-правовий акт, в англо-американській (наприклад, США, Велика Британія, Австралія, Канада) – правовий прецедент, у звичаєвій (країни екваторіальної Африки) – правовий звичай.

У міжнародному праві найбільш поширені форми права, що за своїми загальними ознаками відповідають нормативно-правовому договору (міжнародні конвенції, угоди, пакти тощо) і нормативно-правовому акту, який у такому разі називають *міжнародно-правовим актом* (зокрема резолюції Ради Безпеки ООН, акти міжнародних організацій, що встановлюють міждержавні правила, регламенти у певних сферах діяльності).

Серед форм міжнародного права виокремлюються також судовий прецедент (рішення Європейського суду з прав людини) та правовий звичай (звичаї дипломатичного, морського, повітряного права), проте їхнє використання порівняно з нормативно-правовим договором і міжнародно-правовим актом є обмеженим.

8.2 Правоутворення та його основні етапи

У сучасній теорії права поняття «правоутворення» має широкий зміст, який складають уявлення щодо виникнення права, набуття ним певних зовнішніх форм, формування, реалізації, розвитку і зміни правових норм, правовідносин тощо.

«Правоутворення» є одним із центральних понять праворозуміння, тому його трактування визначається напрямом (типом) праворозуміння, в межах якого воно здійснюється.

Так, вітчизняна теорія права минулого століття, якій властиве домінування юридичного позитивізму, визначала правоутворення як «переведення» об'єктивних законів суспільного життя у правові приписи (законодавство), здійснюване переважно державними органами, тобто правоутворення ототожнювалося з правотворчістю держави. Нерідко схожі підходи зустрічаються і в навчальній літературі з теорії держави і права нашого часу, проте позитивістська концепція не

охоплює всієї глибини процесів утворення права і є лише однією з можливих.

Отже, необхідно розрізняти *створення законодавства* як цілеспрямовану діяльність держави (і не тільки) у правовій сфері й *утворення права* як складний багатогранний стихійний самоорганізаційний (синергетичний) суспільний процес.

Правоутворення – це еволюційний процес виникнення, розвитку, зміни права в усіх його формах і проявах.

Сучасні уявлення щодо правоутворення, зумовлені інтегративними тенденціями в праворозумінні, не відкидають важливості державної діяльності з надання праву певних писаних (позитивних) форм. Ця діяльність розглядається логічним компонентом процесу утворення права, який, окрім позитивізму, має природно-правові, соціологічні, психологічні та інші основи.

Зокрема, в контексті сприйняття права, передусім як соціального регулятора, процес правоутворення можна умовно поділити на три етапи.

1. **Формування (зародження) суспільних відносин** – виникнення і поширення безпосередньо в суспільному житті конкретних повторюваних суспільних відносин із притаманними їм правилами (стереотипами) соціально значущої поведінки, що робить їх предметом майбутнього правового регулювання.

Для цього етапу правоутворення характерне саморегулювання суспільного життя, що визначається соціальними потребами, принципами й ідеалами, інтелектуальним розвитком, залежить від можливостей і рівня суспільної комунікації та перебуває під впливом різноманітних чинників соціальних змін.

2. **Формулювання правових правил (правотворчість)** – виявлення й узагальнення державно-владними та іншими компетентними суб'єктами тих суспільних відносин, які потребують подальшого впорядкування правовими засобами, а також формулювання й відображення їх у відповідних формах зовнішнього закріплення права як загальнообов'язкових правил поведінки.

Етап формулювання правових правил часто називають «*правотворчість*», розуміючи під нею не безпосереднє творення права, а надання праву відповідними компетентними суб'єктами (суб'єктами правотворчості) форм офіційних письмових документів – нормативно-правових актів, правових прецедентів, нормативно-правових договорів тощо. Правотворчий процес, що забезпечує вирішення найбільш важливих загальносуспільних проблем, може відбуватися із

залученням усього суспільства як на рівні держави, так і на рівні її окремої територіальної одиниці (референдум¹). А той, у результаті якого упорядковуються відносини в межах колективу певної організації, здійснюється безпосередньо її членами з дотриманням загальних правових вимог.

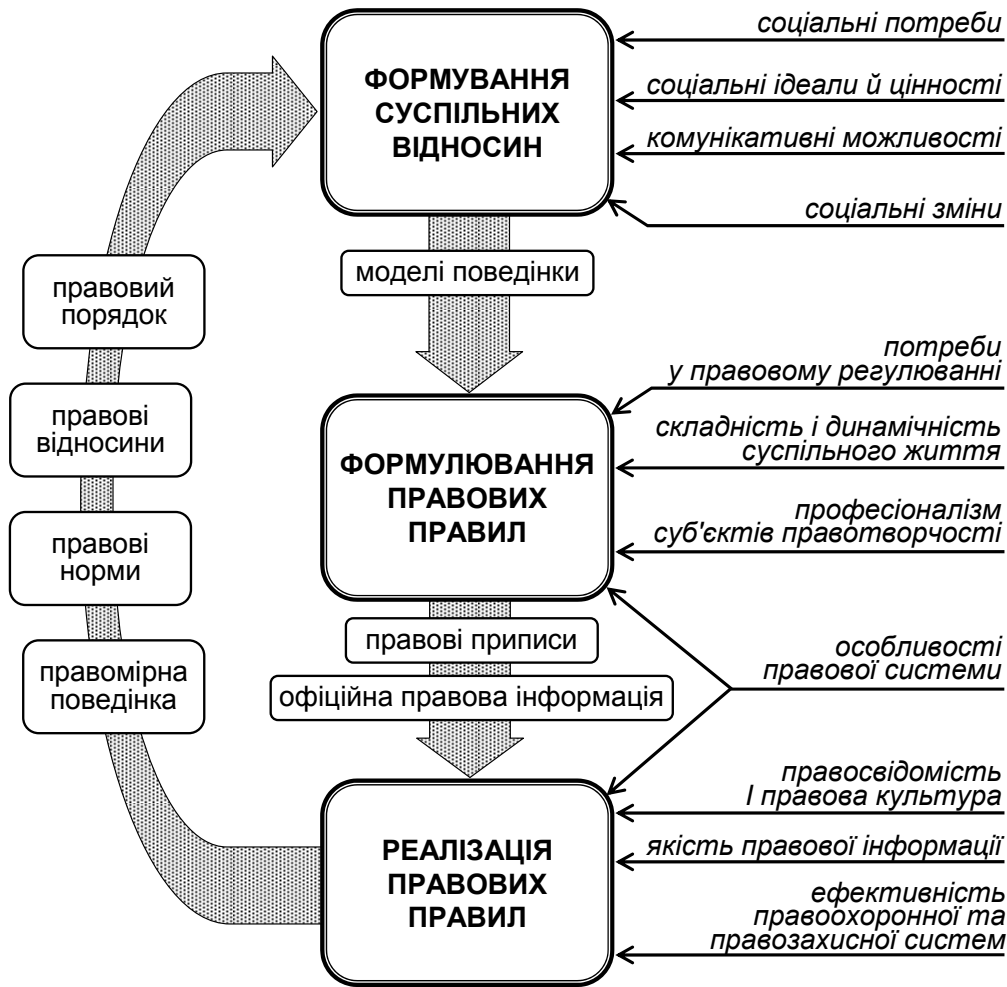
Формулювання правових приписів має об'єктивно-суб'єктивний характер. Його об'єктивна сторона зумовлюється складністю і динамічністю суспільних відносин, потребами правового регулювання, а також особливостями тієї чи іншої правової системи; а суб'єктивна – передусім професіоналізмом суб'єктів правотворчості, який визначається їхніми інтелектуальними і моральними якостями, рівнем правосвідомості, правової культури, освіти.

3. Реалізація правових правил – втілення формалізованих (сформульованих) правових приписів у конкретні правові відносини і таким чином встановлення правового порядку. Тільки із реалізацією у фактичній правомірній поведінці людей правила (моделі) поведінки, визначені в зовнішніх формах права, набувають якостей специфічної норми соціального життя, встановленої і забезпеченої правом, тобто стають реальним правом.

На реалізацію правових правил визначально впливають результати правотворчості. Її виваженість, відповідність суспільним потребам та інтересам забезпечують наповнення текстів правових документів якісною правовою інформацією, яка легко усвідомлюється суспільством, перетворюючись у необхідні правові знання. За умов високого рівня правосвідомості і правової культури, дієвої правоохоронної системи це гарантує ефективність правореалізаційного процесу. І навпаки, неадекватність правових приписів зумовлює несприйняття й відторгнення суспільством правил, які вони визначають.

Наведений варіант розгляду процесу утворення права не є кінцевим, оскільки в мінливому, динамічному суспільному житті потреби в правовому регулюванні не залишаються незмінними. Будучи достатньо стабільним у своїй основі, правове регулювання, а разом із ним правовідносини і правопорядок постійно адаптуються до поточних соціальних потреб, що надає правоутворенню циклічний характер і вимагає систематичної правотворчої діяльності щодо зміни, доповнення, скасування правових приписів.

¹ *Референдум* – форма волевиявлення народу, спосіб безпосереднього здійснення ним влади, що полягає у прийнятті (затвердженні) громадянами рішень загальнодержавного або місцевого значення шляхом таємного голосування.

Процес утворення права

При цьому процеси *утворення права у сфері приватного і публічного права* різняться.

Приватне право розвивається здебільшого стихійно. Воно зумовлене об'єктивними закономірностями передусім у сфері майнових відносин, де переважають взаємини між рівноправними суб'єктами (горизонтальні відносини) і диспозитивний метод правового регулювання (дозволено все, що законом не заборонено). На етапі формулювання норм приватного права залишається тільки виявити сформовані суспільством моделі поведінки і надати їм належне зовнішнє закріплення.

У публічному праві відносини виникають з метою управління загальносуспільними справам. Їхні суб'єкти перебувають у взаємозв'язку «влада-підпорядкування» (вертикальні або субординаційні відносини), а правове регулювання здійснюється імперативним методом (дозволено тільки те, що безпосередньо вказано в законі). Такі відносини суспільство самостійно сформувати не в змозі. Тому формулювання норм публічного права більше пов'язане не з виявленням

уже наявних у суспільному житті варіантів поведінки, а з моделюванням норм, спрямованих на встановлення і правове впорядкування нових соціально важливих відносин.

Що ж до *утворення права у сфері інформаційних відносин*, то воно має змішаний характер. Сьогодні інформатизація глибоко увійшла в суспільне життя на всіх його рівнях – глобальному і регіональному, приватному і державно-владному тощо. По-перше, це зумовлює поєднання в межах інформаційного права і приватноправових, і публічноправових норм. А по-друге, значно ускладнює утворення права у сфері сучасних інформаційних відносин, яким завдяки стрімкому розвитку інформаційно-телекомунікаційних технологій, зокрема мережі Інтернет, властиві значна самоорганізованість, слабка контрольованість, відсутність державно-правових кордонів, різноманіття варіантів поведінки. Як наслідок, практика правового регулювання нерідко виявляє неефективність в інформаційній сфері звичних (стандартних) правових механізмів та вимагає нових підходів.

Серед основних орієнтирів сучасного розуміння правоутворення необхідно виділити такі.

1. *Розмаїття форм існування права*, а також *єдність і відмінність права і закону*, чим забезпечується усвідомлення буття права поза його позитивними (писаними) формами, зокрема у правових принципах, правосвідомості, суб'єктивних правах, нормах права, правовідносинах тощо. Водночас до законодавства як до форми закріплення правових норм висуваються жорсткі вимоги відповідності фундаментальним правовим засадам та потребам суспільства в правовому регулюванні.

2. *Пріоритет людини і суспільства над державою*, що означає перевагу ролі суспільства (народу, нації, населення країни), яке відносно держави виступає носієм права, утворюючи його в різних формах, зокрема у формі конкретних суспільно необхідних правовідносин. Завдання держави полягають, по-перше, у виявленні, узагальненні, систематизації таких відносин та об'єктивному відображенні їх як правил поведінки (норм) в законодавстві та інших джерелах позитивного права, а по-друге, в забезпеченні, охороні, захисті права в усіх його проявах.

3. *Субсидіарність у взаємовідносинах суспільства і держави*, що орієнтує передусім на обслуговуючу і забезпечувальну роль держави, межі втручання якої в організацію суспільного життя визначаються реальними суспільними проблемами і спроможністю суспільства самотійно їх вирішувати. При цьому будь-яка державна діяльність повинна здійснюватися винятково на засадах верховенства права.

4. *Альтернативність у системі соціального регулювання*, що спрямовує на усвідомлення права і процесів його утворення як лише однієї із форм соціальної взаємодії, потреба в якій визначається історичними умовами та поєднанням інших соціальних регуляторів, діючих у суспільстві.

8.3 Характеристика правотворчості

Правотворчість виступає невід'ємним етапом утворення права. Правотворчий процес не відбувається спонтанно, він має ознаки специфічної систематичної цілеспрямованої діяльності.

Як і будь-якій діяльності, правотворчості властиві свої мета і предмет, форми, методи і засоби, принципи, результати, а також коло суб'єктів, які можуть її здійснювати.

Оскільки в результаті правотворчого процесу правові правила поведінки набувають загальнообов'язковості і зовнішнього вираження у формі офіційних документів, то цей процес або безпосередньо здійснюється компетентними державно-владними суб'єктами, або проходить за їхньої участі, або контролюється ними.

Правотворчість – це діяльність держави (її органів) і суспільства (його інститутів) щодо закріплення правових правил поведінки у відповідних зовнішніх формах права.

Ознаки правотворчості:

- відповідає суспільним потребам та інтересам;
- спрямована на організацію суспільного життя;
- не можлива без участі держави;
- проходить у визначених правових процедурах;
- здійснюється з використанням засобів юридичної техніки;
- результатом є закріплення правил поведінки в зовнішніх формах права.

Попри те, що правотворчість є правовою формою діяльності переважно держави, вона глибоко зумовлена реальними суспільними потребами. Сучасна держава у правотворчому процесі виступає не стільки ініціатором створення необхідних їй норм, скільки виконавцем певного «суспільного замовлення» на упорядкування правовими засобами соціально значущих відносин. Тобто своєю правотворчою діяльністю держава передусім забезпечує й обслуговує суспільно необхідні процеси правового життя, для чого суспільство наділяє її

повноваженнями щодо формулювання правових правил та забезпечення їхньої реалізації.

З огляду на особливості різних типів правових систем і вироблені ними форми зовнішнього закріплення права правотворчість може мати такі прояви:

– визнання (санкціонування) на державному рівні правил поведінки, що історично склались у суспільстві як звичаї, традиції, релігійні норми тощо (правовий звичай, релігійно-правова доктрина);

– впровадження, зміна, скасування правових правил поведінки шляхом створення відповідними суб'єктами правотворчості нормативно-правових актів і договорів;

– прийняття конкретних рішень судами й адміністративними органами щодо правового вирішення реальних справ, які стають зразком (правилом) при розгляді аналогічних справ у майбутньому (правовий прецедент).

Суб'єктами правотворчості виступають: міжнародні організації, держава в особі уповноважених державних органів, органи місцевого самоврядування, народ, населення окремої територіальної одиниці, громадські організації тощо. Кожен із них робить свій внесок у правотворчість, який може полягати в пропозиціях, підготовці проектів правових актів, здійсненні їхньої експертизи, схваленні тексту тощо, проте надання правовим актам юридичної сили – це прерогатива держави або інших суб'єктів, яким вона делегує такі повноваження.

За суб'єктами правотворчої діяльності розрізняють:

• *правотворчість міжнародних організацій* – прийняття міжнародно-правових актів, укладення міжнародних нормативних угод, а також винесення рішень у міжнародних судах, обов'язковість яких визнається суб'єктами міжнародних відносин;

• *правотворчість народу (безпосередня правотворчість)* – прийняття правових рішень із найбільш соціально важливих питань шляхом референдуму;

• *правотворчість державних органів:*

– правотворчість представницького органу (парламенту) – прийняття нормативно-правових актів вищої юридичної сили, найчастіше законів (*законотворчість*);

– правотворчість інших державних органів (президента, уряду, міністерств, служб, адміністрацій тощо) – видання нормативно-правових актів нижчої юридичної сили (підзаконних актів), відповідно до їхніх завдань і компетенції;

– *судова правотворчість* – винесення судами рішень по конкретних справах, що використовуються при вирішенні аналогічних справ,

а також офіційні узагальнення судової практики, котрі набувають обов'язкового характеру в судовому процесі;

- *правотворчість органів місцевого самоврядування* – прийняття правових актів місцевого значення;
- *правотворчість громадських об'єднань* – переважно ініціювання розроблення і зміни нормативно-правових актів, участь у готуванні проектів, надання пропозицій тощо;
- *правотворчість трудових колективів і їхніх керівників* – прийняття правових актів (статутів, наказів і розпоряджень, інструкцій тощо), що регулюють відносини в цих колективах.

Залежно від «формату» і глибини взаємодії різних суб'єктів правотворчості можна виділяти такі *форми правотворчості*:

- *односуб'єктна (одноособова) правотворчість* – правотворчість у повному обсязі самостійно здійснюється одним із її суб'єктів (наприклад, видання указів президентом);
- *спільна правотворчість* – узгоджена правотворча діяльність двох і більше рівноправних суб'єктів (укладення нормативних угод між різними суб'єктами права, переважно в міжнародному праві);
- *санкціонована правотворчість* – створення одним суб'єктом правотворчості правових актів, що затверджуються іншим суб'єктом правотворчості з вищими повноваженнями (зокрема, прийняття громадськими організаціями, трудовими колективами правових актів щодо їхнього функціонування, які підлягають затвердженню державою);
- *делегована правотворчість* – деякі правотворчі повноваження на постійній або тимчасовій основі передаються одним суб'єктом правотворчості іншому, зазвичай для більш ефективного й оперативного правового регулювання у певній сфері (наприклад, надання парламентом уряду повноваження видавати у певній сфері декрети, що мають юридичну силу законів, або надання державою можливості громадським об'єднанням видавати нормативно-правові акти для регулювання деяких відносин у сфері їхньої діяльності).

Оскільки правотворчість є важливим елементом діяльності всіх складових апарату сучасної держави, то вона повною мірою ґрунтується на його принципах (гуманізмі, демократизмі, верховенстві права, професіоналізмі, консолідованості тощо). Водночас правотворчості притаманні свої специфічні *принципи*:

- *об'єктивність* – точне і повне відображення в результатах правотворчості суспільних потреб, інтересів, сформованих суспільством відносин;

- *обґрунтованість* – здійснення правотворчості винятково за наявності соціальної необхідності в ній, яка на початку правотворчого процесу має бути детально з'ясована;
- *правність* – відповідність правотворчого процесу і його результатів фундаментальним принципам права (справедливості, свободи, рівності, пріоритету прав людини, верховенства права тощо);
- *систематичність і плановість* – здійснення правотворчої діяльності не хаотично, а в певній послідовності, якої вимагає прийняття й удосконалення правових актів, продовження їхньої чинності або скасування;
- *техніко-юридична досконалість* – відповідність результатів правотворчості – системи правових актів та їхнього текстового наповнення вимогам правил, прийомів і принципів їхнього створення в тій чи іншій правовій системі.

Правотворча діяльність – досить складний різноплановий процес. Його зміст і послідовність залежать від властивостей правової системи, виду правового акта, його місця в системі правових актів, виду і форми правотворчості.

У правових системах романо-германського типу, домінуючою формою права яких є нормативно-правовий акт, серед загальних стадій процесу правотворчості можна виділити:

- 1) виявлення необхідності упорядкування певних відносин та прийняття рішення про розробку нормативно-правового акта;
- 2) підготовка тексту нормативно-правового акта;
- 3) узгодження й доопрацювання тексту нормативно-правового акта;
- 4) набуття нормативно-правовим актом чинності, що залежно від його виду може містити прийняття, підписання, опублікування або доведення його до адресатів іншим належним способом.

При цьому створення нормативно-правових актів різної юридичної сили і різними суб'єктами буде мати свої особливості. Зокрема, найбільш структурованим, регламентованим і тривалим є парламентський правотворчий процес щодо розроблення і прийняття законів (законотворчий процес), а найскладніша його процедура – внесення змін до основного закону – конституції.

8.4 Нормативно-правові акти: властивості й види

Нормативно правовий акт – основна форма зовнішнього закріплення права романо-германського типу правової системи. Проте ця форма використовується практично всіма національними правовими

системами, а також міжнародним правом. Причиною цього є його зручність для різних суб'єктів у різних юридичних ситуаціях. Нормативно-правовий акт порівняно з іншими формами права дозволяє найбільш чітко, логічно і зрозуміло викласти правову інформацію, оптимальним чином довести її до адресатів та оперативно реагувати на правові потреби суспільства.

Нормативно-правовий акт – це офіційний документ, прийнятий компетентним суб'єктом (суб'єктами) правотворчості, який встановлює, змінює або скасовує норми права.

Основні риси нормативно-правових актів:

- визначають загальні (неіндивідуалізовані) правила поведінки;
- мають форму офіційних письмових документів;
- володіють юридичною силою та розрізняються за нею;
- створюються за вимогами юридичної техніки;
- приймаються тільки уповноваженими суб'єктами правотворчості і є їхнім волевиявленням;
- розробляються й ухвалюються з додержанням чітких правових процедур;
- існують у вигляді ієрархічної системи;
- можуть бути оперативно змінені, доповнені чи скасовані залежно від соціальних потреб;
- передбачають гарантії власної реалізації;
- придатні до зручних форм систематизації, що забезпечує максимальну доступність правової інформації.

Необхідно відрізнити нормативно-правові акти від офіційних правових документів у цілому і зокрема від правозастосовних актів та актів тлумачення.

Досить важлива частина офіційних правових документів взагалі не містить правових правил і виконує допоміжну роль у процесі реалізації повноважень державно-владних суб'єктів (різноманітні офіційні інформаційні запити, вимоги, заяви, довідки тощо).

Правозастосовні акти, на відміну від нормативно-правових, містять не загальні правила, а індивідуалізовані приписи (конкретизовані права й обов'язки осіб у реальних ситуаціях) або засвідчення певних юридично значущих фактів. Акти тлумачення доповнюють, розкривають зміст положень нормативно-правових актів у разі недостатньої їх інформативності (незрозумілості, неоднозначності), неузгодженості, суперечності.

Загальна кількість нормативно-правових актів у межах правової системи окремої держави може сягати сотень тисяч. Вони створюються, змінюються і скасовуються різними суб'єктами правотворчості у певній послідовності, з дотриманням системних взаємозв'язків та впорядковують різноманітні суспільні відносини з широким колом учасників. Тому нормативно-правові акти не рівнозначні між собою за багатьма параметрами, а їхнє співвідношення визначається властивістю, яку називають юридичною силою.

*** Юридична сила** – це комплексна характеристика нормативно-правового акта, що вказує на його місце в системі нормативно-правових актів та дію в часі, територіальному просторі і за колом осіб.

Система нормативно-правових актів має ієрархічну будову – нормативно-правові акти нижчої юридичної сили повинні відповідати (не суперечити) актам з вищою юридичною силою. Верхні сходинки ієрархії посідають *закони* – нормативно-правові акти, прийняті парламентом. Найвищі з них за юридичною силою – основний закон держави (конституція) і конституційні закони, які доповнюють її положення. Їм мають відповідати всі інші закони (поточне законодавство).

Нормативно-правові акти, що видаються відповідно до законів і на виконання їхніх положень, називають *підзаконними нормативно-правовими актами*. До них належать саме ті постанови парламенту, укази президента, накази керівників міністерств і державних служб, накази і розпорядження керівників організацій тощо, котрі мають нормативний (не правозастосовний) характер, а також статuti юридичних осіб.

Дія нормативно-правового акта в часі (чинність) визначається, по-перше, проміжком часу між моментами набрання і втрати ним юридичної сили, а по-друге, поширеністю його дії на суспільні відносини, які виникли або продовжують існувати поза цим часом. Останнє виражається в переживаючій і зворотній дії нормативно-правових актів.

Набрання чинності нормативно-правовими актами може відбуватися: за загальним правилом (наприклад, ч. 5 ст. 94 Конституції України встановлює, що закон набирає чинності через десять днів із дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування); з часу, зазначеного у власне нормативно-правовому акті; з моменту його прийняття чи підписання; з часу опублікування; з часу, в який нормативно-правовий акт доведено до адресата.

Нормативно-правові акти можуть втрачати чинність: із закінченням строку, на який вони були розраховані; зі зміною обставин, для

регулювання яких вони були призначені; у результаті скасування одного нормативно-правового акта іншим, що регулює ту саму сферу суспільних відносин або спеціально призначеним актом.

Переживаюча дія нормативно-правових актів полягає в тому, що на суспільні відносини, котрі виникли до набрання чинності новим нормативно-правовим актом і продовжують існувати, може поширюватися дія попереднього аналогічного нормативно-правового акта. Зазвичай таке розширення часових меж дії «старих» нормативно-правових актів вимушено використовується в перехідні періоди правового регулювання, але обов'язково визначається відповідними актами законодавства. Наприклад, після здобуття Україною незалежності на підставі постанови Верховної Ради України на території України тимчасово діяли деякі акти законодавства СРСР, якщо вони не суперечили українському законодавству.

Зворотна дія нормативно-правового акта означає можливість поширення впливу нормативно-правового акта на суспільні відносини, що виникли до набрання ним чинності, із самого початку їх існування. Таким чином, може бути здійснений певний перегляд попередніх правових рішень. *За загальним принципом нормативно-правові акти зворотної дії не мають*, що дозволяє уникнути несправедливих зворотних змін у правовому регулюванні. Разом із тим ст. 58 Конституції України, встановлюючи цей принцип, передбачає зворотню дію актів, які пом'якшують або скасовують відповідальність фізичної особи. Також зворотна дія може надаватися тим нормативно-правовим актам, які покращують правове положення фізичних і юридичних осіб, шляхом спеціального застереження в тексті таких нормативно-правових актів, однак тільки в тому разі, коли це не призводить до порушення прав і свобод інших осіб.

Дія нормативно-правового акта в територіальному просторі виявляється в поширенні його впливу на певну територію (держави, регіону, місцевості тощо), визначену переважно чіткими географічними показниками. Так, територію держави становлять суходіл, водний і повітряний простори, надра в межах державного кордону. До території держави прирівнюються також територія посольств в інших країнах, морські, річні і повітряні судна, космічні апарати тощо.

Нормативно-правові акти вищих і центральних органів державної влади діють на всій території держави, а місцевих – тільки на території відповідного регіону. Вплив нормативно-правових актів міжнародного права охоплює територію тих країн, які ці акти офіційно визнали (ратифікували) або проголосили примат міжнародного права, тобто його пріоритетне застосування перед національним правом.

Дія нормативно-правового акта за колом осіб – це поширення його юридичної сили на певних суб'єктів права.

Залежно від завдань, що вирішуються, дія нормативно-правових актів може поширюватися як на всіх осіб на території держави, так і на окремі категорії фізичних чи юридичних осіб: громадян, жителів певної територіальної одиниці, біженців або переселенців, державних службовців, військовослужбовців, пенсіонерів, студентів, представників певних професій, суб'єктів певної діяльності (наприклад, підприємницької, інформаційної), виробників певної продукції, власників майна певного виду тощо.

Нормативно-правові акти держави або їхні окремі положення можуть мати обмежену дію щодо іноземців та осіб без громадянства (апатридів), водночас зберігаючи вплив на громадян цієї держави, які перебувають поза її кордоном.

Іноді виникає необхідність обмеження дії нормативно-правових актів щодо деяких категорій суб'єктів. Це називають *правовим імунітетом*. Він виражається в повному або частковому звільненні таких суб'єктів від поширення на них вимог нормативно-правових актів у цілому чи окремих їхніх положень або в додаткових процедурах їхнього застосування. Так, законодавством України певний імунітет передбачено для народних депутатів і суддів, а згідно з міжнародним правом дипломатичним імунітетом користуються працівники дипломатичних представництв.

З огляду на зазначені властивості, а також різноманітні особливості правотворчого процесу, нормативно-правові акти можуть поділятися за багатьма ознаками.

Види нормативно-правових актів:

За зовнішньою формою:

закони;
укази;
постанови;
накази і розпорядження;
рішення;
правила;
інші.

За юридичною силою:

закони;
підзаконні нормативно-правові акти.

За сферою дії:

загальні;
спеціальні (відомчі).

За територією дії:

міждержавні;
загальнодержавні;
місцеві (локальні).

За порядком прийняття:

видані одноосібно;
прийняті колегіально (голосуванням);
видані спільно.

За галузями законодавства:

конституційні;
цивільні;
кримінальні;
інформаційні;
інші.

За суб'єктами прийняття:

*акти міжнародних організацій;
акти народу;
акти державних органів;
акти органів місцевого самоврядування;
акти громадських об'єднань;
акти трудових колективів та їхніх керівників.*

За часом дії:

*визначено строкові;
невизначено строкові.*

Однією з найважливіших ознак системи правових актів, зокрема нормативно-правових, й одночасно комплексом вимог до кожного з них не залежно від виду є юридична техніка.

*** Юридична техніка** – це система юридичних засобів, правил і прийомів формулювання текстів правових актів, їхнього зовнішнього оформлення, прийняття, опублікування і систематизації.

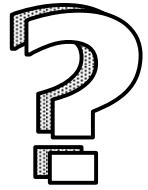
Основні вимоги юридичної техніки:

- офіційний стиль змістовного наповнення й оформлення правових актів;
- точність, простота і водночас повнота правових текстів;
- логічність і послідовність викладення;
- єдність (однозначність розуміння) юридичної термінології;
- одноманітність використання юридичних термінів і конструкцій;
- системність і послідовність створення правових актів, відсутність суперечностей між ними (колізійності);
- вчасна систематизація (упорядкування) законодавства.

Виконання вимог юридичної техніки забезпечує оптимальне представлення нормативного матеріалу і, як наслідок, максимальну інформативність нормативно-правових актів для різних суб'єктів права, а в поєднанні із загальністю (неіндивідуалізованістю) положень нормативно-правових актів, а також невичерпністю випадків їхнього використання робить нормативно-правовий акт найбільш зручною й універсальною формою зовнішнього закріплення права, яка в умовах глобалізації правової комунікації набуває дедалі більшого поширення у правових системах країн світу.

Контрольні запитання

1. Що таке форма права? Які є особливості сприйняття цього поняття?
2. Поясніть зв'язок джерела права і типу праворозуміння.
3. Наведіть основні види зовнішніх форм права.
4. Як сучасні вчені розуміють правоутворення?
5. Які етапи включає процес утворення права?
6. Що таке правотворчість? Назвіть її основні ознаки.
7. Назвіть види і форми правотворчості.
8. Назвіть і поясніть принципи правотворчості.
9. Дайте визначення нормативно-правового акта.
10. Які риси відрізняють нормативно-правовий акт від інших зовнішніх форм права?
11. Що таке юридична сила нормативно-правового акта?
12. Поясніть дію нормативно-правових актів у часі, територіальному просторі і за колом осіб.
13. Класифікуйте нормативно-правові акти за різними ознаками.
14. Що таке юридична техніка, які її основні вимоги?

Література для поглибленого вивчення

Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін. ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. – 260 с.

Алексеев С. С. Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 1998. – 712 с.

Беляков К. И. Управление и право в период информатизации : монографія / К. И. Беляков. – К. : Изд-во «КВІЦ», 2001. – 308 с.

Дзейко Ж. О. Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження : монографія / Ж. О. Дзейко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – 360 с.

Дідич Т. О. Нормопроекування: питання теорії та методології : монографія / Т. О. Дідич ; НАН України, Київ. ун-т права. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 160 с.

Євграфова Є. П. Система національного законодавства в контексті права (лібертарно-легістський підхід) : монографія / Є. П. Євграфова. – К. : КНТ, 2007. – 184 с.

Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види : монографія / М. І. Любченко. – Харків : ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. – 280 с.

Онiщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : монографія / Н. М. Онiщенко ; [відп. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 320 с.

Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія / Н. М. Пархоменко. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 336 с.

Правова доктрина України : у 5 т. Т. 1. Загальнотеоретична та історична юриспруденція / за заг. ред. О. В. Петришина. – К. : Право, 2013. – 976 с.

Правова система України: стан, історія та перспективи : у 5 т. Т. 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – 728 с.

Правоутворення в Україні: теоретико-методологічні та прикладні аспекти : монографія / за заг. ред. проф. Ю. Л. Бошицького. – К. : Вид-во Європейського університету, 2010. – 592 с.

Риндюк В. І. Проблеми законодавчої техніки в Україні: теорія та практика : монографія / В. І. Риндюк ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Юрид. думка, 2012. – 271 с.

Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : монографія / І. С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – 284 с.

СИСТЕМА ПРАВА І СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

9.1 Поняття та елементи системи права

9.2 Система законодавства та її структура

9.3 Систематизація законодавства

9.4 Інформаційне право і законодавство в Україні

Численність законів у державі є тим самим, що і велика кількість лікарів: ознака хвороби та безсилля.

Вольтер

Закони пишуться для звичайних людей, тому вони повинні ґрунтуватися на звичайних правилах здорового глузду.

Томас Джефферсон

9.1 Поняття та елементи системи права

Однією з найважливіших ознак права є його системність. Під системою розуміють сукупність елементів, певним чином пов'язаних і взаємодіючих між собою. Саме внутрішні зв'язки надають організованості всім елементам системи, перетворюючи її на диференційовану цілісність.

Система права – це об'єктивно обумовлена внутрішня організація права певного суспільства (держави), що полягає в єдності й узгодженості правових норм і принципів, їхній диференціації і згрупованості у відносно самостійні структурні елементи.

Систему права слід відрізнити від правової системи. Поняття «система права» відображає лише внутрішній устрій права як стійку єдність і впорядкованість елементів його змістової структури. Натомість поняття «правова система» ширше за змістом і, крім системи права, охоплює всі інші правові явища (норми права, правовідносини, правопорядок, правосвідомість, правову культуру тощо).

Формування і розвиток системи права зумовлюються як потребами суспільства у правовому врегулюванні певних відносин, так і

низкою правових чинників – типом правової системи, особливостями джерел і форм права, правовою ідеологією і традиціями тощо.

Основні риси системи права:

- *єдність, взаємозв'язок та узгодженість* елементів системи права;
- *диференціація* – поділ системи права на відносно самостійні структурні утворення;
- *об'єктивний характер* – система права формується залежно від наявних у суспільстві потреб, інтересів і відносин, відображає їхній реальний стан;
- *стабільність і динамічність* – система права забезпечує фіксацію та збереження найбільш важливих суспільних відносин і водночас задовольняє суспільні потреби у правовому врегулюванні нових сфер людської діяльності.

У країнах романо-германської правової сім'ї головними структурними елементами системи права є правові норми та їхні організовані сукупності – інститути, підгалузі, галузі права, а також складні (комплексні) елементи, утворені їхнім специфічним поєднанням. При цьому норма права виступає первинним, фундаментальним і водночас найменшим структурним елементом системи права.

Основу диференціації структурних елементів системи права (поділу норм права за галузями, підгалузями, інститутами тощо) становлять два взаємопов'язані критерії – предмет і метод правового регулювання.

*** Предмет правового регулювання** – це сукупність якісно однорідних суспільних відносин із власними особливостями і закономірностями, які підлягають упорядкуванню за допомогою права.

Зміст предмета правового регулювання складають суб'єкти та їхня поведінка, соціальні цінності, явища навколишнього світу, з приводу яких суб'єкти вступають у суспільні відносини.

*** Метод правового регулювання** – це засоби, прийоми, способи правового впливу на поведінку учасників суспільних відносин.

Кожна сфера суспільних відносин, що становить предмет правового регулювання, вимагає власного юридичного інструментарію. Він утворюється поєднанням різних методів правового регулювання – як загальних (первинних), що притаманні системі права в цілому (наприклад, імперативний і диспозитивний методи), так і конкретних, властивих окремим сферам правового регулювання.

Інститут права – це комплекс взаємопов'язаних правових норм, що регулюють однорідні суспільні відносини конкретного виду.

Інститут права є першим рівнем об'єднання норм права, як правило, частиною галузі або підгалузі права, наприклад: інститут відшкодування шкоди в цивільному праві, інститут відповідальності в адміністративному праві, інститут необхідної оборони в кримінальному праві, інститут громадянства в конституційному праві.

При цьому досить часто регулювання суспільних відносин, що становлять предмет певного правового інституту, потребує комплексних підходів, зокрема використання юридичних механізмів, притаманних іншим інститутам або галузям права. Як наслідок, виникають *міжгалузеві* або *комплексні інститути права*. Такі інститути мають первинну належність до певної галузі, але також охоплюють і норми інших галузей або інститутів права. Так, інститут права власності складається з норм цивільного, конституційного, кримінального та інших галузей права.

Підгалузь права – це сукупність однорідних, предметно пов'язаних правових інститутів певної галузі права.

Не кожна галузь права містить у своєму складі підгалузі. Їх виокремлення є умовним і здебільшого характерним для найбільших галузей права. Так, у складі конституційного права як підгалузі виділяють парламентське і муніципальне право, в цивільному праві – право інтелектуальної власності, спадкове право, у фінансовому – бюджетне, податкове право.

Галузь права – це велика сукупність правових норм, що регулюють самостійну сферу якісно однорідних суспільних відносин.

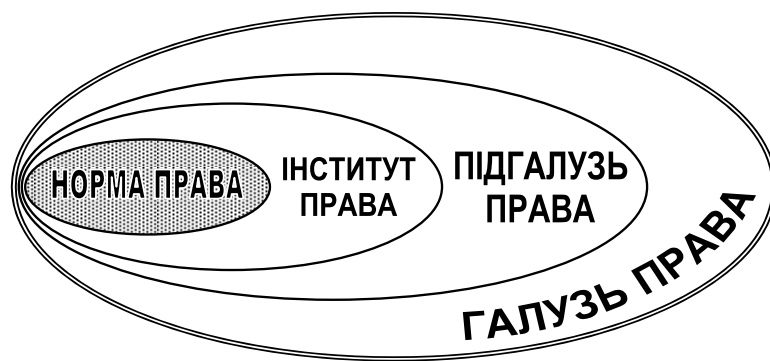
Як найбільший за обсягом структурний елемент системи права, галузь права поєднує в собі відповідні підгалузі, інститути і норми права. Галузі права неоднорідні за своїм складом, неоднакові за обсягом та ґрунтуються на різній кількості правових джерел. Серед них учені виділяють профілюючі (традиційні, основні), спеціальні та комплексні галузі.

Профілюючі галузі права утворюють основну, обов'язкову частину системи права. Традиційно до них відносять конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне право.

Спеціальні галузі права розвивають профілюючі, забезпечуючи правове регулювання суспільних відносин в особливих сферах суспільного життя (трудове, земельне, сімейне право тощо).

Комплексні галузі права, крім власних норм та інститутів, об'єднують у собі певні складові профілюючих та спеціальних галузей (зокрема інформаційне, господарське, аграрне, екологічне право).

За своїми функціональними ознаками галузі права можуть бути віднесені до певних великих структурних масивів, зокрема до публічного й приватного, матеріального й процесуального права.

Обсяг елементів структури галузі права

Публічне право складають галузі, покликані забезпечувати загальнозначущі (публічні) інтереси і які застосовують насамперед імперативний метод. До них належать галузі конституційного, адміністративного, фінансового, кримінального права тощо. Вони спрямовані на регулювання відносин між державними органами та між державою й особою (суспільством).

Галузі приватного права (зокрема цивільне, сімейне, міжнародне приватне право) врегульовують відносини у сфері приватних, індивідуальних інтересів між приватними фізичними і юридичними особами, для чого використовується переважно диспозитивний метод.

Публічне і приватне право взаємопов'язані. Завдяки їхній взаємодії в процесі історичного розвитку відбувається взаємопроникнення приватноправових засад у публічні галузі права, а публічноправових – у приватні, а також виникають правові відносини змішаного характеру (публічноправові, приватноправові відносини), зокрема у сфері соціального, трудового права.

Матеріальне право формують галузі, що безпосередньо регулюють суспільні відносини, тобто встановлюють права та обов'язки їхніх учасників, передбачають міри юридичної відповідальності (конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне право тощо).

До процесуальних належать галузі права, які визначають процедури реалізації норм матеріального права і є похідними від нього (цивільне процесуальне, кримінальне процесуальне, адміністративне процесуальне право). Предметом регулювання процесуальних галузей права є так звані організаційні відносини, що формуються в результаті діяльності уповноважених суб'єктів щодо застосування норм матеріального права.

Система права є динамічним правовим явищем, що відображає характер та особливості важливих на певному етапі існування суспільства відносин. Із їхнім розвитком трансформуються система права

та її структурні елементи, тобто формуються (виокремлюються) нові правові норми, інститути і навіть галузі права. Відповідно до цієї тенденції з цивільного права виділилися такі галузі, як господарське, житлове, сімейне, міжнародне приватне право, а не так давно виникло екологічне, космічне, спортивне, інформаційне право.

9.2 Система законодавства та її структура

Поняття «законодавство» є одним із найуживаніших у сучасній правовій науці й практиці. Чільне місце займає воно і в теорії права.

Під законодавством зазвичай розуміють певні сукупності не завжди однакових за обсягом і юридичною силою нормативно-правових актів (наприклад, національне законодавство, законодавство у сфері зовнішньоекономічної діяльності, податкове законодавство, цивільне законодавство).

У вузькому (буквальному) трактуванні законодавство певної держави – це сукупність її законів, у широкому – до законодавства відносять усі чинні нормативно-правові акти (закони і підзаконні), а також ратифіковані міжнародні договори.

Однак у будь-якому разі поняття «законодавство» стосується тільки форм зовнішнього закріплення права. Тобто законодавство є засобом юридичного оформлення правових норм.

Система законодавства – це цілісна, упорядкована сукупність усіх чинних у державі нормативно-правових актів та ратифікованих міжнародних актів і договорів.

Основні риси системи законодавства:

- є невід’ємним елементом правової системи, який надає зовнішнього виразу системі правових норм;
- характеризується цілісністю, диференційованістю і впорядкованістю;
- створюється й упорядковується (систематизується) відповідно до вимог юридичної техніки;
- має багатовимірну структуру.

Прийнято розрізняти три види структури системи законодавства: вертикальну (ієрархічну, субординаційну), горизонтальну (галузеву) та федеративну (державно-організаційну).

1. **Вертикальна структура системи законодавства** зумовлена поділом нормативно-правових актів за юридичною силою.

У вітчизняному законодавстві ієрархічна вертикаль нормативно-правових актів має такий вигляд:

- Конституція України;
- конституційні закони;
- закони та кодекси;
- нормативні укази і розпорядження Президента України;
- підзаконні нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади (постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, накази та інструкції міністерств, державних комітетів України);
- акти місцевих органів виконавчої влади (місцевих державних адміністрацій);
- акти органів місцевого самоврядування щодо здійснення функцій, які їм делеговані державними органами;
- накази та інструкції адміністрацій підприємств, установ, організацій.

Основними засадами побудови вертикальної структури законодавства є верховенство закону в системі нормативно-правових актів та відповідність підзаконних актів законам.

Структура системи законодавства

2. *Горизонтальна структура системи законодавства* відображає розподіл нормативно-правових актів за предметом правового регулювання. У ній виділяються такі елементи:

- *галузь законодавства* – закріплює норми однієї галузі права (наприклад, конституційне, сімейне, кримінальне законодавство);

– *інститут законодавства* – містить норми окремого інституту чи підгалузі права (законодавство про інтелектуальну власність у складі цивільного законодавства; законодавство про надра, водне, лісове законодавство як внутрішньогалузеві елементи екологічного законодавства);

– *комплексне законодавство* – охоплює норми комплексних галузей права або кількох самостійних його галузей, що регулюють різні суспільні відносини у певній сфері суспільної діяльності (інформаційне, господарське, транспортне законодавство тощо).

3. Федеративна структура системи законодавства притаманна державам із федеративною формою державного устрою і передбачає наявність двох основних рівнів законодавства – федеративного (загальнодержавного) та законодавства суб'єктів федерації.

Система права і система законодавства – явища близькі, але не тотожні. Як своєрідні форми буття права, вони перебувають в органічній єдності: система права відображає внутрішню структуру нормативного змісту права, а система законодавства – структурні особливості його зовнішньої форми. Тому вважається, що система права і система законодавства співвідносяться як зміст і форма. Усвідомити їхні взаємозв'язки допоможуть такі теоретичні викладки:

1) право як соціальний регулятор втілюється передусім у системі норм, законодавство ж є системою нормативно-правових актів, що закріплюють ці норми;

2) елементи системи права (норми права та їхні структурні об'єднання) набувають реального зовнішнього виразу саме в законодавстві, тому система права має первинний характер, а система законодавства – похідний;

3) система права формується об'єктивно, відповідно до потреб суспільства у правовому регулюванні, натомість система законодавства значною мірою зумовлюється суб'єктивними чинниками (інтелектуальними, культурними, моральними, професійними якостями законодавця, а також його політичними переконаннями);

4) норма права як первинний елемент системи права має логічно завершену структуру з трьох елементів (гіпотеза, диспозиція, санкція), що може не відобразитися аналогічним чином у структурі відповідного нормативно-правового припису законодавства;

5) система права, на відміну від системи законодавства, не має вертикальної ієрархічної структури, для неї характерна будова за обсягом – від норми права до галузі права;

6) галузеві структури системи права і системи законодавства також не завжди збігаються, оскільки галузі законодавства можуть формуватися як за предметом і методом правового регулювання

(конституційне, цивільне, кримінальне законодавство), так і за певною сферою суспільно важливої діяльності (сільськогосподарське законодавство, законодавство про освіту, законодавство у сфері зв'язку);

7) взаємодія системи права і системи законодавства полягає у тому, що кожна з них може впливати на формування і розвиток іншої: як правило, наявними галузями та інститутами системи права визначається й галузева структура системи законодавства; в інших випадках прийняття актуальних для суспільства нормативно-правових актів може зумовити деяку реструктуризацію системи права – найчастіше виокремлення і розвиток комплексних елементів її структури (наприклад, прийняття Закону України «Про інформацію» сприяло формуванню галузі інформаційного права та істотно вплинуло на розвиток цивільного, адміністративного, кримінального права в Україні).

9.3 Систематизація законодавства

Законодавство будь-якої сучасної держави складається з великої кількості нормативно-правових актів різної юридичної сили, виданих щодо різних питань у різний час різними державними органами. Крім того, нормативно-правові акти постійно змінюються, доповнюються і скасовуються. Усе це в комплексі ускладнює отримання суспільством необхідної нормативно-правової інформації та її належне сприйняття.

Засобом, покликаним вирішувати цю проблему, є систематизація законодавства.

Систематизація законодавства – це цілеспрямована діяльність щодо впорядкування й удосконалення нормативно-правових актів, зведення їх в єдину внутрішньо узгоджену систему.

Систематизація законодавства забезпечує цілісність та логічну структурованість законодавства, зручність пошуку необхідного в тих чи інших ситуаціях нормативно-правового матеріалу, легкість і системність його сприйняття, що в підсумку підвищує ефективність реалізації правових норм.

У процесі систематизації законодавство удосконалюється, приводиться у відповідність до наявних та перспективних потреб правового регулювання. Це відбувається шляхом прийняття нових нормативно-правових актів, зміни чинних, скасування застарілих, усунення

дублювань та розбіжностей у положеннях різних нормативно-правових актів, об'єднання їх у зручні для використання форми тощо.

Види систематизації законодавства:

- *облік;*
- *кодифікація;*
- *інкорпорація;*
- *консолідація.*

Облік нормативно-правових актів – це діяльність щодо збирання, оброблення в логічній послідовності та зберігання текстів нормативно-правових актів, підтримання їх у контрольному стані з урахуванням усіх внесених змін та доповнень. До обліку відносять також діяльність щодо створення спеціальних систем накопичення і пошуку нормативно-правових актів.

Чітко налагоджений облік законодавства важливий передусім у сфері професійної практичної юридичної діяльності, яка здійснюється зокрема органами юстиції¹, поліцією, судами, прокуратурою, адвокатурою, нотаріатом.

Власні (відомчі) нормативно-правові акти обов'язково обліковуються в усіх державних організаціях (органах, підприємствах, установах). Без належного обліку неможливі якісна підготовка проектів нормативно-правових актів, складання різного роду їх збірників, ознайомлювальна та довідково-інформаційна робота.

Залежно від засобів накопичення й оброблення інформації виділяють *журнальний, картковий та електронний обліки*.

Очевидно, що в епоху інформаційних технологій найбільш зручним та універсальним став саме електронний облік. Його активне використання зумовлене швидкістю, простотою, оперативністю оновлення електронних баз нормативно-правових актів та доступу до них, зокрема через мережу Інтернет, а також можливістю використання різноманітних ефективних методів автоматизованого пошуку правової інформації.

Кодифікація – це змістовне перероблення та зведення нормативно-правових актів, що регулюють певну сферу суспільних відносин, у новий, логічно узгоджений єдиний нормативно-правовий акт. Кодифікація вважається основним видом систематизації законодавства країн романо-германської правової сім'ї, в якій нормативно-правовий акт виступає домінуючою формою зовнішнього закріплення права.

¹ *Органи юстиції* – це органи виконавчої влади, що забезпечують здійснення правової політики в державі, захист прав та законних інтересів громадян, підприємств, установ та інших організацій.

Основні риси кодифікації законодавства:

- кодифікація завжди має офіційний характер, здійснюється винятково державними органами в межах правотворчої діяльності;
- метою кодифікації є кардинальне перероблення або удосконалення змісту і форми законодавства;
- результатом кодифікації є видання нового (кодифікованого) нормативно-правового акта та повна або часткова втрата чинності попередніми актами, що регулюють аналогічні суспільні відносини;
- у кодифікованому акті формулюються переважно норми, що регулюють найбільш важливі, принципові питання суспільного життя, визначають нормативні основи тієї чи іншої галузі (інституту) законодавства;
- кодифікація спрямована на створення найбільш виважених, стійких і стабільних нормативно-правових актів із тривалим терміном дії;
- кодифікований акт завжди значний за обсягом і складний за структурою.

Основним результатом кодифікації є *кодекси*, проте деякі ознаки кодифікованих актів мають також статuti, регламенти, положення, інструкції.

* *Кодекс* – єдиний, логічно цілісний, внутрішньо узгоджений нормативно-правовий акт, що забезпечує детальне правове регулювання певної сфери суспільних відносин і має структурний розподіл на частини, розділи, підрозділи, статті, які певною мірою відображають зміст тієї чи іншої галузі законодавства.

Кодекси становлять той фундамент, на якому будується нове удосконалене законодавство. Вони впорядковують нормативно-правовий масив, усувають наявні в ньому суперечності й прогалини, уніфікують правовий понятійний апарат, забезпечують єдність використання в законодавстві юридичної термінології.

Прикладами кодифікованих актів українського законодавства є Цивільний, Цивільний процесуальний, Сімейний, Господарський, Кримінальний, Кримінальний процесуальний кодекси, Кодекс про адміністративні правопорушення, Кодекс адміністративного судочинства України та інші.

Інкорпорація – це об'єднання нормативно-правових актів у різні збірники (зібрання, довідники) законодавства за певними критеріями без зміни їхнього змісту.

Нові нормативно-правові акти в результаті інкорпорації не приймаються, тексти чинних нормативно-правових актів не змінюються. З метою забезпечення зручності отримання актуальної нормативно-правової інформації тексти у збірниках законодавства подаються з

офіційними змінами на момент їхнього видання, нечинні положення вилучаються, допускається включення неповних текстів (витягів), а також доповнення збірників необхідними офіційними роз'ясненнями відповідних державних органів.

Критерії здійснення інкорпорації можуть бути різними: хронологічний або алфавітний порядок, галузь законодавства або права, сфера діяльності, суб'єкт прийняття тощо.

На відміну від кодифікації, інкорпорація законодавства буває як офіційною, так і неофіційною.

Офіційна інкорпорація здійснюється тими ж органами, які видали нормативно-правові акти, або органами, спеціально уповноваженими на цю діяльність (в Україні таким органом є Міністерство юстиції). Офіційні видання законодавства обов'язково мають примітку «офіційний текст» або «офіційне видання», гриф відповідного державного органу та є офіційним джерелом правової інформації. Прикладом офіційної хронологічної інкорпорації законодавства є Відомості Верховної Ради України.

Неофіційна інкорпорація здійснюється відомствами, організаціями, державними чи приватними видавництвами, науковими установами тощо, тобто тими суб'єктами, які не мають спеціальних, наданих правотворчим органом повноважень видавати зібрання законодавства і керуються власною ініціативою, як правило, виходячи з власних потреб.

Консолідація як вид систематизації законодавства полягає в об'єднанні декількох нормативно-правових актів, що регулюють певну сферу суспільних відносин, в єдиний нормативно-правовий акт без зміни їхнього змісту. Консолідований акт затверджується правотворчим органом як нове, самостійне джерело права, а старі розрізнені акти втрачають свою юридичну силу.

Як і кодифікація, консолідація завжди має офіційний характер, проте в процесі консолідації змінюється передусім форма законодавства. Також допускаються деякі редакційні правки нормативно-правового тексту, зумовлені об'єднанням в єдиний акт, які не змінюють змісту правового регулювання.

Систематизація законодавства шляхом консолідації поширена здебільшого в країнах англо-американської правової сім'ї, в Україні вона не практикується.

Таким чином, систематизація нормативно-правових актів, у всій різноманітності її видів, становить об'єктивно необхідну правову діяльність, що забезпечує динамічність, досконалість, доступність та інформативність законодавства.

9.4 Інформаційне право і законодавство в Україні

В умовах глобалізації, стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, підвищення соціальної ролі інформаційної діяльності інформаційна сфера стає визначальною для розвитку суспільства, держави й кожної людини. Це зумовлює зростання необхідності правового врегулювання інформаційних процесів.

Інформаційне право як певний самостійний елемент системи права та науковий напрям є відносно новим для вітчизняної юриспруденції. Наразі серед провідних дослідників інформаційного права немає єдиної думки щодо його структури й місця в системі права України. Зокрема, інформаційне право розглядають як:

– міжгалузевий комплексний інститут, що об'єднує норми конституційного, адміністративного, цивільного, трудового та кримінального права і тісно взаємопов'язаний з іншими комплексними інститутами (наприклад, з правом інтелектуальної власності);

– комплексну галузь права, що регулює суспільні відносини щодо інформації, технологій її поширення, одержання та зберігання в усіх сферах життєдіяльності людини, що підлягають правовому регулюванню;

– як підгалузь наявних галузей права (цивільного, адміністративного)¹.

Інформаційне право регулює відносини, пов'язані з інформацією, що виникають практично в усіх галузях людської діяльності. Система інформаційного права охоплює різноманітні групи суспільних відносин, тому не є яскраво вираженою, чітко визначення її меж та структури інформаційного права – непросте завдання.

Значний масштаб інформаційного права, відносна самостійність його норм свідчать про те, що інформаційне право виступає специфічним комплексним утворенням у системі національного права України, норми якого формуються на публічному і приватному рівнях суспільних відносин. Тому інформаційне право активно взаємодіє з такими галузями, як конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне, цивільне, господарське, трудове право тощо.

Інформаційне право – це система правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері інформації та інформаційної діяльності.

¹ Тихомиров О. О. Забезпечення інформаційної безпеки як функція сучасної держави : монографія / О. О. Тихомиров ; заг. ред. Р. А. Калюжний. – К. : Центр навч.-наук. та наук. практич. видань НА СБ України, 2014. – С. 146–147.

Предмет інформаційного права складають суспільні відносини, що виникають з приводу створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони та захисту інформації. Вони охоплюють діяльність друкованих засобів масової інформації (преси), інформаційних агенцій, бібліотечну, архівну та видавничу діяльності, телебачення, радіомовлення і кінематографію, ведення державної статистики тощо, а також діяльність щодо охорони різного роду таємниць.

Багатофункціональність і властивості інформації як об'єкта правових відносин призводять до необхідності системного комплексного застосовування в інформаційному праві методів конституційного, цивільного, адміністративного, трудового та кримінального права (завдяки міжгалузевому характеру публічноправового регулювання) та методів приватноправового регулювання (на рівні правочинів, угод, звичаїв, норм професійної, ділової етики тощо).

Норми інформаційного права об'єднуються в певну систему не лише завдяки предмету і методу правового регулювання, але й спираючись на властивий лише їм комплекс принципів. Саме *принципи інформаційного права* як основні ідеї, положення, вимоги, що характеризують зміст інформаційного права, відображають глибинні закономірності його розвитку та визначають напрями і механізми правового регулювання суспільних відносин в інформаційній сфері.

Поряд із загальними для всієї системи права принципами серед принципів інформаційного права виділяють низку спеціальних принципів.

Спеціальні принципи інформаційного права:

- невідчужуваність інформації від її творця, володільця, споживача;
- неспоживність інформації, тобто можливість багаторазового використання (копіювання) без кількісних (змістових) втрат;
- свобода створення, зберігання та обміну будь-якої інформації, якщо це не порушує права і свободи людини;
- заборона виробництва і поширення інформації, яка є шкідливою або небезпечною для людини, суспільства, держави;
- обов'язковість оприлюднення суспільно необхідної інформації;
- свобода отримання інформації, доступ до якої не обмежений законом;
- достовірність, повнота та оперативність офіційної інформації тощо.

У сфері правового регулювання інформаційних відносин інформаційне право виконує всі функції, притаманні праву як соціальному регулятору (регулятивну, охоронну, виховну тощо). *Структура інформаційного права* складна і розгалужена, вона охоплює комплекс правових норм, що регулюють інформаційні відносини в межах

різних галузей права. Тому *основні інститути інформаційного права* характеризуються комплексністю, як й інформаційне право в цілому. Серед них виділяють такі інститути:

- інформаційних прав і свобод людини;
- правового режиму інформаційних ресурсів;
- наукової, статистичної та іншої інформації;
- інтелектуальної власності щодо інформаційних об'єктів;
- засобів масової інформації, зокрема електронних засобів масової інформації;
- телекомунікацій;
- бібліотечної та архівної справ;
- персональних даних;
- державної і комерційної таємниць;
- конфіденційної інформації;
- захисту інформації.

Наведений перелік інститутів інформаційного права не є вичерпним чи закінченим. Інформаційне право активно розвивається, змінюється і його структура.

Подібно до інформаційного права, *інформаційне законодавство* також має комплексний розгалужений характер. Із розвитком інформаційних правовідносин масив нормативно-правових актів, покликаних їх регулювати, неспинно зростає. Сьогодні в Україні налічуються тисячі нормативно-правових актів, котрі можна віднести до інформаційного законодавства, яке при цьому залишається несистематизованим. Центральним з них є Закон України «Про інформацію».

Через значне галузеве розшарування зміст актів інформаційного законодавства не завжди є однозначним, наявні розбіжності понятійно-термінологічного апарату, суперечності, прогалини, дублювання правових норм, неузгодженості з міжнародними актами тощо. Усе це не сприяє ефективному сприйняттю норм інформаційного права та негативно позначається на їх реалізації. Тому однією з найгостріших проблем інформаційного законодавства України є його систематизація.

Вітчизняні вчені – фахівці з інформаційного права протягом більш ніж десяти останніх років наполягають на життєвій необхідності глибокої систематизації інформаційного законодавства України шляхом кодифікації.

Кодифікований акт інформаційного законодавства (робочі назви: Інформаційний кодекс, Кодекс про інформацію, Кодекс про інформаційну діяльність) забезпечив би об'єднання механізмів регулювання основних суспільних відносин, об'єктом яких є інформація, незалежно від форми, способу, засобу чи технології її прояву. Такий кодекс

мав би чітко визначити об'єкт, предмет інформаційного права, суб'єктів інформаційних правовідносин, правовий режим доступу до інформації, включаючи доступ до публічної інформації, персональних даних, державної та іншої, передбаченої законом таємниці тощо, а також вирішити різноманітні технічні проблеми.

Однак саме через складний комплексний характер інформаційного права і законодавства, його значний обсяг, наявність розбіжностей щодо розуміння меж та структури інформаційного права проблема систематизації інформаційного законодавства України залишається невирішеною.

Слід зазначити, що недосконалість правового регулювання інформаційної сфери призводить до недостатньої упорядкованості й контрольованості інформаційних відносин, які відіграють ключову роль у сучасному інформаційному суспільстві. Це сприяє масштабності та безкарності порушень інформаційних прав людини і фактично є однією з найсуттєвіших загроз інформаційній безпеці людини, суспільства, держави.

При цьому забезпечення інформаційної безпеки як фундаментальний для інформаційного суспільства напрям життєво важливої консолідованої діяльності також повинен знайти відображення в низці концептуальних актів інформаційного законодавства. Зокрема, такі акти мають закріпити прозорі засади державної (національної) інформаційної політики, забезпечення інформаційної та кібернетичної безпеки, інформаційного суверенітету тощо.

Отже, досконале, виважене і, як наслідок, ефективно інформаційне законодавство становить необхідний юридичний фундамент упорядкування інформаційної сфери, без якого неможливе досягнення таких високих цілей, як розвиток громадянського та інформаційного суспільства і розбудова правової держави.

Контрольні запитання

1. Що таке система права, які вона має ознаки?
2. Як співвідносяться система права і правова система?
3. Назвіть основні елементи структури системи права.
4. Що таке галузь, інститут права?
5. Які риси притаманні системі законодавства?
6. Як співвідносяться система права і система законодавства?
7. У чому полягають особливості структури законодавства?
8. Що таке систематизація законодавства, яка її основна мета?
9. Назвіть види (форми) систематизації законодавства.

10. Що відрізняє кодифікацію від інших видів систематизації законодавства?
11. Які види систематизації характерні для законодавства України?
12. Як можна визначити місце інформаційного права в системі права України?
13. Які правовідносини охоплює предмет інформаційного права?
14. У чому полягають основні проблеми інформаційного законодавства України?

Література для поглибленого вивчення

Беляков К. И. Управление и право в период информатизации : монографія / К. И. Беляков. – К. : Издательство «КВІЦ», 2001. – 301 с.

Бобровник С. В. Система законодавства України: актуальні проблеми та перспективи розвитку / С. В. Бобровник, О. Л. Богінич ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Наук. думка, 1994. – 123 с.

Брижко В. М. Інформаційне право: нормативні та методологічні засади упорядкування інформаційних відносин : монографія / В. М. Брижко, М. Я. Швець ; Н.-д. центр прав. інф-ки Нац. акад. прав. наук України. – К. : НДЦП АПрН України, 2009. – 290 с.

Брижко В. М. Основи систематизації інформаційного законодавства: теоретичні та правові засади : монографія / В. М. Брижко ; Н.-д. центр прав. інф-ки Нац. акад. прав. наук України. – К. : ПанТот, 2012. – 304 с.

Євграфова Є. П. Система національного законодавства в контексті права (лібертарно-легісській підхід) : монографія / Є. П. Євграфова. – К. : КНТ, 2007. – 184 с.

Жиляєв І. Б. Інформаційне право України: теорія і практика : монографія / І. Б. Жиляєв. – К. : Парламентське видавництво, 2009. – 104 с.

Коваленко Л. П. Принципи інформаційного права / Л. П. Коваленко // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд. та місц. самоврядування. – Х. : Право, 2012. – Вип. 23. – С. 185–195.

Коваленко Л. П. Теоретичні проблеми розвитку інформаційного права України : монографія / Л. П. Коваленко ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2012. – 247 с.

Ліпкан В. А. Інкорпорація інформаційного законодавства України : монографія / В. А. Ліпкан, К. П. Череповський ; ред. В. А. Ліпкан. – К. : О. С. Ліпкан, 2014. – 391 с.

Ліпкан В. А. Систематизація інформаційного законодавства України : монографія / В. А. Ліпкан, В. А. Залізник ; заг ред. В. А. Ліпкан ; Акад. наук вищ. освіти України. – К. : О. С. Ліпкан, 2012. – 303 с.

Майданник Р. А. Система права України: пошук оптимальної моделі : доповідь / Р. А. Майданник. – К. : АПрН України. Київський регіональний центр, 2009. – 36 с.

Марущак А. І. Інформаційне право: Доступ до інформації : навчальний посібник / А. І. Марущак. – К. : КНТ, 2007. – 532 с.

Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії / Н. М. Оніщенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 352 с.

Правова доктрина України : у 5 т. Т. 2. Публічно-правова доктрина України / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, М. П. Кучерявенко та ін. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка. – Х. : Право, 2013. – 864 с.

Правова система України в умовах сучасних національних та міжнародних тенденцій розбудови державності : монографія / Н. М. Оніщенко та ін. ; за заг. ред. Ю. Л. Бошицького ; Київ. ун-т права Нац. акад. наук України. – К. : Кондор, 2012. – 614 с.

Правова система України: стан, історія та перспективи : у 5 т. Т. 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – 728 с.

Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення : монографія / В. Ф. Сіренко та ін. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 217 с.

Тихомиров О. О. Забезпечення інформаційної безпеки як функція сучасної держави : монографія / О. О. Тихомиров ; заг. ред. Р. А. Калюжний. – Центр навч.-наук. та наук.-практ. вид. НА СБ України, 2014. – 196 с.

Удовика Л. Г. Правова система України: глобалізаційні трансформації : монографія / Л. Г. Удовика. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2014. – 320 с.

РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА

- 10.1 Поняття і форми реалізації норм права
 - 10.2 Характеристика правозастосування
 - 10.3 Правозастосовні акти: основні риси і види
 - 10.4 Прогалини у праві та шляхи їхнього подолання
-

Створюйте лише небагато законів, але слідкуйте за тим, щоб вони виконувалися.

Джон Локк

Дурні закони в руках хороших виконавців – хороші, водночас найкращі закони в руках дурних виконавців – шкідливі.

Фрідріх Великий

10.1 Поняття і форми реалізації норм права

Право як багатогранний соціальний феномен набуває практичної соціальної цінності й значущості лише із реалізацією, здійсненням у реальному житті, втіленням у «живих» суспільних відносинах. Без ефективною реалізації право не виконує свого соціального призначення, а правові ідеї приречені на невпинне знецінення, відмирання і поступове забуття.

У повсякденному житті поняття «реалізація» (від лат. *realis* – дійсний, чинний, наявний) пов'язується із втіленням, здійсненням якогось наміру, плану, заходу, ідеї тощо та завжди асоціюється з певним усвідомленим і керованим процесом, цілеспрямованою діяльністю.

«Реалізація права» як поняття означає передусім втілення права у практичній діяльності суб'єктів. У навчальній літературі під реалізацією права найчастіше розуміють переведення юридичних приписів із площини абстрактних правил поведінки у практичний вимір – сферу реальної правомірної поведінки¹ або правомірну поведінку учасників правовідносин, зумовлену правовими приписами.

¹ *Правомірна поведінка* – це поведінка, що відповідає вимогам правових норм, є втіленням правових ідей, принципів, ідеалів тощо.

При цьому в понятті «реалізація права» юридичною наукою поєднуються два значення: реалізація права як втілення правових принципів і правил у реальній поведінці суб'єктів права, тобто *реалізація норм права*; реалізація права як фактичний результат правової діяльності, тобто діяльності у сфері права.

Важливо й те, що реалізація права в різних правових системах буде характеризуватися певними індивідуальними особливостями, зумовленими своєрідністю форм зовнішнього закріплення права та процесу їхнього утворення, традиціями юридичної практики, правовою культурою тощо.

Зокрема, в країнах англо-американської правової сім'ї норми права формуються переважно внаслідок винесення судового рішення (прецеденту), яким встановлюються конкретні права та обов'язки сторін у конкретній ситуації. У романо-германській правовій сім'ї процес реалізації права має певні послідовні етапи. Спочатку право закріплюється у формі нормативно-правового акта, що містить загальні правила поведінки, після цього відбувається його реалізація, тобто втілення в конкретних правовідносинах. Тому для позначення явища реалізації права в романо-германській правовій сім'ї, до якої належить і Україна, надалі будемо використовувати термін «реалізація норм права».

Реалізація норм права – це втілення правових норм у діяльності суб'єктів права, що фактично виявляється в їхній правомірній поведінці.

Ознаки реалізації норм права:

- зумовлена нормами права;
- виражається у правомірній поведінці суб'єктів (протиправна поведінка не може вважатися реалізацією права);
- здійснюється як у формі дій (активної поведінки), так і бездіяльності (пасивної поведінки) суб'єктів права;
- здійснюється суб'єктами права (фізичними, юридичними особами, державою тощо);
- пов'язується із результатами і процесом діяльності у сфері права.

У загальній теорії права як окремий елемент правореалізації вирізняють також акти реалізації права (правореалізаційні акти), розуміючи під ними конкретні дії (акти поведінки) учасників правових відносин щодо втілення норм права в реальному житті. Такі дії завжди є правомірними і виступають певним «містком» (засобом або інструментом) між абстрактними правами й обов'язками, закріпленими

правовими нормами, та фактичною правомірною поведінкою людей, їхнім реальним правовим життям.

У цивільному (приватному) праві, що регулює відносини між юридично рівними учасниками, акти цілеспрямованої реалізації права називають *правочинами*¹.

Форми реалізації норм права:

1. За кількістю правореалізуючих суб'єктів:

- *індивідуальна* – особа може самотійно, не вступаючи у правовідносини з іншими суб'єктами, здійснювати свої права та обов'язки (наприклад, дотримання правил дорожнього руху);
- *колективна* – втілення правових приписів суб'єктом права неможливе без участі інших суб'єктів (вибори, референдум тощо).

2. За ставленням суб'єктів:

- *добровільна* – суб'єкт права добровільно, без участі інших осіб реалізує правові норми, зокрема шляхом дотримання заборон, виконання обов'язків, використання прав;
- *примусова* – суб'єкт втілює норми права в життя (здійснює свої обов'язки) не з власної волі, а під впливом уповноважених державних органів шляхом застосування заходів державного примусу.

3. За характером поведінки суб'єктів:

- *активна* – передбачає здійснення певних дій;
- *пасивна* – виявляється в утриманні від вчинення дій.

4. За визначеністю в часі:

- *негайна* (затримання злочинця, взяття під варту в залі суду);
- *тривала строкова* (військова служба);
- *тривала безстрокова* (сплачування податків).

5. Залежно від юридичного механізму забезпечення:

- *реалізація права в загальних правовідносинах* – права й обов'язки суб'єктів виходять безпосередньо з правових норм, тобто з правил, що є загальними для всіх осіб, на яких вони поширюються (наприклад, гарантоване Конституцією України право на інформацію);
- *реалізація права в конкретних правовідносинах* – здійснюється через конкретні (персоніфіковані, індивідуалізовані) правовідносини, в яких для наділення певними правами та обов'язками, крім загальних умов, необхідна також наявність інших фактів індивідуального характеру (наприклад, для виникнення прав та обов'язків, що виходять із договору дарування, крім самої

¹ *Правочин* – дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

можливості дарування, передбаченої правом, необхідним є факт безоплатного передавання майна у власність).

6. За способами правового регулювання:

- використання;
- виконання;
- дотримання;
- застосування.

Саме останній поділ найбільш поширений у юридичній літературі, оскільки безпосередньо відображає, які роль і вплив у житті суспільства здійснює суб'єкт, реалізуючи приписи норм права: виконує встановлені обов'язки, використовує право (реалізує на власний розсуд надані можливості та дозволи) чи дотримується (не порушує) норм-заборон.

Форми реалізації норм права

* **Використання норм права** є такою формою реалізації, за якої суб'єкт, керуючись власними інтересами й потребами, реалізує норми права, що надають йому певні можливості (уповноважувальні норми). Реалізація норм права в такій формі здійснюється винятково за власним бажанням суб'єкта (наприклад, отримання інформації на запит як використання права на інформацію; навчання у вищому навчальному закладі як використання права на освіту).

* **Виконання норм права** – це форма реалізації, за якої суб'єкт здійснює певні дії, які від нього вимагають зобов'язальні норми права (виконує свої обов'язки). Виконання норм права здійснюється у формі активної поведінки суб'єктів права (наприклад, розкриття банком банківської таємниці за рішенням суду, оплачування праці роботодавцем).

*** Дотримання норм права** є формою реалізації, що передбачає утримання суб'єкта від вчинення певних дій, заборонених нормами права (охоронними нормами). Дотримання норм права полягає в тому, що суб'єкт права реалізує норми-заборони у формі пасивної поведінки, тобто не вчиняючи заборонених дій (наприклад, не втручати в особисте життя, не розголошувати таємницю).

Використання, виконання і дотримання норм права називають формами *безпосередньої реалізації норм права*, оскільки у цих формах норми права втілюються в життя особами самостійно (без участі суб'єктів державно-владних повноважень). Така реалізація виявляється у повсякденній правомірній поведінці людей, які вступають у правовідносини між собою, здійснюють свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки, тим самим безпосередньо реалізуючи норми права.

Проте правове життя є досить складним, різноманітним, іноді суперечливим, що зумовлює необхідність певної, передбаченої правом діяльності уповноважених державно-владних суб'єктів щодо реалізації норм права, яку називають правозастосуванням.

*** Застосування норм права** – це особлива форма реалізації, що полягає в цілеспрямованій і чітко регламентованій діяльності держави в особі уповноважених державних органів (в окремих випадках і органів місцевого самоврядування) щодо здійснення заходів державно-владного характеру та прийняття державно-владних рішень, спрямованих на реалізацію норм права.

10.2 Характеристика правозастосування

Застосування права як окрема особлива форма реалізації норм права пов'язане передусім із необхідністю державно-владного втручання в правовідносини або процес їхнього розвитку за обставин, коли норми права з різних причин не можуть бути втілені в життя самостійною діяльністю суб'єктів права. У таких ситуаціях права й обов'язки конкретних осіб виникають тільки з прийняттям певного державно-владного рішення.

Необхідність правозастосування виникає, якщо:

– передбачені приписами правових норм права та обов'язки суб'єктів не зможуть виникнути без необхідних дій, оформлених належним чином у відповідних рішеннях державних органів (наприклад, для отримання земельної ділянки потрібне рішення органу місцевого самоврядування тощо);

– існує спір про право (здебільшого в майнових відносинах) і сторони конфлікту самотійно не здатні прийняти оптимальне узгоджене рішення (при розподілі майна між подружжям, суперечках між суб'єктами господарювання щодо майна тощо);

– вчинено правопорушення і слід притягти до відповідальності правопорушника шляхом визначення йому виду й міри юридичної відповідальності (наприклад, винесення судом вироку; накладення адміністративного стягнення тощо);

– слід офіційно встановити наявність або відсутність фактів, що мають значення для упорядкування суспільного життя, а також визнати їхню юридичну значущість (народження дитини вимагає посвідчення у відповідних державних органах та отримання свідоцтва про народження; для встановлення факту безвісти відсутньої особи потрібне рішення суду).

У всіх цих випадках правозастосовна діяльність є певним етапом реалізації норм права, що може як передувати формам безпосередньої реалізації права – виконанню, використанню і дотриманню, як і завершувати їх.

Водночас слід зауважити, що правозастосування як особлива державно-владна діяльність компетентних органів та уповноважених суб'єктів у правовій державі повинне бути спрямоване на реалізацію передусім інтересів особи та суспільства, а тому не слід ні перебільшувати, ні недооцінювати роль правозастосування (як правового засобу вирішення суспільних потреб), при цьому пам'ятати про обслуговуючу роль держави щодо інтересів особи та суспільства в цьому процесі.

Для правозастосовної діяльності сучасної правової держави характерне зміщення акцентів з методів примусу на методи переконання і стимулювання (якщо це можливо і доцільно), посилення гарантій дотримання прав людини, розширення юридичної відповідальності державних органів та механізмів її реалізації.

Застосування норм права – це особлива форма владної діяльності переважно компетентних державних органів та посадових осіб, що полягає у здійсненні заходів із готування та прийняття рішень щодо конкретних життєвих випадків на основі норм права та відповідних їм юридичних фактів.

Назва цього особливого процесу – застосування норм права – фактично відображає його суть, що полягає у виборі норми права й адаптуванні або інтерпретації її вимог щодо конкретного життєвого випадку.

Ознаки застосування норм права:

- є формою реалізації права;
- здійснюється компетентними (уповноваженими) державно-владними суб'єктами;
- має державно-владний характер, тобто суб'єкт правозастосування у своїй діяльності виступає від імені держави, а його діяльність та обов'язковість рішень забезпечується можливостями застосування державного примусу;
- характеризується індивідуальною спрямованістю, тобто має не загальний (нормативний), а індивідуальний (разовий) характер і ззовні виражається у виданні правових документів, що містять індивідуальні приписи, котрі встановлюють права та обов'язки конкретних суб'єктів в конкретних ситуаціях;
- потребує використання інтелектуальних можливостей суб'єкта застосування права, що полягає у здійсненні ним інформаційно-інтерпретаційної діяльності і вирізняється елементами творчості;
- по суті є певною юридичною процедурою (має процесуальний характер);
- має «обслуговуючий» характер щодо потреб особи і суспільства;
- результатом правозастосовної діяльності є видання акта застосування права (правозастосовного, індивідуального правового акта).

Правозастосовна діяльність здійснюється у таких формах (видах):

– *виконавчій* – полягає у владно-виконавчій діяльності державних органів з метою позитивного впливу на суспільні відносини шляхом, зокрема, надання адміністративних послуг (видача свідоцтва про народження, посвідчення на керування автотранспортним засобом);

– *правоохоронній* – ґрунтується на діяльності спеціальних державних органів, наділених відповідними визначеними законодавством функціями щодо охорони публічного інтересу, прав і свобод людини, забезпечення законності та правопорядку;

– *правозахисній* – притаманна діяльності судів під час винесення правосудних рішень, а також здійснюється низкою недержавних інститутів, покликаних гарантувати захист приватних інтересів особи шляхом відновлення порушених прав (недержавні інститути безпосередньо не здійснюють правозастосовної діяльності, однак сприяють їй);

– *безпековій* – виявляється в цілеспрямованій діяльності щодо забезпечення безпеки, зокрема шляхом подолання різноманітних загроз (їхні виявлення, попередження й припинення) за допомогою спеціальних методів і засобів.

Процес застосування права може бути різним за складністю і послідовністю дій. У випадку здійснення простої (інколи миттєвої) правозастосовної процедури виноситься усний або конклюдентний¹ правозастосовний акт. Однак у переважній більшості випадків правозастосування є складною, часто досить тривалою процедурою, що здійснюється у певній послідовності взаємопов'язаних дій, відомих як *стадії правозастосування*.

Розрізняють декілька основних стадій правозастосовного процесу, ефективність здійснення яких визначає результат правозастосування.

1. *Встановлення й аналіз фактичних обставин справи*. Будь-який правозастосовний процес починається з того, що компетентні (уповноважені) суб'єкти (органи правозастосування) виявляють і з'ясовують ті обставини, що мають юридичне значення і безпосередньо стосуються вирішення справи.

Такі юридично значимі обставини встановлюються за допомогою *доказів*². Природа доказів, як і способів їхньої фіксації, різноманітна. Вони різняться за змістом, формою, якістю та багатьма іншими характеристиками.

Збирання доказів і винесення рішення у справі є завданням різних уповноважених державних органів. Однак саме суб'єкт, який виносить остаточне державно-владне рішення, відповідальний за встановлення відповідності доказів вимогам належності, об'єктивності, повноти, істинності, допустимості.

Сукупність належним чином оформлених доказів і необхідних документів складає юридичну справу. У результаті збору доказів здійснюється відтворення (репродукція) всіх необхідних обставин справи шляхом процесу доказування (аргументації).

Особливе місце в доказуванні належить преюдиціям³ та фікціям⁴, які згідно з чинним законодавством не потребують свого доказування.

У юридичній науці вирізняють також поняття «тягар доказування», під яким розуміють обов'язок обґрунтування і надання доказів. Залежно від характеру юридичних справ (цивільних, кримінальних) функція доказування покладається на різних суб'єктів. Проте остаточне оцінювання доказів лягає безпосередньо на правозастосувача.

¹ *Конклюдентний* – діяльний, безсловесний акт, що «наочно» шляхом дій демонструє волю суб'єкта застосування норми права.

² *Докази* – встановлені дані про фактичні обставини справи, що потребують необхідної форми зовнішнього закріплення.

³ *Преюдиція* – виключення заперечуваності юридичної вірогідності одного разу доведеного факту.

⁴ *Фікція* – прийом юридичної техніки, який для цілей правового регулювання визнає існуючими ті юридичні факти, що відсутні в реальному житті, і навпаки.

2. *Вибір і встановлення юридичної основи справи*, що регулює конкретний випадок і полягає в правовому оцінюванні всієї сукупності доказів, встановлених і з'ясованих на попередній стадії, тобто *юридичній кваліфікації* фактичних обставин справи. Встановлені факти всебічно оцінюються з позиції права, знаходяться саме ті правові норми, які їм відповідають і підлягають застосуванню. На цій стадії, зокрема, здійснюється перевірка автентичності тексту норми права, її чинності, попередньо з'ясовується її зміст.

3. *Тлумачення норм права* – особливий процес, що полягає в з'ясуванні та роз'ясненні змісту норми права для її правильного застосування та реалізації. Тлумачення права є необхідною і надзвичайно важливою складовою правозастосовного процесу, певні елементи тлумачення присутні майже на всіх його стадіях. Оскільки норми, сформульовані в нормативно-правових актах, мають загальний характер, то в кожному окремому випадку слід з'ясувати, чи поширюється дія норми на конкретний життєвий випадок. Результатом тлумачення є юридична оцінка всієї сукупності фактичних обставин справи на предмет їхньої відповідності підібраним нормам.

Суть, зміст, функції, види та способи тлумачення права розкриті в наступному розділі навчального посібника.

4. *Прийняття рішення у справі (вирішення справи по суті)* є завершальною стадією правозастосування. Рішення формулюються у специфічних правових актах, котрі називають правозастосовними актами або актами застосування норм.

Зміст рішення зумовлюється тими фактичними обставинами, які були з'ясовані, оцінені, зіставлені з нормою права та розтлумачені. Рішення має індивідуальний характер і полягає у визначенні конкретних прав та обов'язків конкретних осіб, що належним чином фіксуються й оформлюються в правозастосовному акті відповідної форми. На цій стадії відбувається остаточне оцінювання доказів на предмет їхньої достовірності й достатності для винесення обґрунтованого рішення, підтверджується й уточнюється юридична кваліфікація справи.

Правозастосовному рішенню відведена особлива роль у механізмі правового регулювання, оскільки за його допомогою здійснюється індивідуальне правове регулювання, що забезпечується можливістю застосування державного примусу. Саме державний примус здебільшого має місце в результаті індивідуального правового регулювання.

Правозастосовній діяльності властиві свої *принципи* – основоположні засади, керівні ідеї, на яких повинен ґрунтуватися будь-який правозастосовний процес, тому їх ще називають *вимогами до правозастосовного процесу*.

Принципи правозастосовної діяльності:

- *верховенство права* – є фундаментальним принципом, що ґрунтується на визнанні прав і свобод людини й громадянина найвищою цінністю, і в правозастосовній діяльності визначає:
 - зміст і спрямованість діяльності правозастосовних органів безпосередньо на захист прав та свобод від будь-яких посягань, що забезпечується своєчасним та якісним розглядом юридичних справ;
 - можливість безпосередньої участі громадян у вирішенні юридичних справ, зокрема в судовому процесі (через суд присяжних, народних засідателів тощо);
 - пріоритет (домінування) прав і свобод людини над інтересами держави;
 - необхідність запровадження дієвих механізмів захисту законних прав та інтересів особи, а у разі відсутності таких механізмів – використання конституційних норм, що утверджують принцип верховенства права як норм безпосередньої дії;
 - вирішення справ з дотриманням усіх юридичних процедур, мінімізуючи відмови в розгляді з причин недотримання формальних вимог;
- *обґрунтованість* – означає те, що правозастосовне рішення повинно прийматися на основі всебічного, повного дослідження всіх фактичних обставин справи, що розглядається;
- *законність* – полягає в тому, що:
 - рішення у правозастосуванні приймається лише уповноваженим органом (суб'єктом);
 - прийняття рішення здійснюється відповідно до визначеної процесуальним законодавством процедури, зокрема в порядку і формах, передбачених у ньому;
 - рішення приймається з дотриманням встановленої законом форми (вирок, рішення, ухвала, наказ тощо);
 - правильна юридична кваліфікація, належне тлумачення та застосування саме тієї норми, що діє в даному випадку;
 - винесене рішення відповідає диспозиції чи санкції правової норми, що застосовується;
- *доцільність* як вимога до правозастосування – полягає у відображенні найбільш справедливого, оптимального та ефективного рішення, суть і зміст якого максимально відповідають межі норми права, що застосовується.

Поряд із названими вимогами науковці схильні як самостійні додатково виокремлювати вимоги *справедливості, добросовісності, розумності, пропорційності* тощо.

10.3 Правозастосовні акти: основні риси і види

Однією з ключових ознак правозастосовної діяльності є оформлення її фактичного результату в правовому акті індивідуального характеру, який в юридичній літературі має назву «правозастосовний акт».

Правозастосовний акт – це правовий акт-документ, виданий компетентним органом (або посадовою особою), що формально закріплює його рішення щодо конкретної юридичної справи.

Правозастосовний акт є результатом цілеспрямованої вольової діяльності компетентного державно-владного суб'єкта, який являє собою за формою акт-документ, а за змістом – конкретизовані права й обов'язки осіб у певній ситуації.

Ознаки правозастосовного акта:

- ухвалюється на основі норм права з метою їхньої реалізації;
- є результатом правозастосовної діяльності компетентних державно-владних суб'єктів (державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб);
- має індивідуальний (персоніфікований) характер, тобто такий акт спрямований на конкретних адресатів (на відміну від нормативно-правового акта, який має загальний характер), відповідно, він є засобом індивідуально-правового регулювання (закріплює конкретизовані права та обов'язки учасників конкретної ситуації);
- має офіційний характер, встановлену форму і містить індивідуальні державно-владні приписи, що забезпечуються державним примусом;
- є результатом одноразового застосування норми права, хоча й може бути підставою тривалих правових станів (наприклад, рішення суду щодо розірвання шлюбу подружжя, яке має неповнолітніх дітей, є підставою для вимоги присудження й сплати аліментів).

Ознака офіційності правозастосовного акта виражається в кількох аспектах:

1) чітко встановлена (письмова) форма з наявністю необхідних атрибутів та елементів: назви, заголовку, дати, часу, місця, вказівки органу чи особи, котра видала акт, підпису тощо;

2) змістом акта застосування права є конкретна правова інформація індивідуального характеру, викладена зрозумілою мовою з дотриманням усіх правил юридичної техніки.

Види правозастосовних актів:

- 1. За суб'єктом прийняття:** акти вищих органів державної влади, правоохоронних і контрольно-наглядових органів, суду, органів місцевого самоврядування та ін.
- 2. За галузевою належністю норм, що застосовуються:** акти застосування цивільно-правових, кримінально-правових, конституційно-правових норм тощо.
- 3. За способом прийняття:**
 - *одноособові* (указ Президента);
 - *колегіальні* (рішення апеляційного суду).
- 4. За формою зовнішнього вираження:**
 - *письмові*: акти-документи (вироки, рішення, укази, накази тощо); акти у формі резолюцій на інших документах (затвердження прокурором обвинувального висновку);
 - *усні* (оголошення зауваження працівнику, виклик телефоном свідків правопорушення до слідчого);
 - *конклюдентні (безсловесні)* (жести регулювальника дорожнього руху).
- 5. За юридичними наслідками:**
 - *правоконстатувальні* – визначають можливість реалізації прав та обов'язків суб'єктів (видача свідоцтва про народження);
 - *правозмінювальні* – встановлюють зміни у правах та обов'язках (рішення щодо зміни запобіжного заходу для підозрюваного);
 - *правовідновувальні* – поновлюють порушені (обмежені) права та обов'язки (рішення суду про повернення майна у власність);
 - *правоприпиняючі* – встановлюють факти припинення прав та обов'язків (наказ про звільнення з військової служби).
- 6. За характером приписів:**
 - *уповноважувальні* – надають певні права;
 - *зобов'язувальні* – визначають обов'язки;
 - *заборонні* – встановлюють заборони.
- 7. За функціональним призначенням у правовому регулюванні:**
 - *регулятивні* – встановлюють права й обов'язки в межах правомірної поведінки осіб (призначення пенсії);
 - *охоронні* – пов'язані з притягненням правопорушників до юридичної відповідальності або застосуванням примусових заходів в інших, передбачених правом випадках (постанова про

притягнення до адміністративної відповідальності, рішення про примусове стягнення аліментів).

8. За значенням у правозастосовному процесі:

- *основні* – містять вичерпне, повне рішення (вирок суду);
- *додаткові* – сприяють виданню основного акта (ухвала слідчого судді щодо тимчасового доступу до речей і документів).

10.4 Прогалини у праві та шляхи їхнього подолання

Під прогалинами у праві розуміється повна або часткова відсутність правового регулювання (норм права, приписів нормативно-правових актів тощо) в тих випадках, коли суспільні відносини потребують такого регулювання. Інколи для позначення цього явища науковцями використовується термін «лакуна» (від лат. *lacuna* – заглиблення, порожнина).

Саме відсутність необхідного суспільству правового регулювання є важливою ознакою, що відрізняє прогалини у праві від так званої сфери «non jus». До останньої належать суспільні відносини, які за своїми природними властивостями та соціальним значенням взагалі не підлягають правовому регулюванню (наприклад, відносини дружби, любові).

У юриспруденції прогалини належать до одного з найбільш поширених видів *юридичних дефектів*¹.

Прогалина у праві – це повна або часткова відсутність у чинних правових актах необхідних правових норм, якими повинні бути врегульовані суспільні відносини, що входять до сфери правового регулювання.

У романо-германській правовій системі явище прогалин у праві нерозривно пов'язане з прогалинами в законодавстві, *причинами існування* яких зазвичай стають:

- низький рівень правової та професійної культури суб'єктів правотворчості, їхня нездатність масштабно осмислити, охопити й оцінити всі суспільні відносини, що потребують правового врегулювання;
- відставання правотворчого процесу від швидкоплинного суспільного життя, що постійно ускладнюється, набуває нових проявів і

¹ *Юридичні дефекти* – це недоліки юридичної форми та змісту чинного права, нормативно-правових актів та інших юридичних документів, юридичних фактів та правовідносин. Наявність юридичних дефектів заважає ефективній реалізації та застосуванню норм права, а також досягненню цілей правового регулювання.

потреб, які на момент прийняття закону не враховані повною мірою в його тексті;

– упущення та помилки під час розроблення нормативно-правового акта, спричинені недосконалістю юридичної техніки законодавця.

Виходячи з наведених причин, прогалини у праві поділяються на дві групи:

1) *первинні* – існують з моменту набуття чинності нормативно-правового акта, який повною мірою не задовольняє потреби у правовому регулюванні;

2) *похідні (наступні)* – з'являються згодом, унаслідок розвитку та ускладнення вже врегульованих суспільних відносин.

Отже, явище прогалин у праві має об'єктивно-суб'єктивний характер і повністю позбутися його неможливо. Тому традиційною для юриспруденції є проблема усунення або подолання прогалин.

Єдиним способом усунення цього негативного явища є *правотворчість компетентних державних органів*, спрямована на доповнення, внесення змін, скасування нормативно-правових актів або окремих їх положень відповідно до наявних потреб правового регулювання.

Проте правотворча діяльність, як правило, потребує тривалого часу, а прогалини у праві найчастіше виявляються в процесі застосування норм права, коли певна життєва ситуація вже потребує правового вирішення. У таких випадках для подолання прогалин у праві користуються спеціальними прийомами: *аналогія закону* й *аналогія права*.

* *Аналогія закону* – це такий прийом подолання прогалин у праві, що ґрунтується на застосуванні загальних або суміжних норм певної галузі права (законодавства), які регулюють схожі (аналогічні, подібні) суспільні відносини.

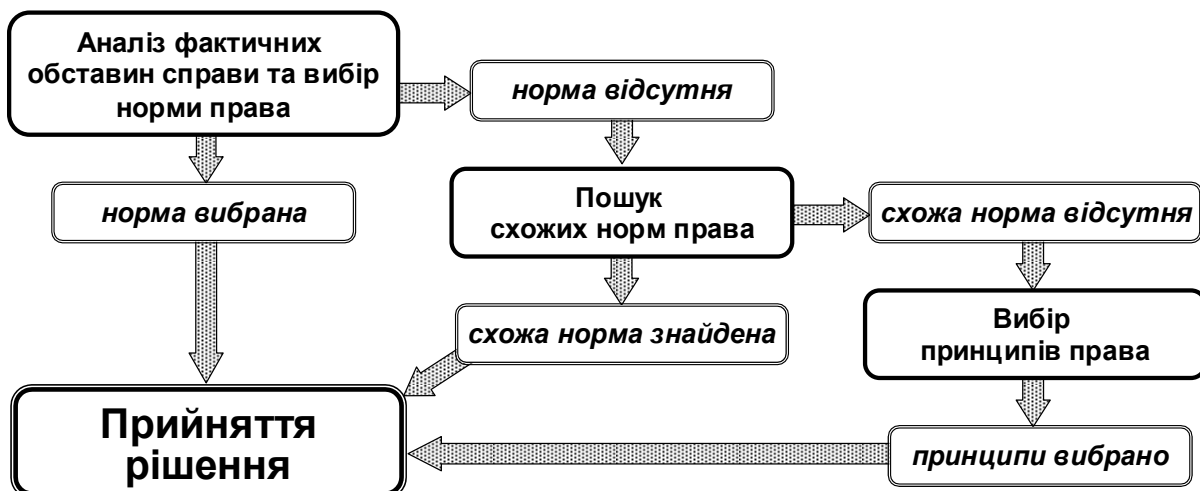
Аналогія закону як унормована законодавча можливість прямо передбачена чинним законодавством України, зокрема визначена в цивільному, сімейному, цивільному процесуальному та деяких інших кодексах.

Різновидом аналогії закону є *субсидіарне застосування норм права*, відоме також під назвою «*міжгалузєва аналогія*». Воно полягає в застосуванні в конкретній справі норми права, що регулює схожі суспільні відносини в суміжних галузях права (таких, що мають схожі предмет і метод правового регулювання).

Поряд з можливостями застосування аналогії закону існує також пряма заборона застосування міжгалузевої аналогії, яка в теорії отримала назву заборони аналогії. Найбільш яскравим і поширеним тут є приклад заборони аналогії в кримінальному праві – склади злочинів не можуть виводитися як результат судження за аналогією або виходити з іншого (альтернативного) доповнення права.

* **Аналогія права** – це такий прийом подолання прогалин у праві, який використовується при вирішенні конкретної юридичної справи і передбачає застосування загальних засад права – передусім принципів справедливості, рівності, гуманізму, верховенства права тощо. Аналогія права застосовується в разі повної відсутності норм права, зокрема і в суміжних галузях, тобто за обставин, коли неможливо застосувати аналогію закону.

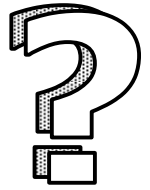
Використання аналогій у правозастосовному процесі відбувається за певним алгоритмом. Спочатку суб'єкт правозастосування аналізує фактичні обставини справи, обирає ті правові норми, які їм відповідають. Якщо необхідні норми відсутні, суб'єкт здійснює пошук тих правових приписів, що регулюють подібні відносини. У разі їх виявлення здійснюється застосування аналогії закону. У випадку, коли юридичних норм, що регулюють схожі відносини, не виявлено, суб'єкт застосування виносить рішення на основі загальних та міжгалузових принципів права, які таким чином виконують функцію безпосереднього регулювання суспільних відносин.

Алгоритм застосування аналогій у праві

Контрольні запитання

1. Як слід розуміти поняття «реалізація норм права»?
2. Які Ви знаєте класифікації реалізації норм права?
3. Які форми реалізації норм права охоплюються поняттям «безпосередня реалізація норм права»?
4. Які Ви знаєте ознаки застосування норм права?
5. Назвіть підстави для здійснення правозастосування.
6. Що таке юридична кваліфікація?
7. Поясніть зміст принципів (вимог) правозастосування.
8. Які Ви знаєте класифікації актів правозастосування?
9. Що таке прогалини у праві і чим вони відрізняються від сфери «non jus»?
10. У чому полягає зміст понять «аналогія права» й «аналогія закону» та їхня відмінність?

Література для поглибленого вивчення

Гришук О. В. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти : монографія / О. В. Гришук, Д. І. Попов. – Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2014. – 319 с.

Зубенко А. В. Співвідношення та взаємодія актів тлумачення норм права з правозастосовчими та нормативно-правовими актами / А. В. Зубенко // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 45. – С. 82–86.

Малишев Б. В. Застосування норм права (теорія і практика) / Б. В. Малишев, О. В. Москалюк ; за заг. ред. Б. В. Малишева. – К. : Реферат, 2010. – 260 с.

Погребняк С. П. Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання / С. П. Погребняк // Вісник Академії правових наук України : зб. наук. пр. / Нац. акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2013. – №1(72). – С. 44–56.

Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика / О. О. Уварова. – Х. : «Друкарня Мадрид», 2012. – 196 с.

Уварова О. О. Про зміст і форму правозастосовних актів / О. О. Уварова // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 4. – С. 207–213.

Малишев Б. В. Застосування норм права (теорія і практика) : навч. посіб. / Б. В. Малишев. – К. : Реферат, 2010. – 260 с.

Мандрікова К. О. Розумність у системі принципів застосування права [Електронинний ресурс] / К. О. Мандрікова // Електронне наукове видання Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава

Мудрого». Теорія і практика правознавства. – 2013. – Вип. 2. – Режим доступу : <http://dspace.nulau.edu.ua/bitstream/123456789/5858/1/Mandrikova.pdf>.

Серьогін С. В. Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування : монографія / С. В. Серьогін. – Дніпропетровськ : Грані, 2014. – 121 с.

Серьогін С. В. Проблемні юридико-філологічні аспекти застосування понять «право» й «закон» в українській правовій доктрині та в контексті принципу верховенства права : монографія / С. В. Серьогін. – Д. : Грані, 2012. – 89 с.

Старостюк А. В. Застосування норм права : навч. посіб. / А. В. Старостюк. – Ірпінь, 2007. – 137 с.

Федорчук О. С. Формування у майбутніх правознавців навичок професійного застосування інформаційно-комунікаційних технологій : монографія / О. С. Федорчук ; Хмельниц. ун-т упр. та права. – Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2013. – 175 с.

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

11.1 Тлумачення норм права: поняття і необхідність

11.2 Види тлумачення норм права

11.3 Способи тлумачення норм права

Знання законів полягає не в розумінні їхніх слів, а в досягненні їхнього смислу.

Марк Тулій Цицерон

Багато положень права є тільки висновком із загального принципу *ratio juris*. Володіючи принципом, ми можемо визначити зміст положення права шляхом логічного висновку.

Фердинанд Фегельсбергер

11.1 Тлумачення норм права: поняття і необхідність

Проблема встановлення точного змісту правових приписів, що містить законодавство, є перманентною не лише в діяльності професійних суб'єктів юридичної практики, а й у повсякденному житті громадян. Від належного вирішення цієї проблеми прямо залежить правильна реалізація норм права. У процесі розвитку та вдосконалення права роль належного тлумачення його норм лише зростає.

Тлумачення норми права (юридичне тлумачення) – це діяльність щодо з'ясування та роз'яснення змісту норми права, що здійснюється із застосуванням спеціальних, вироблених правовою наукою і практикою способів.

Процес тлумачення правової норми містить дві відносно самостійні стадії (складові):

- **з'ясування** змісту норми, що являє собою усвідомлення змісту норми суб'єктом, котрий її тлумачить, особисто для себе;
- **роз'яснення** змісту норми, що полягає в розкритті суб'єктом тлумачення встановленого ним змісту норми для інших осіб.

Обидві зазначені стадії необов'язково присутні в кожному випадку тлумачення норми права. З'ясування змісту норми може виступати як самостійна дія, а може бути лише передумовою для подальшого роз'яснення іншим суб'єктам. У свою чергу роз'яснення може бути використане суб'єктом, якому воно адресоване, для особистого з'ясування змісту правової норми, адже практичне значення має насамперед чітке усвідомлення справжнього змісту норми права саме тими суб'єктами, яких ця норма стосується та які мають її реалізувати.

Кінцевою метою тлумачення є сприяння ефективності правового регулювання, що досягається забезпеченням однакового розуміння змісту норми та одноманітності її реалізації у схожих ситуаціях.

Об'єктивна необхідність тлумачення норм права зумовлена наступним.

1. Формування правової норми відбувається за певних умов, обставин життєдіяльності суспільства, які в подальшому можуть зазнавати змін. Тому виникає необхідність з'ясування можливості та порядку застосування норми до нових життєвих ситуацій, які підпадають під її дію.

2. Природно, що при формулюванні тексту нормативно-правового акта використовуються не лише загальнозживані, а й спеціальні юридичні поняття та конструкції, зміст яких може розкриватися як в інших статтях того самого нормативно-правового акта, так і в іншому нормативно-правовому акті, що має загальний характер, або може взагалі не мати нормативного визначення. Крім того, непоодинокими є випадки, коли в різних нормативно-правових актах одне і те ж поняття може розкриватися по-різному.

3. Іноді одні й ті ж відносини можуть підпадати під дію різних правових норм, що містяться у різних актах законодавства.

4. Унаслідок помилок, допущених на етапі створення тексту норми, її остаточне формулювання може виявитися недостатньо чітким або таким, що має ознаки багатозначності.

5. Досить часто в нормативно-правових актах зустрічаються невичерпні переліки, що завершуються словами «і т. д.», «та інші», «тощо». За допомогою такого прийому досягається відносна компактність тексту норми без надмірної конкретизації її змісту. Тлумачення ж у цьому випадку, навпаки, покликане не допустити невіправданого розширення сфери застосування норми.

Таким чином, необхідність юридичного тлумачення зумовлена передусім проблемами інформативності текстів нормативно-правових актів. Тлумаченням забезпечуються виділення необхідної правової інформації із правового тексту, надання їй точності й однозначності для кращого сприйняття, адаптація до конкретних життєвих ситуацій.

11.2 Види тлумачення норм права

За критерієм юридичних наслідків розрізняють офіційне та не-офіційне тлумачення.

➤ **Офіційне тлумачення** – це роз'яснення змісту правової норми, що здійснюється уповноваженим на це суб'єктом, має форму спеціального акта тлумачення і володіє юридично обов'язковою силою для всіх, кому воно адресоване.

Ключовою ознакою офіційного тлумачення є його юридична обов'язковість, яка полягає в тому, що всі суб'єкти, котрих стосується відповідна норма, повинні дотримуватися такого розуміння її змісту, яке сформульовано в акті тлумачення. Акт тлумачення є засобом документальної фіксації офіційного, юридично обов'язкового роз'яснення змісту правової норми. Такий акт може мати форму окремого документа (постанова, інформаційний лист, роз'яснення тощо) або бути складовою правозастосовного акта.

За допомогою офіційного тлумачення держава в особі відповідних компетентних органів сприяє однаковому розумінню та застосуванню норм права.

Ініціатором офіційного тлумачення може бути як сам уповноважений на його здійснення суб'єкт, так і інші зацікавлені суб'єкти. Результатом процесу офіційного тлумачення є прийняття в установленому порядку відповідного акта роз'яснення та його оприлюднення.

За сферою дії офіційне тлумачення поділяється на нормативне (загальне) і казуальне (індивідуальне).

Нормативне тлумачення – це санкціоноване державою роз'яснення, що містить офіційне формулювання змісту правової норми, обов'язкове для необмеженого кола суб'єктів та розраховане на неодноразове застосування в усіх випадках звертання до відповідної правової норми.

Нормативне тлумачення може здійснюватись органом, який прийняв відповідну норму права, або іншим уповноваженим органом. У першому випадку тлумачення називається *автентичним*, у другому – *делегованим*. Прикладом автентичного тлумачення можуть бути офіційні роз'яснення, які надає Національний банк України щодо прийнятих ним нормативно-правових актів, оформляючи їх відповідними листами. Делеговане офіційне тлумачення здійснює Конституційний Суд України (ч. 2 ст. 147 Конституції України).

Казуальне тлумачення також є офіційним роз'ясненням змісту правової норми, однак, на відміну від нормативного, воно є обов'язковим для застосування лише щодо конкретного випадку та

визначеного кола осіб. Якщо нормативне тлумачення розраховане на врегулювання ситуацій, які можуть трапитись у майбутньому, то казуальне спрямоване на вирішення конкретної ситуації, котра вже існує.

Залежно від суб'єкта, який здійснює казуальне тлумачення, його поділяють на судове й адміністративне.

Судове тлумачення здійснюється судами загальної юрисдикції та Конституційним Судом України і відображається в їхніх рішеннях (вироках, постановках, ухвалах), винесених у конкретних справах. За допомогою узагальнення судової практики, яке здійснюють вищі спеціалізовані суди та Верховний Суд України, значення офіційного казуального роз'яснення може виходити за межі правовідносин у конкретній судовій справі. Так, наприклад, офіційні роз'яснення, сформульовані в постановках Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ, набувають ознак делегованого нормативного тлумачення.

Адміністративне тлумачення здійснюють уповноважені державні органи та органи місцевого самоврядування. Таке тлумачення, як правило, супроводжує правозастосовну діяльність зазначених органів. Приймаючи рішення у певній справі, уповноважений орган у мотивувальній частині роз'яснює застосовані ним норми права. Прикладом адміністративного тлумачення є також передбачена Податковим кодексом України податкова консультація, що визначається як допомога контролюючого органу конкретному платнику податків стосовно практичного використання конкретної норми закону або нормативно-правового акта з питань адміністрування податків чи зборів, контроль за справлянням яких покладено на такий контролюючий орган.

➤ **Неофіційне тлумачення** – роз'яснення змісту норм права, що здійснюють суб'єкти, не наділені відповідними повноваженнями. Характерною рисою такого тлумачення є його необов'язковість для тих, кому воно адресоване.

Коло суб'єктів неофіційного тлумачення майже необмежене. Його може здійснювати будь-хто, крім органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб, які відповідно до ч. 2 статті 19 Конституції України зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Фактичним втіленням неофіційного тлумачення можуть бути різноманітні методичні рекомендації, науково-практичні коментарі нормативних актів, порадики, усні та письмові роз'яснення тощо. Незважаючи на відсутність юридичної обов'язковості неофіційного

тлумачення, його значення не варто недооцінювати. Якщо інтерпретатор правової норми є достатньо авторитетним, то на практиці надані ним роз'яснення можуть сприйматися і застосовуватися на рівні з офіційним тлумаченням, що виходить від уповноважених суб'єктів.

Неофіційне тлумачення прийнято поділяти на доктринальне, професійне та буденне.

Доктринальне тлумачення здійснюють учені-юристи (наукові та науково-педагогічні працівники), створюючи одноосібно чи у складі авторських колективів різні види наукової продукції (наукові статті, монографії, науково-практичні коментарі тощо). Оскільки результати такого тлумачення не мають юридично обов'язкового характеру, то їхнє використання на практиці обумовлене винятково авторитетністю інтерпретатора.

Професійне тлумачення здійснюється фахівцями юридичних професій. Воно проявляється у фактичних діях суб'єктів тлумачення в межах їхньої професійної діяльності (вчинення нотаріальних дій нотаріусом, надання правової допомоги адвокатом).

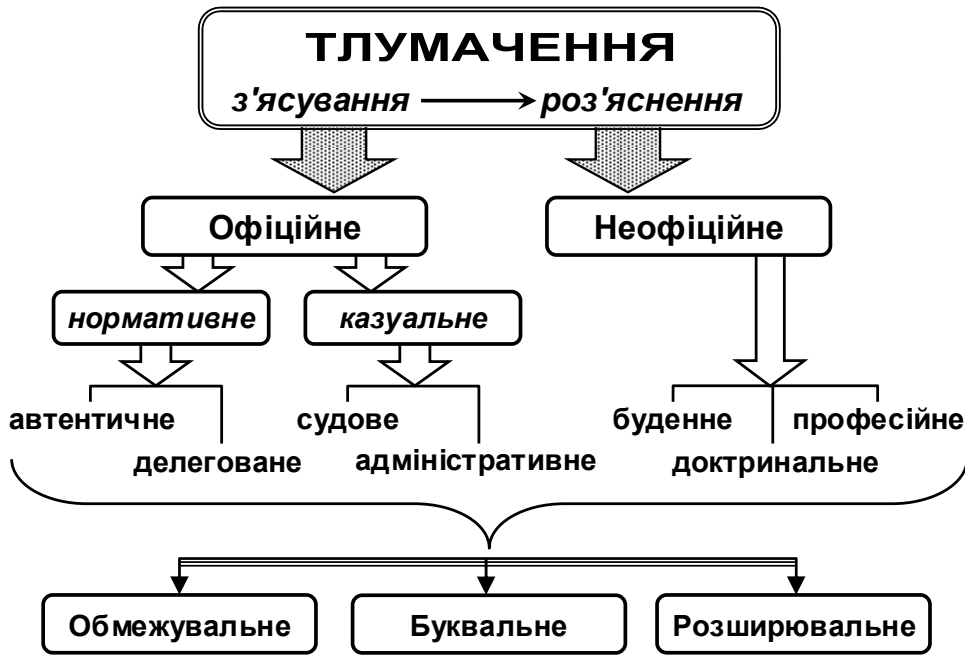
Буденне тлумачення здійснюється на непрофесійній основі і не передбачає наявності в суб'єктів тлумачення юридичного фаху. Основа такого тлумачення – власна правосвідомість інтерпретатора та його інтелектуальний потенціал.

У практиці непоодинокими є випадки, коли справжній зміст норми не збігається із її зовнішнім вираженням у тексті правового акта. Тому *залежно від обсягу* розрізняють три види тлумачення: буквальне (адекватне), обмежувальне та розширювальне.

Якщо текст норми точно відтворює закладений у ній суб'єктом нормотворення зміст, то застосовується *буквальне (адекватне) тлумачення*.

В окремих випадках зміст норми є вужчим, ніж це впливає з буквального розуміння її тексту. Така норма потребує *обмежувального тлумачення*. Як приклад, наведемо ст. 633 Цивільного кодексу України, якою передбачено, що публічним є договір, в якому одна сторона – підприємець – взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо). Зрозуміло, що під словом «кожному» законодавець мав на увазі, що це має бути суб'єкт, котрий володіє відповідною дієздатністю. Так, зокрема, для укладення договору банківського рахунку особа має досягти чотирнадцятирічного віку. А для того, щоб скористатися транспортом загального користування, особа як мінімум повинна за своїм віком бути фізично здатною це зробити. Наведені міркування і є прикладом обмежувального тлумачення.

Можливою є також протилежна ситуація, коли текстуальне формулювання норми є вужчим від її справжнього змісту. Зовні це виявляється, як правило, у наявності в тексті таких слів, як «тощо», «та інші» і подібних до них. У такому разі слід застосовувати *розширювальне тлумачення*.

Види тлумачення норм права

Основним видом тлумачення за обсягом є буквальне тлумачення, а два інших види – обмежувальне та розширювальне – мають застосовуватись як винятки і лише за відсутності прямої заборони в тексті правового акта.

11.3 Способи тлумачення норм права

Спосіб тлумачення – це комплекс певних прийомів та засобів, що в сукупності дають можливість максимально точно встановити справжній зміст правової норми.

Використовуючи різні способи тлумачення, інтерпретатор намагається отримати всебічне уявлення про норму права, пізнати її зміст. Володіння такими способами здатне запобігти помилкам, поверховому й односторонньому усвідомленню норм права, допомагає надавати правильні правові оцінки.

Основні способи тлумачення норм права:

- *граматичний;*
- *логічний;*
- *системний;*
- *історичний;*
- *телеологічний.*

Зважаючи на відсутність вичерпного переліку способів тлумачення, розглянемо лише найпоширеніші з них.

Грамматичне (філологічне, лінгвістичне) тлумачення засноване на аналізі лексики, синтаксису та пунктуації у тексті правової норми з метою встановлення її змісту. Застосування цього способу передбачає поєднання в інтерпретатора спеціальних юридичних знань та достатньої компетентності в галузі філології. Можливою також є спільна діяльність щодо тлумачення правової норми фахівців юридичного та філологічного напрямів. Наприклад, відповідно до ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність» «клієнт банку – це будь-яка фізична чи юридична особа, що користується послугами банку». Застосовуючи лінгвістичне тлумачення, робимо висновок, що суб'єкт, котрий лише звернувся до банку з метою скористатися його послугами, ще не може вважатися його клієнтом. Також не є клієнтом банку особа, яка користувалася його послугами в минулому.

Логічне тлумачення полягає в застосуванні в процесі тлумачення законів та прийомів формальної логіки. Використовується, як правило, спільно з граматичним тлумаченням, коли останнє не дає можливості однозначно зробити висновок щодо справжнього змісту норми або взагалі призводить до явно некоректного результату.

Системне тлумачення – встановлення змісту норми права за допомогою виявлення системних зв'язків з іншими нормами. Йдеться як про зв'язки в межах одного правового акта, так і з нормами інших правових актів.

Застосування цього способу засноване на тому, що кожна конкретна норма є елементом загальної системи права, має свою галузеву належність. Так, наприклад, у ст. 60 Закону України «Про банки і банківську діяльність» визначено, що «інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку у процесі обслуговування клієнта та взаємовідносин з ним чи третім особам при наданні послуг банку, є банківською таємницею». У процесі тлумачення цієї норми необхідно насамперед з'ясувати значення слів «банк», «клієнт банку». Тому потрібно звертатися до ст. 2 цього ж закону, яка містить визначення термінів. Так проявляється системний зв'язок між різними нормами одного правового акта. У цій же статті можна

знайти прояв зв'язків з іншими правовими актами, оскільки щодо таких термінів, як, наприклад, «андеррайтер», «андеррайтинг», зазначено, що вони вживаються у значеннях, визначених Законом України «Про цінні папери та фондовий ринок».

Суть *історичного тлумачення* полягає в з'ясуванні змісту норми права, виходячи з аналізу історичних обставин її прийняття. При цьому предметом аналізу можуть бути супровідні матеріали до проекту нормативно-правового акта, стенограми процесу попереднього обговорення, тексти публічних виступів авторів проекту тощо. Зазначені матеріали самі по собі не мають юридично обов'язкового характеру, однак у сукупності дають можливість скласти уявлення про справжні наміри суб'єкта правотворчості та закладений ним у відповідну норму зміст.

При застосуванні *телеологічного (цільового) тлумачення* зміст норми встановлюють, виходячи із цілей, які переслідував суб'єкт правотворчості, приймаючи як саму норму, так і нормативно-правовий акт, котрий її містить. При застосуванні цього способу тлумачення особливого значення набуває аналіз преамбули нормативно-правового акта, де часто міститься інформація щодо цілей його прийняття. Необхідно також враховувати загальні цілі правового регулювання, втілені в положеннях базових галузевих правових актів, таких, як кодекси, а також у Конституції України.

Крім названих, іноді виокремлюють також інші способи тлумачення, зокрема *функціональне* (грунтується на знанні факторів та умов, у яких функціонує, діє та застосовується норма права, що тлумачиться) та *спеціально-юридичне* (засноване на спеціальних юридичних знаннях).

На практиці рідко вдається обмежитися застосуванням лише одного способу тлумачення відокремлено від інших. Як правило, застосовується одночасно кілька способів. Особливо це характерне для випадків, коли тлумаченню піддається не лише окрема норма, а весь текст нормативно-правового акта. Тому від правильного вибору способів тлумачення та їхнього оптимального поєднання значною мірою залежить ефективність діяльності інтерпретатора.

З точки зору трансформації правових знань тлумачення можна розглядати як процес переходу від узагальненої правової інформації, яку надає правова норма (загальне правило поведінки) до більш деталізованої і, як наслідок, зрозумілої відповідним суб'єктам права правової інформації. Отже, тлумачення є процесом правового мислення і невід'ємним компонентом реалізації права, що підвищує інформативність правових норм та покращує їхнє сприйняття.

Контрольні запитання

1. Що таке тлумачення норми права? Яка його мета?
2. Які складові містить процес тлумачення норми права?
3. Дайте визначення і поясніть різницю між офіційним та неофіційним тлумаченням норм права.
4. Розкрийте основні види офіційного тлумачення норм права.
5. Розкрийте основні види неофіційного тлумачення норм права.
6. Поясніть зміст буквального, розширювального та обмежувального тлумачення норм права.
7. Що таке спосіб тлумачення норми права?
8. Розкрийте зміст основних способів тлумачення норми права.

Література для поглибленого вивчення

Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права / Ю. Л. Власов ; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2001. – 177 с.

Гончаров В. В. Динамічне тлумачення юридичних норм / В. В. Гончаров. – Львів : Сполом, 2013. – 236 с.

Заєць А. Г. Тлумачення правових норм у сучасних умовах: функції та методи / А. Г. Заєць // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 37. – С. 66–71.

Зубенко А. В. Співвідношення та взаємодія актів тлумачення норм права з правозастосовчими та нормативно-правовими актами / А. В. Зубенко // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 45. – С. 82–86.

Коваленко Л. П. Теоретичні проблеми розвитку інформаційного права України : монографія / Л. П. Коваленко. – Х. : Право, 2012. – 247 с.

Молибога М. П. Класифікація тлумачення норм права / М. П. Молибога // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 50. – С. 76–83.

Настасяк І. Ю. Тлумачення правових норм : навч. посіб. / І. Ю. Настасяк. – Л. : [ЛьвДУВС], 2010. – 335 с.

Новітнє вчення про тлумачення правових актів : навч. посіб. з курсу тлумачення прав. актів для суддів, що проходять підвищ. кваліфікації, і канд. на посади суддів, що проходять спец. підготов. / відп. ред. В. Г. Ротань. – Х. : Право, 2013. – 751 с.

Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини) : монографія / ред. П. М. Рабінович. – Л. : Астрон, 2004. – 171 с.

Практичний курс тлумачення правових актів : навч. посіб. для суддів і кандидатів на посади суддів / за ред. І. Л. Самсіна. – Харків : Право, 2014. – 484 с.

Савенко М. Д. Буква і дух у тлумаченні правових норм / М. Д. Савенко // Наук. зап. НаУКМА. Сер. Юрид. науки. – 2008. – Т. 77. – С. 13–16.

Тлумачення та застосування конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України / М. В. Мазур та ін. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – 600 с.

Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні : монографія / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 640 с.

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

12.1 Поняття і види правовідносин

12.2 Склад і зміст правовідносин

12.3 Юридичні факти та їхня класифікація

12.4 Особливості інформаційних правовідносин

Обов'язок без прав є рабство, а право без обов'язку – анархія.

Фелісите Робер де Ламенне

Нам багато чого дано, і від нас багато очікується. У нас є обов'язки перед іншими людьми і перед собою, і жодним із цих обов'язків ми не в праві нехтувати.

Теодор Рузвельт

12.1 Поняття і види правовідносин

Основою виникнення, функціонування і розвитку будь-якого суспільства є певні взаємозв'язки, стосунки між його учасниками. Численні форми взаємодії між окремими людьми, людьми й організаціями, соціальними групами прийнято називати суспільними відносинами.

Суспільні відносини надзвичайно різноманітні. Зокрема, за сферами суспільного життя виділяють політичні, економічні, духовні (релігійні), культурні, сімейні, інформаційні; за галузями діяльності – в освіті, медицині, транспортному обслуговуванні тощо. Ті суспільні відносини, впорядкування і підтримання яких на єдиних засадах становлять потребу всього суспільства, стають предметом правого регулювання і перетворюються на особливий вид суспільних відносин – правові відносини.

Правові відносини – це різновид суспільних відносин, що виникають, змінюються, припиняються на основі норм права, учасники яких пов'язані між собою суб'єктивними правами та юридичними обов'язками.

*** Правовідносини** – це специфічний правовий зв'язок між двома і більше сторонами (суб'єктами, учасниками), який охороняється державою і виявляється в можливості однієї сторони на основі правових норм вимагати від іншої сторони виконання певних дій або утримання від них, і в обов'язку іншої сторони виконувати ці вимоги.

Урегульовані за допомогою права суспільні відносини не втрачають свого фактичного змісту (економічного, політичного, майнового, сімейного тощо), а лише набувають додаткових якостей – визначеності, передбачуваності, забезпеченості державою, стабільності, безпечності.

При цьому правові відносини завжди контрольовані свідомістю людини, а ті суспільні відносини, що за своїми природними рисами виникають як емоційний (несвідомий, духовний) зв'язок між людьми (наприклад, дружба і кохання), апріорі не можуть бути правовими.

Правові відносини мають свої специфічні риси, що дають можливість відокремити їх від інших суспільних відносин.

Основні ознаки правових відносин:

- виникають, змінюються і припиняються на основі норм права;
- є правовим виразом найважливіших для суспільства відносин;
- є ідеологічними, усвідомленими відносинами;
- мають вольовий характер;
- являють собою юридичний зв'язок учасників, що утворюється їхньою правомірною поведінкою (дозволеною або обов'язковою з точки зору права);
- суб'єкти правовідносин мають взаємопов'язані права й обов'язки;
- охороняються державою, забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Правовідносини є однією з форм буття права, фактичним виразом втілення правових норм у реальному суспільному житті. Його складність і динамічність зумовлюють значне розмаїття правовідносин, що можна класифікувати за багатьма ознаками.

Види правовідносин:

1. За галузевою належністю норм, на основі яких правовідносини виникають, змінюються чи припиняються:

- конституційні;
- адміністративні;
- цивільні;
- трудові;
- господарські;
- інформаційні;
- адміністративно-процесуальні;
- кримінально-процесуальні;
- тощо.

2. За кількістю учасників (сторін):

- *прості* – правовідносини, що відбуваються між двома учасниками (договір прокату, вступ у шлюб);
- *складні* – правовідносини, що відбуваються за участю більше ніж двох учасників (засновницький договір, вибори).

3. За розподілом прав та обов'язків між учасниками:

- правовідносини, в яких одна із сторін має лише права, а інша – лише обов'язки (договір позики);
- правовідносини, в яких кожна із сторін має і права, й обов'язки (договір будівельного підряду, трудовий договір).

4. За характером поведінки суб'єктів:

- *активні* – правовідносини, в яких суб'єкт зобов'язаний вчинити певну дію (роботодавець зобов'язаний виплатити працівнику заробітну плату, державний службовець – подати декларацію про майно, доходи та видатки);
- *пасивні* – правовідносини, в яких суб'єкт зобов'язаний утриматися від вчинення дій (опікун не може здійснювати дарування від імені підопічного);
- *змішані* – поєднують ознаки активних та пасивних правовідносин.

5. За тривалістю існування:

- *правовідносини – акти (миттєві)* – виникнення і припинення правовідносин відбувається практично одночасно (роздрібна купівля-продаж);
- *правовідносини обмеженої тривалості (строкові)* – існують деякий визначений час (оренда землі, взяття особи під варту);
- *безстрокові правовідносини* – строк існування правовідносин не визначається (шлюб, усиновлення).

6. За волевиявленням сторін:

- *договірні (диспозитивні)* – правовідносини, для існування яких необхідна взаємна згода всіх учасників (кредитний договір, одруження);
- *управлінські (імперативні)* – правовідносини, що виникають на підставі рішення (волі) уповноваженої владної сторони (позбавлення батьківських прав, нагородження державною нагородою).

7. За функціональним призначенням норм права, що передбачають правовідносини:

- *регулятивні* – є виявом поведінки суб'єктів, яка відповідає вимогам норм (укладення трудового договору, усиновлення);
- *охоронні* – виникають із факту правопорушення як передбачений правом наслідок, реакція на правопорушення (розслідування злочину, накладення штрафу, відбування покарання, відшкодування шкоди).

8. За ступенем визначеності учасників:

- *абсолютні* – правовідносини, у яких відома (чітко визначена) одна сторона – носій суб'єктивного права, а всі інші (невизначене коло осіб) зобов'язані не заважати йому у здійсненні свого права (правовідносини щодо власності, авторства);
- *відносні* – відомі й чітко визначені як усі учасники правовідносин, так і їхні відповідні права й обов'язки (покупець – продавець, роботодавець – працівник).

9. За характером зв'язку між учасниками:

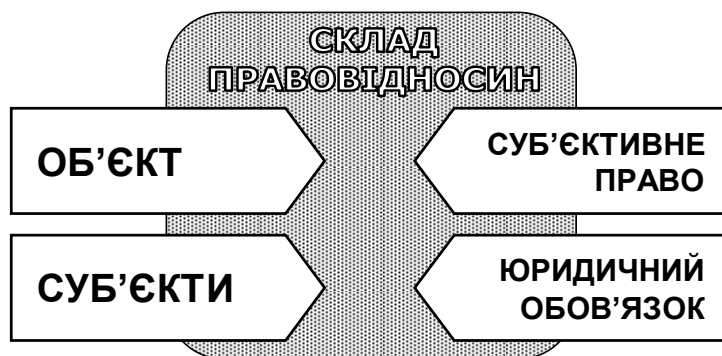
- *вертикальні* – виникають між підпорядкованими суб'єктами (держава – державний службовець);
- *горизонтальні* – виникають між рівноправними суб'єктами (чоловік – дружина, банк – клієнт).

10. За правовим статусом учасників:

- між фізичними особами (шлюб, спадкування за законом);
- між фізичною і юридичною особами (страхування життя);
- між громадянином і державою (сплата податків, виплата державної допомоги при народженні дитини);
- між державними органами (Національний банк України – Кабінет Міністрів України);
- між державами;
- тощо.

12.2 Склад і зміст правовідносин

Правовідносини завжди являють собою цілісність чотирьох структурних елементів: *суб'єктів (учасників, сторін) правовідносин, об'єкта правовідносин, суб'єктивного права, юридичного обов'язку.*

Елементи складу правовідносин

Суб'єкт правовідносин – індивід (людина), організація, спільнота, що на підставі норми права виступає учасником правових відносин – носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

При цьому поняття «суб'єкт правовідносин» необхідно відрізняти від поняття «суб'єкт права». Під суб'єктом права у значенні права суб'єктивного розуміють володільця (носія) конкретного права, що знаходиться у правовому зв'язку з іншим учасником (суб'єктом) або учасниками правовідносин, на яких покладаються обов'язки, що відповідають цьому праву. Поняття «суб'єкт права» у значенні права об'єктивного охоплює суб'єктів як потенційних учасників правовідносин взагалі, тобто осіб, які за своїми характеристиками можуть бути носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Види суб'єктів правовідносин:

1. Індивідуальні суб'єкти (фізичні особи):

- громадяни (піддані – в країнах з монархічною формою правління);
- особи без громадянства (апатриди);
- особи з подвійним громадянством (біпатриди);
- спеціальні індивідуальні суб'єкти (посадові особи).

2. Колективні суб'єкти (організації, юридичні особи):

- державні організації (державна в цілому, її органи, підприємства, установи);
- недержавні організації:
 - комерційні (банки, холдинги);
 - некомерційні (партії, профспілки).

3. Соціальні спільноти:

- народ;
- нація;
- етнічна група;
- населення адміністративно-територіальної одиниці.

Можливість того чи іншого суб'єкта бути учасником тих чи інших правових відносин визначається його правосуб'єктністю.

*** Правосуб'єктність** – це передбачена нормами права здатність особи бути носієм прав та обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої діяння.

Правосуб'єктність у кожній галузі права має свою специфіку. Основними складовими правосуб'єктності є правоздатність та дієздатність.

*** Правоздатність** – це передбачена нормами права здатність суб'єкта правових відносин мати суб'єктивні права і виконувати

юридичні обов'язки (право бути обраним на виборні посади, право вступити до навчального закладу, право укласти договір оренди).

Правоздатність *фізичної особи* (індивіда) виникає з моменту народження і припиняється в момент смерті. Індивіди є юридично рівними у своїй правоздатності, вона є невідчужуваною і не може бути обмеженою. Проте у визначених законом випадках можливе обмеження окремого права, що складає зміст правоздатності (наприклад, заборона займати певні посади у зв'язку із набранням законної сили обвинувального вироку суду). Вік і психічний стан фізичної особи не впливають на обсяг її правоздатності.

Правоздатність *юридичної особи* (організації) виникає з моменту її створення (державної реєстрації) та припиняється в момент внесення запису про припинення юридичної особи до державного реєстру.

*** Дієздатність** – це передбачена нормами права здатність суб'єкта правових відносин самостійно, власними діями набувати й реалізовувати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

На відміну від правоздатності, дієздатність є набутою властивістю. Вона виражається в готовності особи до здійснення певних дій, що передбачені законом і становлять його права та обов'язки (укладати цивільно-правові договори, виконувати трудові обов'язки). Дієздатність фізичних осіб (індивідів) виникає з моменту народження, а юридичних осіб – з моменту їхнього створення.

У найбільш загальному розумінні дієздатність складається з таких компонентів, як здатність особи своїми діями набувати права й обов'язки, здатність використовувати свої права і виконувати обов'язки, а також здатність нести відповідальність за невиконання обов'язків (правопорушення). Останній компонент називають *деліктоздатністю*.

У кожній галузі права структура й обсяг дієздатності мають особливості. Наприклад, у цивільному праві виділяють правочиноздатність (здатність самостійно укладати правочини), деліктоздатність (здатність нести цивільно-правову відповідальність), тестоментоздатність (здатність бути учасником спадкових правовідносин), трансдієздатність (здатність вступати у відносини представництва) тощо.

Така обов'язкова ознака правових відносин, як вольовий характер поведінки суб'єктів, визначає залежність *дієздатності фізичної особи* від її психічної та фізичної здатності усвідомлювати значення своїх дій, розуміти і використовувати свої права, виконувати обов'язки і нести відповідальність за їхнє невиконання. Ці здатності визначаються віком і станом здоров'я (психофізіологічним станом) індивіда. У зв'язку з цим у різних галузях права виділяють: часткову дієздатність, неповну дієздатність, повну дієздатність, обмежено дієздатну особу, обмежено осудність, недієздатну особу, неосудну особу тощо.

Дієздатність юридичної особи (організації) виникає одночасно із правоздатністю (з моменту створення). У встановлених законодавством випадках обсяг дієздатності юридичної особи залежить від наявності дозволу (ліцензії), який дає можливість здійснювати ту чи іншу діяльність (банківська ліцензія, ліцензія на продаж алкогольних виробів, медична ліцензія). Припиняється дієздатність юридичної особи за загальним правилом: з моменту внесення до державного реєстру запису про припинення юридичної особи.

Об'єкт правовідносин – це матеріальні та нематеріальні блага (явища матеріального чи нематеріального характеру), дії та (або) їхній результат, з приводу яких виникають правовідносини.

* **Об'єкт правовідносин** – певний інтерес суб'єктів правовідносин, закріплений (передбачений) правовою нормою, на задоволення якого спрямована поведінка цих суб'єктів (реалізація суб'єктивних прав і виконання обов'язків).

Види об'єктів правовідносин:

1. **Матеріальні** (речі, гроші, майно, майнові права).

2. **Нематеріальні:**

- *нематеріальні об'єкти правовідносин, пов'язані з матеріальними об'єктами* (інформація – матеріальний носій інформації; результати інтелектуальної творчої діяльності – книга, промисловий зразок);
- *нематеріальні об'єкти правовідносин, не пов'язані з матеріальними об'єктами* (здоров'я, життя, честь, гідність);
- *поведінка суб'єктів правовідносин* (голосування за законопроект депутатів у Верховній Раді України; робота акторів під час вистави);
- *результати поведінки суб'єктів* (будівництво будинку, ремонт побутової техніки);
- *охоронюваний законом інтерес суб'єкта* (визнання права власності в судовому порядку, позов про усунення перешкод у здійсненні власником права користування та розпорядження майном).

Залежно від галузі права, якою регулюються ті чи інші правові відносини, існують інші (специфічні) особливі, галузеві класифікації об'єктів. Наприклад, у цивільному праві їх розмежовують за критерієм оборотоздатності: об'єкти, що вільно переходять від однієї особи до іншої (побутова техніка, продукти харчування, житлові будинки); об'єкти з обмеженою оборотоздатністю (алкогольні і тютюнові вироби, мисливська зброя); об'єкти, вилучені з обороту (ядерні матеріали, пам'ятки археології).

Суб'єктивне право – це міра можливої (дозволеної, припустимої) поведінки учасника правовідносин, зміст якої визначається нормами права й охороняється державою.

Суб'єктивне право має свою структуру, тобто сукупність елементів (правомочностей):

- можливість самому вчиняти певні активні дії (право на працю реалізується через можливість укласти трудовий договір);
- можливість вимагати від інших здійснення дій на свою користь (працівник може вимагати від роботодавця забезпечення належних умов та оплати праці);
- можливість звертатися до компетентних органів за захистом свого порушеного права (працівник може звернутися до суду у випадку незаконного звільнення).

Юридичний обов'язок суб'єкта – це міра необхідної (належної, обов'язкової) поведінки учасника правовідносин, зміст якої визначається нормами права і забезпечується можливістю застосування державного примусу.

Структуру юридичного обов'язку становлять такі елементи (правомочності):

- необхідність здійснити певні дії або утриматися від їхнього здійснення (продавець надає товар покупцеві);
- необхідність вимагати здійснити (не здійснювати) певні дії від інших осіб (продавець вимагає від покупця оплатити наданий товар);
- необхідність нести відповідальність у разі невиконання або неналежного виконання певних дій (продавець за передачу товару неналежної якості відшкодовує покупцеві витрати на усунення виявлених недоліків).

Суб'єктивні права та юридичні обов'язки співіснують у тісній взаємодії: суб'єктивному праву одного учасника правовідносин кореспондує відповідний юридичний обов'язок іншого учасника або учасників (право на життя особи забезпечується обов'язком усіх інших суб'єктів права не посягати на нього; право покупця отримати оплачений товар пов'язане з обов'язком продавця його передати). Отже, реалізація суб'єктивного права одного учасника правовідносин забезпечується виконанням обов'язків іншими учасниками.

Сукупність взаємопов'язаних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правовідносин становить **зміст правовідносин**, який має юридичний і фактичний вирази.

Юридичний зміст правовідносин становлять зафіксовані норми права суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин, а *фактичний* – сукупність реальних дій осіб щодо реалізації своїх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

12.3 Юридичні факти та їхня класифікація

Існування правовідносин поряд із нормами права та правосуб'єктністю зумовлене юридичними фактами.

Юридичні факти – це реальні життєві обставини, явища дійсності, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правових відносин.

Основні ознаки юридичних фактів:

- виявляються в дійсності, тобто об'єктивно існували або існують у певний момент часу в певному місці (наявність або відсутність юридичних фактів можна з достовірністю встановити);
- передбачені й закріплені нормами права;
- спричиняють настання правових наслідків.

Складність і різноманітність суспільних відносин, урегульованих правом, зумовлюють надзвичайне розмаїття юридичних фактів, які можна класифікувати за безліччю ознак. Наведемо основні з них.

Класифікація юридичних фактів:

1. За характером виникнення:

- **діяння** – акти свідомої, контрольованої волею поведінки суб'єктів:
 - а) *за способом*:
 - дії – активна поведінка, здійснення суб'єктом певних дій для досягнення результату;
 - бездіяльність – пасивна поведінка, утримання від здійснення певних дій;
 - б) *стосовно права*:
 - *правомірні діяння* – поведінка, що відповідає нормам права:
 - *юридичні вчинки*, тобто діяння, що спричиняють правові наслідки незалежно від того, усвідомлював чи ні суб'єкт правовідносин їхнє правове значення (створення літературного твору);
 - *юридичні акти*, тобто дії, свідомо спрямовані на досягнення правового результату (голосування на виборах);

- *неправомірні діяння* – поведінка суб'єкта, що суперечить нормам права, порушує їхні вимоги;
- в) за суб'єктним складом:*
 - *діяння індивідів* (укладення шлюбу, вчинення злочину);
 - *діяння організацій* (висунення кандидата від політичної партії на виборах);
 - *діяння держави* (вступ до Організації Об'єднаних Націй);
- г) за формою існування:*
 - *діяння-акти* або *одноактні діяння* (купівля квитка для проїзду);
 - *діяння-правовідносини* або *правові стани* (шлюб, громадянство);
- **події** – обставини, явища, виникнення (перебіг, існування) яких безпосередньо не залежить від поведінки людини, але може опосередковуватися або спричинятися нею:
 - а) за зв'язком із діяльністю людини:*
 - *абсолютні події*, які жодним чином не залежать від людини (сплив певного строку; пожежа, спричинена блискавкою);
 - *відносні події*, виникнення яких певним чином зумовлене людською діяльністю (пожежа внаслідок несправності електропроводки в будівлі);
 - б) за походженням:* природні (землетрус), соціальні (епідемія), біологічні (смерть), техногенні (аварія на атомній станції);
 - в) за масштабом:* місцеві (локальні), загальнодержавні, регіональні, глобальні;
 - г) за часом існування:* моментальні (народження), триваючі (сезон полювання);
 - д) за періодичністю виникнення:* унікальні (досягнення конкретною людиною 18-річного віку), повторювані (зміна сезонів року);
 - е) за характером наслідків:* незворотні (знищення пам'ятки культури), зворотні (повінь).

2. За правовими наслідками:

- *правостворюючі* – юридичні факти, внаслідок яких у суб'єктів виникають певні суб'єктивні права та юридичні обов'язки (укладення трудового договору, реєстрація шлюбу);
- *правозмінюючі* – юридичні факти, що змінюють обсяг уже наявних прав та обов'язків суб'єктів правовідносин (високий рівень навчання є підставою для отримання підвищеної стипендії);
- *правоприпиняючі* – завершують існування правовідносин (смерть фізичної особи, внесення в Єдиний державний реєстр юридичних осіб відомостей щодо припинення юридичної особи);
- *із подвійним характером* (смерть припиняє трудові правовідносини, але спричиняє спадкові).

3. За тривалістю в часі:

- *одноактні або короткотривалі* (народження особи, розголошення банківської таємниці);
- *тривалі або правові стани* (громадянство, шлюбно-сімейні відносини).

4. За складом:

- *прості* – одного юридичного факту достатньо для настання юридичних наслідків (смерть фізичної особи – відкриття спадщини);
- *складні* – юридичний наслідок можливий при наявності певної сукупності юридичних фактів (передумовами отримання спадку є: факт смерті спадкодавця, наявність або відсутність заповіту, подання спадкоємцем заяви про прийняття спадщини).

5. За значенням факту:

- *основні* – факти, що є головними, фундаментальними для настання певних наслідків (крадіжка призводить до кримінального покарання – позбавлення волі на строк до трьох років);
- *додаткові* – факти, що уточнюють, доповнюють основний факт, певним чином змінюючи наслідки (вчинення крадіжки у великих розмірах збільшує строк позбавлення волі).

6. За ступенем реальності:

- *дійсні* – факти, що мають реальне підтвердження;
- *такі, що припускаються* – факти, дійсність яких не підтверджена, але в установленім правом випадках вони зумовлюють правовідносини:
 - а) правові презумпції* – це засновані на праві припущення щодо наявності або відсутності юридичних фактів, які можуть бути як спростовними, так і неспростовними (невинуватість особи у вчиненні злочину, доки не доведена її вина);
 - б) правові фікції* – необхідні для виникнення, припинення, розвитку правовідносин факти, що не можуть бути підтвержені, тому визнаються за допомогою права дійсними (оголошення особи померлою у разі відсутності відомостей про неї протягом певного строку).

12.4 Особливості інформаційних правовідносин

Сьогодні інформація є однією з головних цінностей суспільства й одним із найважливіших чинників усієї системи суспільних відносин. Відповідно, інформаційні правовідносини стали компонентом будь-якої соціально значущої діяльності.

Інформаційні правовідносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини з приводу створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорони та захисту інформації.

Інформаційні правовідносини є різновидом правових відносин і мають усі їхні загальні ознаки. Водночас інформаційним правовідносинам притаманні деякі властиві лише їм риси.

Особливі риси інформаційних правовідносин:

- мають специфічну своєрідну нематеріальну форму буття – інформаційний простір;
- глибоко зумовлені розвитком науково-технічного прогресу;
- регулюються правовими нормами, що належать до комплексної галузі інформаційного права (інформаційне право охоплює, зокрема, норми різних традиційних галузей права);
- яскраво виражена динаміка розвитку, поширення і видозміни;
- транскордонний характер (інформаційні правовідносини за своєю природою не обмежуються певною територією);
- мають особливий, нетиповий для традиційних галузей права об'єкт – інформацію;
- наявність спеціальних суб'єктів професійної інформаційної діяльності.

Інформаційні правовідносини, будучи відносно самостійним різновидом правових відносин, класифікуються як і правовідносини в цілому, зокрема: абсолютні інформаційні (щодо реалізації права на свободу думки) та відносні (щодо оброблення персональних даних); регулятивні (розміщення інформації в друкованому засобі масової інформації) та охоронні (спростування недостовірної інформації); постійні (вільне збирання інформації) і тимчасові (передвиборча агітація).

Водночас інформаційні правовідносини можна класифікувати і за своєрідними ознаками, наприклад:

1) *за засобами (технологіями)*: правовідносини у сфері масової інформації, зв'язку, інтернет-правовідносини тощо;

2) *за видом інформаційної діяльності*: правовідносини щодо збирання, одержання, використання, поширення, зберігання, охорони, захисту;

3) *за галузевою ознакою*: інформаційні відносини, врегульовані нормами конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного права тощо.

*** Суб'єкти інформаційних правовідносин** – це особи, які в межах та в обсягу своєї інформаційної правосуб'єктності є носіями суб'єктивних інформаційних прав та інформаційних обов'язків.

Вступаючи в інформаційні правовідносини, суб'єкти набувають специфічних властивостей і повноважень в інформаційній сфері, зокрема, як: виробники (творці), споживачі, розпорядники інформації; власники, користувачі, споживачі інформаційних засобів і технологій; зобов'язані особи у сфері охорони й захисту інформації тощо.

Інформаційна правосуб'єктність – здатність суб'єкта інформаційних правовідносин мати інформаційні права та набувати своїми діями інформаційні обов'язки. Вона поділяється на інформаційну правоздатність та інформаційну дієздатність.

Усі суб'єкти інформаційних правовідносин мають однаковий обсяг *інформаційної правоздатності* (право на свободу думки і слова, право на відповідь і спростування недостовірної інформації, право на захист ділової репутації тощо).

Інформаційна дієздатність – це визначена нормами права можливість суб'єкта інформаційних правовідносин своїми діями реалізувати інформаційні права та обов'язки. Обсяг дієздатності суб'єктів інформаційних правовідносин залежить від певних факторів, наприклад, підготовки (малолітня дитина не вміє читати), освіти (без відповідної освіти не можливо сприймати наукову інформацію), посади (наявність доступу до інформації з обмеженим доступом), дозволу на здійснення певного виду інформаційної діяльності (для здійснення мовлення телерадіоорганізації необхідна ліцензія).

*** Об'єкт інформаційних правовідносин** – це інформація і пов'язані з нею категорії: знання, дані, відомості, інформаційні технології, засоби, системи тощо.

Нормативне визначення інформації закріплене Законом України «Про інформацію», відповідно до якого *інформація* – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

Слід зазначити, що це визначення нерідко зазнає критики з боку науковців, оскільки не враховує всіх ознак інформації як специфічного унікального об'єкта складної системи правових відносин. Зокрема, залежно від обраного підходу інформацію можна визначати таким чином:

- відомості про навколишній світ та процеси, що в ньому протікають і сприймаються людиною або спеціальним пристроєм;
- відомості про які-небудь події, чийсь діяльність тощо;
- повідомлення про щось;

– нові відомості та дані, отримані споживачем у результаті їхнього сприйняття й перероблення, оцінені користувачем як корисні, що можуть бути подані у вигляді сигналів, звуків, рухомих або нерухомих зображень чи в інший спосіб та збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

Наразі інформація як об'єкт правовідносин залишається недостатньо дослідженою правовою наукою. Отже, формування належної нормативно-правової концепції інформації ще попереду.

Ознаки інформації як об'єкта правовідносин:

- *нематеріальний характер* (самостійність інформації як певного об'єкта відносно матеріального носія, на якому вона закріплена);
- *суб'єктивний характер* – існування інформації зумовлене інтелектуальною діяльністю людини;
- *змістова неспоживність* – можливість багаторазового використання без втрати змісту;
- *невід'ємність від суб'єкта* – інформацію не можна вилучити у суб'єкта, який її створив, передав, отримав тощо;
- *здатність до легкого, безвартного відтворення, копіювання, збереження*;
- *можливість передачі одночасно необмеженому колу суб'єктів*;
- *необхідність об'єктивації для включення у правовий обіг* (у формі відомостей про навколишній світ, зокрема про явища, події, процеси);
- *відносна та змінна цінність* – цінність інформації не однакова для різних суб'єктів і може змінюватися з плином часу та втратою певних визначальних для неї властивостей (наприклад, інформація втрачає актуальність, новизну; внаслідок розголошення комерційна таємниця перестає бути такою) навіть за умов збереження змісту інформації.

Видове розмаїття інформації є надзвичайно широким, проте не всі ознаки (критерії), які його визначають, мають правове значення. Наведемо основні з них, важливі для правового регулювання.

Основні види інформації як об'єкта правовідносин:

1. За змістом:

• про фізичну особу (персональні дані);	• правова;
• довідково-енциклопедичного характеру;	• статистична;
• про стан довкілля (екологічна інформація);	• соціологічна;
• про товари (роботи, послуги);	• тощо.
• науково-технічна;	
• податкова;	

2. За режимом доступу:

- *відкрита (загальнодоступна)* – будь-яка інформація, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом;
- *з обмеженим доступом* (конфіденційна, таємна, службова).

3. За значенням для суспільства:

- *приватного характеру;*
- *публічного характеру.*

4. За формою поширення або закріплення (усна, візуальна, письмова, друкowana, електронна тощо).

*** Суб'єктивне право суб'єкта інформаційних правовідносин** – це міра його можливої поведінки в інформаційній сфері, яка розкривається в таких основних можливостях:

- вільно збирати, одержувати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію, не порушуючи законні права та інтереси інших осіб;
- вимагати надання, зберігання, охорони і захисту інформації від інших суб'єктів, якщо це є їхнім обов'язком;
- контролювати оброблення інформації, яка здійснюється іншими суб'єктами;
- обмежувати або надавати доступ до інформації;
- вимагати виправлення, вилучення, спростування недостовірної інформації;
- вимагати компенсації шкоди, завданої неправомірними інформаційними діями інших суб'єктів;
- звертатися за захистом інформаційних прав до відповідних державних органів.

Ці можливості знайшли своє відображення в українському законодавстві, зокрема, як право на:

- інформацію (вільно збирати, одержувати, зберігати, використовувати і поширювати будь-яку інформацію, за винятком обмежень, встановлених чинним законодавством);
- відшкодування моральної і матеріальної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та розповсюдженням інформації про особу;
- свободу літературної, художньої, наукової, технічної творчості;
- доступ до відомостей про себе, перевірку достовірності такої інформації, спростування недостовірної інформації, вимагання вилучення інформації про особу;
- збереження таємниці листування, телефонних розмов, поштової та іншої кореспонденції;

- вільний доступ і поширення інформації про стан навколишнього середовища, про якість харчових продуктів і предметів побуту;
- правову та фінансову інформацію (право знати свої права та обов'язки, право на вільний доступ до нормативно-правових актів, якими вони встановлюються);
- інформацію про стан свого здоров'я, а також на таємницю про стан свого здоров'я, таємницю донорства;
- ім'я, його зміну і використання;
- таємницю особистого життя;
- особисті папери та розпорядження ними;
- індивідуальність та недоторканність ділової репутації.

*** Юридичні обов'язки суб'єктів інформаційних правовідносин** – це міра необхідної, визначеної нормами права поведінки суб'єктів правовідносин в інформаційній сфері, що виражається насамперед у необхідності:

- поважати й не порушувати інформаційні права інших учасників правовідносин;
- забезпечувати доступ до відкритої інформації;
- оприлюднювати соціально необхідну інформацію;
- зберігати інформацію з обмеженим доступом;
- надавати інформацію іншим суб'єктам у визначених законом випадках або на їхню законну вимогу;
- дотримуватися встановленого правовими нормами порядку оброблення інформації;
- компенсувати шкоду, заподіяну порушенням інформаційних прав.

Прикладами закріплення необхідної поведінки учасників інформаційних відносин у законодавстві України є, зокрема, такі:

- особа, яка поширює інформацію, зобов'язана переконатися в її достовірності;
- особа, яка поширила недостовірну інформацію, зобов'язана її спростувати;
- особа, яка поширює інформацію, отриману з офіційних джерел, зобов'язана робити посилання на таке джерело;
- суб'єкт владних повноважень зобов'язаний інформувати громадськість та засоби масової інформації про свою діяльність і прийняті рішення;
- продавець зобов'язаний надати покупцеві необхідну і достовірну інформацію про товар;
- обов'язок утриматися від поширення шкідливої, небезпечної для суспільства інформації.

Контрольні запитання

1. Що таке правові відносини, які їхні основні ознаки?
2. Прокласифікуйте правовідносини.
3. Назвіть елементи складу правовідносин.
4. Охарактеризуйте суб'єкта правових відносин.
5. Назвіть види суб'єктів правовідносин.
6. Що становить об'єкт правовідносин?
7. Назвіть види об'єктів правовідносин.
8. Що таке юридичний факт?
9. Прокласифікуйте юридичні факти.
10. Які правовідносини називають інформаційними?
11. Які основні властивості має інформація як об'єкт правовідносин?
12. У чому полягає основний зміст прав та обов'язків суб'єктів інформаційних правовідносин?

Література для поглибленого вивчення

Беляков К. И. Управление и право в период информатизации : монографія / К. И. Беляков. – К. : Издательство «КВІЦ», 2001. – 301 с.

Беляков К. І. Інформація в праві: теорія і практика / К. І. Беляков. – К. : КВІЦ, 2006. – 118 с.

Блажівська Н. Є. Електронний правочин у цивільному праві України : монографія / Н. Є. Блажівська ; Ін-т законодавства ВР України. – К. : Правова єдність ; Алерта, 2014. – 238 с.

Виноградова Г. В. Правове регулювання інформаційних відносин в Україні : навч. посіб. / Г. В. Виноградова. – К. : «Юстініан», 2006. – 176 с.

Завальний А. М. Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів : монографія / А. М. Завальний. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2011. – 95 с.

Клименюк О. М. Державне регулювання правових відносин : монографія / О. М. Клименюк. – К. : Акад. муніцип. упр., 2014. – 200 с.

Коваль О. А. Класифікація юридичних фактів: наукова фікція і реальність / О. А. Коваль // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 45. – С. 158–161.

Костецька Т. А. Інформаційне право : навч. посіб. / Т. А. Костецька. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2009. – 170 с.

Коструба А. В. Поняття юридичних фактів та їх ознаки в цивільному праві України / А. В. Коструба // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 1. – С. 168–171.

Кохановська О. В. Суб'єкти та об'єкти інформаційних правовідносин у сучасній правовій доктрині / О. В. Кохановська // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2005. – № 67–69. – С. 51–54.

Марущак А. І. Інформаційне право: доступ до інформації : навч. посібник для вузів / А. І. Марущак. – К. : КНТ, 2007. – 532 с.

Перов Д. О. Видова картина інформаційних правовідносин / Д. О. Перов // Право і суспільство. – 2014. – № 3. – С. 211–217.

Перов Д. О. Склад інформаційних правовідносин / Д. О. Перов // Актуальні проблеми держави і права. – 2014. – Вип. 71. – С. 88–95.

Харитонов Є. О. Деякі питання розмежування цивільних правовідносин інтелектуальної власності та інформаційних правовідносин / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 56. – С. 213–218.

Харитонов Є. О. Цивільні правовідносини : монографія / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – О. : Фенікс, 2011. – 456 с.

Харитонов Є. О. Цивільні правовідносини : навч. посіб. / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova. – К. : Істина, 2008. – 304 с.

Харитонova О. І. Правовідносини інтелектуальної власності, що виникають внаслідок створення результатів творчої діяльності (концептуальні засади) : монографія / О. І. Харитонova. – О. : Фенікс, 2011. – 343 с.

Чернадчук Т. О. Актуальні питання інформаційних правовідносин у банківській сфері : монографія / Т. О. Чернадчук ; Сум. нац. аграр. ун-т. – Суми, 2011. – 162 с.

ПРАВОВА ПОВЕДІНКА

13.1 Правова поведінка та її різновиди

13.2 Основні риси і види правомірної поведінки

13.3 Правопорушення: поняття, види, склад

13.4 Особливості інформаційних правопорушень

Поведінка – дзеркало, в якому кожен показує свій вигляд.

Йоганн Вольфганг фон Гете

Якщо бідність – мати злочинів, то недалекий розум – їхній батько.

Жан де Лабрюйєр

13.1 Правова поведінка та її різновиди

Право як важливий інститут соціального регулювання своїми нормами встановлює бажану систему суспільних відносин, яка є продуктом життєдіяльності соціуму, результатом різноманітної соціально значущої поведінки людей. У правовій науці таку поведінку називають *правовою поведінкою, поведінкою у правовій сфері, юридично значущою поведінкою*.

Правова поведінка – це соціально значуща поведінка особи, яка регламентована нормами права і спричиняє юридичні наслідки.

Багатофункціональність права, складність і розгалуженість правового регулювання зумовлюють можливість безлічі варіантів правової поведінки, серед яких є абсолютно протилежні за своїми характеристиками, проте всі вони мають певну сукупність загальних ознак, що визначають належність до правової сфери.

Загальні характеристики правової поведінки:

- є соціально значущою;
- передбачена (регламентована) правовими нормами;

- має зовнішнє вираження у формі діяння (дії або бездіяльності);
- у більшості випадків є усвідомленою, вмотивованою, вольовою;
- здатна викликати юридичні наслідки.

Поведінка людини у правовій сфері оцінюється як із соціального, так і з юридичного боків. Соціальною оцінкою правової поведінки є передусім її суспільна значущість – корисність або шкідливість, а юридичною – відповідність вимогам норм права. Ці критерії зумовлюють розподіл правової поведінки на основні види.

Оцінка		юридична	
		відповідає нормам права	суперечить нормам права
соціально	Соціально корисна	ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА	ОБ'ЄКТИВНО-ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА <i>(може бути і соціально шкідливою)</i>
	Соціально шкідлива	ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ	ПРАВОПОРУШЕННЯ

Ознаки правової поведінки

Основні види правової поведінки:

- **правомірна** – безпечна соціально корисна або соціально нешкідлива, бажана чи припустима поведінка, що відповідає вимогам правових норм;
- **правопорушення** – соціально шкідлива або небезпечна, заборонена (неправомірна або протиправна), винна поведінка, що не відповідає вимогам норм права, порушує їх;
- **зловживання правом** – особливий вид небажаної поведінки, що полягає у такому використанні суб'єктом своїх прав, яке безпосередньо не порушує правових заборон, але фактично спричиняє суспільну шкоду (несправедливе отримання певних благ, обмеження прав інших суб'єктів);
- **об'єктивно-протиправна** – сукупність різних проявів поведінки, яка формально не відповідає вимогам норм права, проте, зважаючи на певні об'єктивні обставини (як правило, незалежні від волі суб'єкта), не може бути визнана правопорушеннями.

Зловживання правом й об'єктивно-протиправна поведінка досить неоднозначні в системі правової поведінки, оскільки за багатьма ознаками межують із протиправною поведінкою.

Зловживання правом, будучи небажаним і шкідливим, не має прямих правових заборон і виникає через наявність недоліків правового регулювання (правових прогалин, колізій, неузгодженостей). Це дає змогу суб'єктам у деяких ситуаціях використовувати свої права з порушенням загальних правових принципів – свободи, рівності, справедливості, верховенства права, поваги до прав людини, що завдає шкоди іншим суб'єктам або загрожує їхнім суб'єктивним правам. При цьому відновлення порушеного правового становища можливе лише за допомогою встановлення і належного юридичного оцінювання факту зловживання правом компетентними правоохоронними органами.

Об'єктивно-протиправна поведінка за більшістю ознак відповідає правопорушенню, але водночас може бути:

- неусвідомленою, коли порушення правових норм скоєне неделіктоздатною особою;
- безвинною, зокрема в разі необхідної оборони або внаслідок дії непереборної сили (форс-мажорних обставин)¹ чи виникнення правового казусу², які не дозволили особі контролювати власну поведінку і передбачити, відвернути її шкідливі наслідки;
- соціально корисною, коли свідоме порушення окремих правових вимог є єдиною можливістю особи запобігти значній шкоді або завданням меншої шкоди відвернути настання більшої.

Такі властивості об'єктивно-протиправної поведінки зумовлюють необхідність особливо ретельного вивчення всіх обставин ситуацій, у яких вона виникає. Помилкове віднесення фактично скоєного правопорушення до об'єктивно-протиправної поведінки може залишити правопорушника без відповідальності, що є неприпустимим.

Отже, правова поведінка завжди являє собою єдність двох сторін – об'єктивної (зовнішньої) і суб'єктивної (внутрішньої).

Об'єктивна сторона правової поведінки – це зовнішній прояв поведінки суб'єкта у вигляді певного діяння (дії чи бездіяльності), передбаченого правовими нормами.

Правова поведінка в інформаційній сфері об'єктивно виражається у правомірних та протиправних діяннях щодо збирання, зберігання, знищення, відтворення, надання (ненадання), поширення, приховування інформації, а також щодо створення, розповсюдження, використання інформаційних технологій, систем, засобів.

¹ *Непереборна сила* (форс-мажорні обставини) – це надзвичайна і невідворотна подія, яка здійснює зовнішній неконтрольований особою вплив на її поведінку.

² *Правовий казус* – випадок, що має місце тоді, коли психічний стан особи, котра порушила правові норми, характеризується відсутністю вини.

Суб'єктивна сторона правової поведінки відображає психічний (внутрішній) стан суб'єкта та його ставлення до норм права і власного діяння.

Багатогранність правової поведінки дозволяє класифікувати її і за іншими ознаками, зокрема: за кількістю суб'єктів (індивідуальна, колективна); за повноваженнями суб'єктів (службова, посадова, професійна тощо); за формою зовнішнього виразу (дія, бездіяльність).

13.2 Основні риси і види правомірної поведінки

Правомірна поведінка за своїм змістом передбачає усебічне слідування вимогам правових норм, задоволення особистих потреб та інтересів на основі принципів і постулатів права, орієнтуючись на правові цінності й ідеали. Вона одночасно відображає мету, предмет і результат правової організації людської діяльності, її цінність та ефективність, відповідність правових приписів соціальним потребам.

Такі властивості правомірної поведінки визначають її складний юридичний характер. У механізмі правового регулювання в нормах права вона відображається як модель; у юридичних фактах – як конкретні життєві обставини; у правовідносинах – як суб'єктивні права та юридичні обов'язки; у реалізації права – як її загальна форма і засіб; у правопорядку – як зміст.

Правомірна поведінка – це соціально корисна (нешкідлива), необхідна суспільству, бажана або допустима поведінка, що відповідає вимогам норм права і забезпечується необхідними правовими гарантіями.

Основні риси правомірної поведінки:

- соціально корисна (нешкідлива), необхідна, бажана, допустима;
- відповідає вимогам норм права;
- усвідомлена, вмотивована;
- виражається у формі дії або бездіяльності (правомірною бездіяльністю є дотримання правових заборон);
- спричиняє позитивні юридичні наслідки;
- гарантується необхідними правовими механізмами і відповідною державною діяльністю.

За допомогою саме правомірної поведінки здійснюється необхідне суспільству правове впорядкування відносин. Усе розмаїття її різновидів досить важко осягнути, тому наведена далі класифікація невичерпна і відображає лише основні з них.

Види правомірної поведінки:

1. За характером (мотивацією):

- *активна* – цілеспрямована, ініціативна діяльність суб'єктів щодо реалізації права, яка ґрунтується на високому рівні правосвідомості і правової культури (може поєднуватися з допомогою правоохоронним органам, самостійним запобіганням правопорушенням, правовиховною роботою тощо);
- *звична* – поведінка, що ввійшла у звичку через багаторазове повторення (будучи один раз усвідомленою, з кожним повторенням ця поведінка не потребує додаткової фіксації у свідомості її соціального і юридичного значення);
- *конформістська* – пасивно-приспосовницька поведінка, що будується на зразках учинків інших суб'єктів права, характерним для неї є принцип «поводитися так, як поводяться інші»;
- *маргінальна* – будучи правомірною, така поведінка виражається у внутрішній готовності людини до здійснення протиправних дій у разі зниження ефективності нагляду за нею (ґрунтується на страху відповідальності за недотримання норм права).

2. За суспільним значенням:

- *об'єктивно необхідні дії* (захист батьківщини, дотримання правил дорожнього руху, виконання трудових обов'язків, сплата податків);
- *бажані для суспільства дії* (участь у виборах, шлюб, захист своїх прав у суді);
- *соціально припустимі дії* (розлучення, страйк);
- *об'єктивно необхідна бездіяльність* (дотримання встановлених заборон).

3. За методами правового регулювання:

- *поведінка, регламентована диспозитивними нормами* – особа самостійно має можливість визначати власну поведінку в певних межах, встановлених правовими нормами;
- *поведінка, встановлена імперативними нормами* – характеризується чіткою визначеністю варіантів (правил) поведінки, від яких особа не може відступати.

4. За змістом правовідносин:

- *використання суб'єктивних прав*;
- *виконання юридичних обов'язків*.

5. За формою реалізації права:

- *дотримання*;
- *виконання*;
- *використання*;
- *застосування*.

Не зважаючи на значну варіативність, правомірна поведінка завжди має певний **інформаційний компонент**, що забезпечує усвідомленість і правову мотивацію вчинків особи, прагнення слідувати вимогам правових норм. Він виявляється передусім через:

– поінформованість особи про свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки, що гарантується правом доступу до правової інформації й обов'язками держави щодо реалізації цього права;

– уявлення та конкретні знання про наявні правові способи, засоби, механізми здійснення своїх прав та обов'язків.

Правова мотивація соціально необхідної, бажаної або допустимої поведінки особи в правовому полі може мати як внутрішній, так і зовнішній характер.

Внутрішня мотивація ґрунтується на усвідомленні людиною необхідності і цінності права та власної відповідальності перед суспільством, що спонукає до добровільної, ініціативної реалізації правових норм. Саме належна внутрішня мотивація закладає фундамент правомірної поведінки, необхідної для розвитку громадянського суспільства і правової держави.

Зовнішня мотивація створюється можливістю застосування заходів юридичної відповідальності або інших правових примусових заходів у разі недотримання вимог правових норм. Така мотивація виконує передусім охоронну функцію, оскільки виступає стримуючим фактором, який запобігає правопорушенням.

13.3 Правопорушення: поняття, види, склад

Правопорушення як вид правової поведінки виступає антиподом правомірної, його ще називають *неправомірною* або *протиправною поведінкою*.

Правопорушення – це протиправне, винне діяння деліктоздатної особи, що спричиняє суспільну шкоду (створює суспільну небезпеку) і тягне за собою юридичну відповідальність.

Протиправність діяння та його шкідливість (небезпечність) є обов'язковими ознаками правопорушення. Однак не будь-яке недотримання норм права визнається правопорушенням, оскільки може статися і з незалежних від особи, яка його вчинила, об'єктивних і суб'єктивних причин. Тому в процесі аналізу ситуацій, пов'язаних із порушенням вимог правових норм, велике значення має встановлення й усебічне вивчення всіх обставин, факторів, чинників, що їх зумовили.

Основні риси правопорушення:

- протиправність (недотримання заборон, невиконання обов'язків);
- соціальна шкідливість, небезпечність;
- зовнішньо виражене як дія або бездіяльність (протиправною бездіяльністю є невиконання обов'язків);
- завжди свідомо вольовий характер (добровільність, усвідомлення і контроль особою власних діянь);
- винність діяння (може виражатись у формі умислу або необережності);
- спричиняє негативні для правопорушника юридичні наслідки (реакцію на протиправні діяння шляхом застосування відповідних заходів юридичної відповідальності).

За ступенем суспільної небезпечності правопорушення прийнято ділити на дві групи, які часто асоціюються з їхніми основними видами.

Основні види правопорушень:

- **злочини** – це найбільш суспільно небезпечні протиправні діяння, відповідальність за які передбачена кримінальним правом;
- **проступки** (провини) – менш небезпечні порівняно зі злочинами правопорушення, відповідальність за які встановлюється іншими галузями права (конституційним, адміністративним, цивільним, трудовим).

Виключний перелік злочинів надається кримінальним законодавством, що зумовлює їхній видовий розподіл за інститутами особливої частини кримінального права – це передусім посягання на конституційний лад, особисту, суспільну і державну безпеку, власність, довкілля, права і свободи людини.

Оскільки поняттям «проступок» охоплюються правопорушення, визначені нормами різних галузей права, то проступки найзручніше класифікувати залежно від передбаченого галузевого виду юридичної відповідальності.

Види проступків:

- **конституційні** – порушення суб'єктами конституційного права (державою, державними органами, посадовими особами, об'єднаннями громадян та окремими громадянами) норм конституційного законодавства, які передбачають конституційно-правові санкції;
- **адміністративні** – як правило, порушення порядку здійснення різних видів важливої діяльності, встановленого відповідними правовими актами (у сфері державного управління, торгівлі, інформаційної

діяльності, митного контролю, контролю дорожнього руху, пожежного і санітарного нагляду тощо); адміністративні проступки мають чітке закріплення адміністративним законодавством;

- *цивільні* – порушення договірних зобов'язань, майнових і деяких немайнових прав громадян та організацій, встановлених цивільним правом, а також заподіяння недоговірної майнової шкоди;
- *дисциплінарні* – виражаються у невиконанні або неналежному виконанні працівником, службовцем своїх трудових (службових) обов'язків; передбачені трудовим законодавством і відповідними дисциплінарними статутами.

Слід зазначити, що прийнятим у 2012 році Кримінальним процесуальним кодексом України виділено новий для правової системи України різновид правопорушень – *кримінальний проступок*. Проте на сьогодні, як певний правовий інститут кримінального права України, кримінальний проступок не знайшов свого відображення у Кримінальному кодексі України, що викликає значні суперечки і дискусії серед вітчизняних юристів-науковців та практиків.

В окрему видову групу виділяються *міжнародні правопорушення* – протиправні діяння суб'єктів міжнародного публічного права (передусім держави, міжнародної організації), що порушують їхні міжнародні зобов'язання, чим завдається шкода іншим суб'єктам міжнародного права. Найбільш небезпечні порушення міжнародного права часто називають міжнародними злочинами.

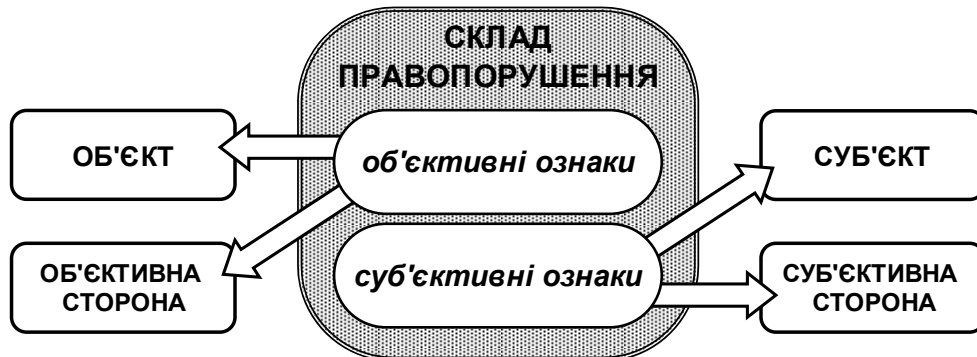
Усебічне вивчення фактів протиправної поведінки, що виникають у реальному житті, здійснюється на основі низки об'єктивних та суб'єктивних ознак, що характеризують протиправність діяння. Систему таких ознак, встановлених правовою нормою, що передбачає те чи інше правопорушення, необхідних для юридичного оцінювання протиправного діяння і визначення міри відповідальності за нього, називають *складом правопорушення*.

Склад правопорушення – це система ознак (елементів) протиправної поведінки, необхідних і достатніх для притягнення правопорушника до юридичної відповідальності.

Отже, склад правопорушення відображає нормативно передбачену модель протиправного діяння, а наявність у реальних діяннях суб'єкта всіх елементів юридичного складу правопорушення є загальною підставою для притягнення його до юридичної відповідальності.

У складі правопорушення завжди присутні всі чотири його елементи: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна й об'єктивна сторони правопорушення; проте окремі з них можуть містити необов'язкові (факультативні) ознаки.

Ознаки та елементи складу правопорушення

Діяльність, пов'язану із зіставленням фактичних ознак вчиненого діяння з юридичним складом правопорушення, передбаченим конкретними нормами, називають *кваліфікацією правопорушення*, а відповідні ознаки юридичного складу – *кваліфікуючими ознаками*.

1. **Суб'єкт правопорушення** – деліктоздатна особа, яка вчинила протиправне діяння:

а) індивідуальні суб'єкти (індивіди) – фізичні особи: громадяни, особи без громадянства, іноземні громадяни, а також спеціальні суб'єкти, що мають владні повноваження (службові, посадові особи);

б) колективні суб'єкти – юридичні особи: різноманітні організації, створені і зареєстровані в законному порядку (підприємства, установи, державні органи та служби, органи місцевого самоврядування тощо).

Загальною обов'язковою характеристикою суб'єкта правопорушення є *деліктоздатність* – можливість нести юридичну відповідальність за власні протиправні діяння. Фізичні особи, крім цього, повинні бути *осудними*, тобто здатними усвідомлювати свою поведінку та керувати нею.

2. **Об'єкт правопорушення** – це охоронювані правом суспільні цінності, на які спрямовані протиправні посягання суб'єкта правопорушення. Прийнято розрізняти об'єкт (загальний, родовий, безпосередній) і предмет правопорушення.

Об'єктом правопорушення завжди є регламентовані правом суспільні відносини (правовідносини). Їхні урегульованість, упорядкованість являють собою ту загальносоціальну і правову цінність, яка передусім потерпає від неправомірних діянь.

Предмет правопорушення – конкретні матеріальні або нематеріальні блага, стосовно яких відбувається правопорушення.

3. Суб'єктивна сторона правопорушення – це психологічна характеристика протиправності діянь суб'єкта правопорушення. Вона відображає суб'єктивне (психічне) ставлення правопорушника до вчиненого протиправного діяння та його наслідків, а саме: вину (провину), мотив, мету.

Вина – це обов'язкова ознака суб'єктивної сторони правопорушення, що може виражатись у формі умислу (прямого чи непрямого) і необережності (протиправної самовпевненості, протиправної недбалості).

Умисел має місце в протиправних діяннях тоді, коли суб'єкт:

- усвідомлює суспільну небезпечність (шкідливість) свого діяння;
- передбачає настання шкідливих наслідків;
- при *прямому умислі* бажає настання шкідливих наслідків, а при *непрямому* – байдуже до них ставиться, не бажаючи їхнього настання, але свідомо допускаючи це.

Необережність має такі ознаки:

протиправна самовпевненість:

- суб'єкт усвідомлює суспільну небезпечність (шкідливість) свого діяння;

- передбачає настання шкідливих наслідків;

- легковажно сподівається їм запобігти;

протиправна недбалість:

- суб'єкт усвідомлює суспільну небезпечність (шкідливість) свого діяння;

- не передбачає настання шкідливих наслідків;

- але повинен був і міг їх передбачити.

Умисним правопорушенням притаманні ще й мотив і мета, які є факультативними елементами суб'єктивної сторони. За необхідності вони виступають додатковими кваліфікуючими ознаками юридичного складу правопорушення.

Мотив правопорушення – це причина, що спонукає особу до скоєння правопорушення (користь, помста, прагнення приховати інше правопорушення, цікавість тощо).

Мета правопорушення – очікувані наслідки, яких прагне правопорушник.

4. Об'єктивна сторона правопорушення – це зовнішня характеристика правопорушення.

Обов'язковими елементами об'єктивної сторони є такі ознаки:

- зовнішня вираженість правопорушення у формі *діяння*, тобто дії або бездіяльності;

- *негативні наслідки* (суспільна шкода, небезпека);

- *причиново-наслідковий зв'язок* між діянням та наслідками.

Як і суб'єктивна, об'єктивна сторона також має факультативні елементи – *місце, час, спосіб, шлях, обставини* здійснення правопорушення.

Слід зазначити, що наведена чотириелементна структура складу правопорушення має узагальнений (логічний) характер. Зміст її окремих елементів може різнитися залежно від галузей права, які передбачають ті чи інші правопорушення і відповідні примусові заходи.

У цивільному праві існують випадки так званої «*безвинної відповідальності*», зокрема, коли компенсація шкоди, заподіяної об'єктами, що є джерелом підвищеної небезпеки (транспортними, сільськогосподарськими, промисловими тощо), покладається на їхнього власника, навіть за відсутності його вини.

У кримінальному та адміністративному праві найбільш рельєфно проявляється розмежування правопорушень з *формальним і матеріальним складами*.

Для об'єктивної сторони правопорушень із *формальним складом* необов'язкова наявність конкретних шкідливих наслідків, достатньо лише самого факту здійснення суб'єктом протиправного діяння.

Для правопорушень із *матеріальним складом* настання матеріальних шкідливих наслідків є обов'язковим елементом об'єктивної сторони.

Загалом правопорушення (правопорушність) є невід'ємним соціальним явищем, якого повністю уникнути неможливо. Наявність певних проявів протиправної поведінки завжди зумовлена об'єктивними і суб'єктивними особливостями суспільного життя. Тому ефективна боротьба із правопорушеннями (профілактика, попередження, протидія) ґрунтується передусім на всебічному дослідженні й усвідомленні причин, що їх викликають, серед яких:

- негативні біологічні якості індивідів (агресивність, імпульсивність, запальний характер тощо);
- недоліки виховання (безвідповідальність, низький рівень загальної культури й свідомості, нехтування інтересами інших осіб);
- неадекватність, несправедливість розподілу в суспільстві матеріальних благ;
- недосконалість правоохоронної системи;
- низький рівень правової культури і правосвідомості тощо.

13.4 Особливості інформаційних правопорушень

Сучасна правова наука досить активно оперує термінами, якими позначаються протиправні діяння, певним чином пов'язані з інформацією: інформаційні правопорушення, комп'ютерні правопорушення, правопорушення у сфері інформаційних технологій, правопорушення проти інформаційної безпеки, кібернетичні правопорушення тощо.

Їхні наявність і розмаїття зумовлені стрімкою еволюцією *інформаційної сфери* життя людини – сферою збирання, зберігання, використання і поширення інформації, в якій суб'єкт реалізує свої інформаційні потреби та інтереси.

Серед правопорушень, що загалом називають інформаційними, виділяються як нові специфічні види протиправних посягань (хакерство, фішинг), так і вже «традиційні», які з використанням сучасних інформаційних технологій набувають більшої небезпечності (шахрайство, підробка, небезпечні заклики тощо).

Тому норми, що передбачають інформаційні правопорушення як цілісний правовий інститут, неможливо охопити в межах окремих класичних галузей права (цивільного, кримінального, адміністративного тощо). Крім того, інформаційні правопорушення не можна зіставити з якимось одним видом юридичної відповідальності, а концепція «інформаційної юридичної відповідальності» правовою наукою ще не сформована.

Тож *інформаційні правопорушення як окремий міжгалузевий вид правопорушень* охоплюють усі протиправні діяння, певним чином пов'язані з інформацією, які тягнуть за собою юридичну відповідальність різних видів.

Суть зв'язку правопорушення з інформацією виявляється у його посяганні на певний порядок і правовідносини щодо:

- формування й використання інформаційних ресурсів на основі створення, збирання, оброблення, накопичення, зберігання, пошуку, поширення й надання інформації;

- створення й застосування інформаційних технологій та засобів їхнього забезпечення;

- захисту інформації та прав суб'єктів інформаційних відносин.

Таким чином, *загальною рисою інформаційних правопорушень* є зв'язок з інформаційними процесами – обігом інформації, інформаційними ресурсами, інформаційними технологіями, інформаційно-телекомунікаційними системами тощо. Ознака «інформаційне» визначає передусім характер цілої групи протиправних діянь, до якої належать, по-перше, безпосередні порушення інформаційних прав та

свобод суб'єктів, а по-друге, інші правопорушення, якщо вони реалізуються через інформаційну сферу.

Протиправні використання інформаційних технологій (ІТ) сьогодні становлять особливу суспільну загрозу, оскільки можуть надавати правопорушенням рис латентності (прихованості), анонімності, стрімкості, транскордонності, масштабності наслідків, що полегшує досягнення злочинних цілей та ускладнює протидію їм.

Інформаційне правопорушення – це протиправне, суспільно небезпечне, винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, що порушує вимоги норм права у сфері інформаційної діяльності (у галузі створення, передавання, використання, оброблення, зберігання, захисту інформації тощо) або у будь-якій іншій сфері з використанням інформаційних засобів і технологій, за яке настає юридична відповідальність.

Попри те, що «інформаційне правопорушення» є наразі поняттям переважно науково-доктринальним, законодавчо не визначеним, його сутнісні ознаки можна виявити в численних, уже передбачених законодавством протиправних діяннях, які мають фактичний вираз як:

- незаконне збирання, зберігання, оброблення, знищення, відтворення, поширення інформації;
- приховування, неповідомлення інформації;
- несвоєчасне надання інформації;
- викривлення або надання, поширення завідомо недостовірної (необ'єктивної) інформації;
- поширення інформації соціально шкідливого змісту;
- неправомірний доступ до інформації;
- розголошення інформації з обмеженим доступом;
- здійснення деструктивного інформаційного впливу на свідомість людини (групи людей, суспільства);
- створення, використання, поширення шкідливого програмного забезпечення;
- незаконний доступ, використання систем оброблення, зберігання, передавання інформації;
- несанкціоноване втручання, перешкоджання роботі інформаційно-телекомунікаційних систем та їхніх складових тощо.

У всій різноманітності протиправних діянь, пов'язаних з інформацією, досить чітко виділяються певні їх сукупності, спільні за змістом (спрямуванням), які становлять видові групи інформаційних правопорушень.

Основні види інформаційних правопорушень:

- **правопорушення проти інформації, інформаційних ресурсів**, що посягають на інформаційні правовідносини щодо забезпечення належних якісних характеристик інформації (конфіденційності, цілісності, доступності, спостережності);
- **правопорушення проти інформаційного простору**, які посягають на інформаційні правовідносини, пов'язані з належним наданням відповідної інформації, недопущення поширення небезпечної (шкідливої) інформації та використання технологій деструктивного інформаційно-психологічного впливу;
- **правопорушення проти інформаційної інфраструктури**, що посягають на інформаційні правовідносини, які виникають у сфері використання об'єктів інформаційної інфраструктури (інформаційно-телекомунікаційних систем, комп'ютерів, серверів, їхнього програмного забезпечення тощо);
- **інші інформаційні правопорушення**, для яких властиве використання інформації, інформаційного простору, інформаційної інфраструктури при здійсненні протиправних діянь, що посягають на інші правовідносини (щодо приватної власності, суспільної та державної безпеки, господарської діяльності тощо).

Основні види інформаційних правопорушень

Інформаційні правопорушення можна класифікувати й на основі традиційних критеріїв, зокрема:

- за ступенем суспільної небезпечності – інформаційні злочини й проступки;
- за формою – протиправна дія або бездіяльність;
- за видом юридичної відповідальності – інформаційні правопорушення, за які встановлена кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна та інша відповідальність.

Юридичною ознакою, що виділяє інформаційні правопорушення серед усіх інших, виступає присутність інформаційних компонентів у їхньому складі:

1) як об'єкта правопорушення – якщо протиправне діяння спрямоване проти інформаційних відносин, або як предмета правопорушення – якщо проти інформації та її носіїв, інформаційних засобів і систем;

2) як елемента об'єктивної сторони правопорушення, що вказує спосіб, шлях здійснення протиправного діяння – у разі його вчинення з використанням інформаційних технологій і засобів.

Усі інші юридичні ознаки інформаційного правопорушення відповідають традиційній конструкції правопорушення в теорії права, проте можуть мати певні особливості, зумовлені інформаційною природою.

Суб'єкти інформаційних правопорушень загалом не мають юридично значущих ознак, які відрізняють їх від суб'єктів усіх інших видів правопорушень. Однак завдяки значному ступеню латентності й анонімності суб'єктів інформаційних правопорушень буває досить складно, а іноді неможливо встановити. Тоді правопорушення не отримують належної реакції, правопорушники не притягаються до відповідальності, що суперечить одному з фундаментальних принципів права – невідворотності юридичної відповідальності.

Оскільки інформаційні правопорушення як окремий вид виділяються не тільки за об'єктом, а й за елементами об'єктивної сторони (шляхом, способом здійснення правопорушення), то *об'єктам інформаційних правопорушень* можуть бути як безпосередньо інформаційні правовідносини, незалежно від способів посягання на них, так й інші правовідносини, що порушуються протиправними діяннями, вчиненими з використанням інформаційних технологій, засобів, систем.

Серед інформаційних відносин об'єктне коло правопорушень складають: відносини в галузі масової інформації, авторського права, забезпечення інформаційної безпеки, бібліотечної та архівної справ; відносини у сфері встановленого правового режиму відкритої публічної інформації та інформації з обмеженим доступом (зокрема державної, комерційної, банківської, професійної таємниць, таємниці листування і телефонних розмов, службової інформації, інформації про особисте життя, персональних даних тощо).

До *нематеріальних предметів правопорушень* у сфері інформаційних відносин належать відомості про осіб, предмети, факти, події, явища незалежно від форми їхнього подання, а також комп'ютерні дані; до *матеріальних предметів* – носії інформації, засоби оброблення, зберігання, передавання інформації.

Суб'єктивній стороні інформаційних правопорушень загалом характерна будь-яка форма вини – як умисел, так і необережність. При цьому значна частина порушень правового режиму інформації з обмеженим доступом відбувається через необережність суб'єктів, які його забезпечують. Тому серед пріоритетних загроз при створенні системи управління інформаційною безпекою організації окремо розглядається необережне, недбале поводження персоналу з інформацією з обмеженим доступом та плануються відповідні системні попереджувальні заходи. А в разі необережного поводження з державною таємницею вітчизняним законодавством передбачено кримінальну відповідальність.

Щодо об'єктивної сторони інформаційних правопорушень, то певні ускладнення можуть виникати при кваліфікації протиправних діянь у «кібернетичному просторі» – просторі, сформованому інформаційно-комунікаційними системами, в якому проходять процеси перетворення (створення, зберігання, обміну, оброблення та знищення) інформації, представленої у вигляді електронних комп'ютерних даних. Їхня об'єктивна сторона може не містити звичного зовнішнього виразу протиправної поведінки суб'єкта, з яким чітко зіставляються конкретні наслідки.

У цій ситуації власне ініціювання шкідливих інформаційних процесів та управління ними і є зовнішнім виразом протиправної поведінки суб'єкта, тобто елементом об'єктивної сторони правопорушення, що характеризує його як протиправне діяння.

Негативні наслідки інформаційних правопорушень полягають передусім у завданні шкоди або створенні загрози інформаційним інтересам особи, суспільства, держави. Це фактично може виразитись як у конкретних матеріальних збитках, так і в численних проявах загальновідчутних нематеріальних втрат – підриві авторитету та ділової репутації (окремих суб'єктів або держави в цілому), формуванні неадекватної (необґрунтованої) громадської думки та дезорієнтації населення, створенні суспільної паніки, дискредитації владних структур та їхніх рішень тощо.

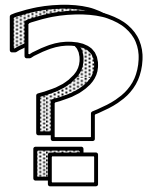
Використання інформаційних технологій, систем, засобів як *способу здійснення правопорушення* виступає додатковою кваліфікуючою ознакою тільки тоді, коли законом визнана особлива небезпечність такого способу вчинення правопорушення, що відповідним чином зафіксовано в юридичному складі.

Зважаючи на глибоку інформатизацію сучасного суспільного життя та загальне визнання пріоритетів інформаційного суспільства, суттєвий вплив інформаційних правопорушень на розвиток суспільства і держави робить їх однією з основних загроз національній безпеці, яка вимагає постійних зважених ефективних контрзаходів.

На жаль, усвідомлення і визнання українським законодавцем небезпечності «інформатизації» злочинної діяльності з різних причин відбувається досить повільно. Це зумовлює не завжди належну державну і правову реакцію на злочини в інформаційній сфері та певну відсталість охоронних і захисних правових механізмів.

Контрольні запитання

1. Що таке правова поведінка? Назвіть її види.
2. Дайте визначення правомірної поведінки.
3. Як можна класифікувати правомірну поведінку?
4. Яку поведінку називають протиправною?
5. Що таке юридичний склад правопорушення, з яких він складається елементів?
6. Дайте визначення інформаційного правопорушення.
7. Назвіть підстави, на яких можна виділити інформаційні правопорушення серед інших видів правопорушень.
8. Які існують види інформаційних правопорушень?
9. Назвіть основні особливості складу інформаційних правопорушень.

Література для поглибленого вивчення

Азаров Д. С. Злочини у сфері комп'ютерної інформації (кримінально-правове дослідження) : монографія / Д. С. Азаров ; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія», Державний НДІ МВС України. – К. : Атіка, 2007. – 304 с.

Баранов А. А. Інтернет: об'єкт правоотношений и предмет регулювання : моногр. / А. А. Баранов. – К. : Ред. журн. «Право України» ; Х. : Право, 2013. – 144 с.

Беляков К. И. Управление и право в период информатизации : моногр. / К. И. Беляков. – К. : Изд-во «КВІЦ», 2001. – 301 с.

Беляков К. І. Правове регулювання «віртуального простору» / К. І. Беляков // Наука і правоохорона. – К. : ДНДІ МВС України, 2011. – № 2 (12). – С. 102–109.

Гуцалюк М. Протидія комп'ютерній злочинності / М. Гуцалюк // Право України. – 2003. – № 6. – С. 114–117.

Марущак А. І. Інформаційне право: регулювання інформаційної діяльності : навч. посіб. / А. І. Марущак. – К. : Видавничий дім «Скіф», КНТ, 2008. – 344 с.

Мельник С. В. До проблеми формування понятійно-термінологічного апарату кібербезпеки / С. В. Мельник, О. О. Тихомиров, О. С. Ленков

// Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. – 2011. – Вип. 30. – С. 165–171.

Основи інформаційної безпеки України : навч. посіб. / [кол. авторів ; за заг. ред. А. І. Марущака]. – К. : Наук.-вид. центр НА СБ України, 2013. – 388 с.

Правдюк С. А. Класифікація інформаційних правопорушень [Електронний ресурс] / С. А. Правдюк // Порівняльно-аналітичне право. – Режим доступу : <http://www.pap.in.ua>

Правова доктрина України : у 5 т. Т. 2. Публічно-правова доктрина України / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, М. П. Кучерявенко та ін. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка. – Х. : Право, 2013. – 864 с.

Прокоф'єва Д. М. Інформаційна війна та інформаційна злочинність / Д. М. Прокоф'єва // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2000. – № 1. – С. 288–307.

Тихомиров О. О. Інформаційні правопорушення: теоретико-правова концепція / О. О. Тихомиров // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. – 2015. – № 1 (17). – С. 38–47.

Тихомиров О. О. Кіберзлочин: теоретико-правові проблеми / О. О. Тихомиров // Інформаційна безпека: виклики і загрози сучасності : зб. матер. наук.-практ. конф., 5 квітня 2013 р., м. Київ. – К. : Центр навч.-наук. та наук.-практ. видань НА СБ України, 2013. – С. 179–182.

Цимбалюк В. С. Кримінологічна когнітологія щодо вивчення латентності комп'ютерних злочинів [Електронний ресурс] / В. С. Цимбалюк. – Режим доступу : <http://www.crime-research.ru>

Шульга А. М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи : монографія / А. М. Шульга. – Х. : Майдан, 2013. – 408 с.

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

14.1 Поняття юридичної відповідальності

14.2 Мета, функції, види юридичної відповідальності

14.3 Підстави та принципи юридичної відповідальності

Найбільше заохочення злочину – безкарність. Найбільша спокуса злочину – розрахунок на безкарність.

Марк Туллій Цицерон

Покарання завжди повинне орієнтуватися не на минуле, а на майбутнє, тому що воно є вираження не гніву, а обережності.

Луцій Анней Сенека

14.1 Поняття юридичної відповідальності

Юридична відповідальність є різновидом соціальної відповідальності, тож вивчення її особливостей базується на усвідомленні природи соціальної відповідальності, її загальних рис.

Уявлення про відповідальність людини почали формуватися за часів античності. Перші думки щодо неї містяться у висловлюваннях Епікура і Сократа, працях Платона й Аристотеля. Тоді відповідальність сприймалась у взаємозв'язку із темами свободи (волі та дії), провини, вільного вибору, необхідності, індивідуальності.

У сучасній соціальній філософії відповідальність є однією з фундаментальних категорій. *Соціальна відповідальність* розглядається як один із найважливіших засобів соціалізації індивіда і пов'язується переважно з його здатністю бути відповідальним за все, що відбувається в дійсності загалом і в соціумі його проживання зокрема.

Відповідальність виступає певним регулятором суспільних відносин, який передбачає обов'язковість урахування й реалізації в процесі колективної життєдіяльності соціально значущих принципів і норм. Вона орієнтує як окремих людей, так і соціальні групи, спільноти на загально визнані суспільні ідеали.

Фундаментальне місце відповідальності в соціальному регулюванні визначає її багатоаспектність. Розрізняють перспективну і ретроспективну, позитивну і негативну відповідальність.

Перспективна відповідальність має добровільний позитивний характер і ґрунтується на індивідуальному почутті обов'язку щодо певних соціально корисних дій та вибору їхніх варіантів у майбутньому. *Ретроспективна відповідальність* – це реакція суспільства на вже вчинене особою раніше. Вона буває *позитивною* і *негативною* залежно від характеру наслідків поведінки особи. Позитивна відповідальність виражається в заохоченні (стимулюванні) особи за соціально корисні вчинки, а негативна – призводить до осуду й покарання порушника і найчастіше реалізується примусово.

Теорія юридичної відповідальності виокремилась у системі знань про соціальну відповідальність у ХХ ст. На той час сформувався стійке її розуміння переважно в ретроспективному негативному аспекті, яке і зараз вважається традиційним для юриспруденції більшості країн пострадянського простору.

Сучасний правовий розвиток, утвердження верховенства права, підвищення рівня правосвідомості зумовили необхідність переоцінки співвідношення стимулюючих і примусових правових засобів. Тому вітчизняні вчені дедалі частіше наголошують на недооціненості ролі в правовому регулюванні позитивної ретроспективної відповідальності. Крім того, зростає значення перспективної відповідальності у праві, яка мотивує прагнення людини до правомірних вчинків, тоді як ретроспективна негативна виступає засобом стримування від протиправної поведінки або покаранням за неї.

Таким чином, юридичну відповідальність не можна зводити тільки до відповідальності за правопорушення (негативної відповідальності), виключаючи позитивну заохочувальну функцію. Разом із тим ретроспективність – її природна риса, оскільки юридична відповідальність – це заходи впливу на особу, передбачені правовими нормами за корисні чи шкідливі (небезпечні) вчинки.

Позитивна й негативна юридична відповідальність є певними «антиподами». Їхнє порівняння наведене в табл. 1.

Засоби і заходи позитивної й негативної юридичної відповідальності правом регламентуються по-різному. Негативна встановлюється за конкретні протиправні діяння особи, має чітке закріплення у правових нормах як виду й обсягу відповідальності, так і всієї процедури притягнення до неї. Позитивна юридична відповідальність визначається узагальнено, передбачає лише певні види заохочень за заслуги в різних напрямках діяльності суб'єктів, повноважних приймати

рішення щодо їхнього застосування, та загальні підстави прийняття таких рішень.

Таблиця 1

**СПІЛЬНЕ Й ВІДМІТНЕ ПОЗИТИВНОЇ І НЕГАТИВНОЇ
ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

<i>Позитивна</i> <i>юридична відповідальність</i>	<i>Негативна</i> <i>юридична відповідальність</i>
настає за діяння особи	
заслуги, соціально корисні дії	правопорушення
виражається в наслідках для особи	
ПОЗИТИВНИХ	НЕГАТИВНИХ
встановлюється правовими нормами	
заохочувального характеру	охоронного характеру
визначається	
диспозицією норми права	санкцією норми права
відносно прав та обов'язків є	
наданням особі додаткових прав, можливостей та інших соціальних благ	позбавленням певних соціальних благ, накладенням додаткових обов'язків
застосовується спеціально уповноваженими суб'єктами залежно від характеру і виду заходів відповідальності: державними органами, органами місцевого самоврядування, їхніми керівниками та відповідними посадовими особами; керівниками різноманітних державних і недержавних підприємств та установ	
є застосуванням державно-правових заходів і засобів	
заохочувальних (стимулювальних): особистих (подяка, присвоєння почесного звання); організаційних (підвищення по посаді); майнових (преміювання, вручення цінного подарунка)	примусових: особистих (позбавлення волі); організаційних (звільнення, позбавлення звання); майнових (штраф, грошова компенсація, конфіскація майна)
здійснюється в процесуальній формі,	
окресленій правовими нормами, певним чином довільній (найчастіше під час урочистих заходів)	чітко встановленій правовими нормами

Інша важлива риса, що відрізняє ці два види юридичної відповідальності, – обов'язковість застосування. Для позитивної юридичної відповідальності не характерна категорична обов'язковість, вона застосовується більше на розсуд відповідних уповноважених суб'єктів. Негативна ж юридична відповідальність ґрунтується на принципах невідворотності (обов'язковості застосування), обґрунтованості, чіткого слідування встановленим законом процедурам тощо.

Слідування цим принципам – фундамент правового регулювання суспільних відносин, що надає обов'язковості правовим нормам, формує належне ставлення індивідів до їхніх вимог і забезпечує встановлення правопорядку як безперечного загальносоціального блага.

Отже, подальший розгляд поняття «юридична відповідальність», не виключаючи позитивного, доцільно здійснювати саме в ретроспективному негативному ракурсі, який є домінуючим у правовій науці і забезпечує однозначне трактування та сприйняття основного призначення інституту юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність – це застосування до правопорушників, в особливому процесуальному порядку, передбачених санкцією правової норми заходів державно-правового примусу, що виражаються у формі обмежень (позбавлень) особистого, організаційного, майнового характерів.

Реалізація юридичної відповідальності створює специфічні охоронні правовідносини між державою в особі спеціальних органів і правопорушником, на якого покладається обов'язок перетерпіти негативні наслідки за вчинене правопорушення, визначені санкціями правових норм.

Основні риси юридичної відповідальності:

- визначається нормами права;
- є зовнішнім впливом, спрямованим на правопорушника;
- спричиняє негативні для правопорушника наслідки особистого, організаційного, майнового характерів;
- застосовується лише за здійснене протиправне діяння;
- нерозривно пов'язана з державно-правовим примусом у формах правовідновлювальних, а за потреби, каральних заходів;
- застосовується тільки уповноваженими органами в межах їхньої компетенції, визначеної законом;
- покладається і реалізується в особливих процесуальних формах.

На відміну від інших видів соціальної відповідальності (моральної, релігійної, політичної тощо), юридична відповідальність нерозривно пов'язана з державним примусом. Але не всі заходи державного примусу реалізуються за допомогою юридичної відповідальності, тому ці два поняття не тотожні.

Державний примус ширший за змістом – це регламентований правом авторитарний вплив відповідних державних органів на поведінку людей з метою приведення її у відповідність до вимог правових норм. Він може мати форми і не пов'язані з відповідальністю за правопорушення, зокрема примусове лікування, примусове вилучення майна з незаконного користування, обшук, вилучення речей і документів, примусові виховні заходи щодо неповнолітніх чи недієздатних осіб за вчинення ними суспільно небезпечних діянь.

Необхідність достатньо широкого спектру примусових заходів зумовлена різноманітними цілями, що досягаються в процесі правового регулювання. Однак тільки юридична відповідальність реалізується винятково через державний примус, застосовується тільки в разі вчинення правопорушення і безпосередньо визначається санкцією норми права.

14.2 Мета, функції, види юридичної відповідальності

Основна мета юридичної відповідальності як особливого правового інституту визначається загальною метою права – упорядкуванням суспільних відносин на основі загальнолюдських цінностей та ідеалів.

Юридична відповідальність покликана втілювати у реальному житті ідеї правової рівності і справедливості, охороняти й захищати права та свободи людини, праввідносини і правовий порядок, забезпечувати стабільність правової системи в цілому.

Досягнення такої мети забезпечується виконанням за допомогою інституту юридичної відповідальності особливих завдань правового регулювання щодо впливу на свідомість, поведінку людей та реагування на її наслідки.

Основні завдання юридичної відповідальності:

- запобігання порушенням правового порядку;
- відновлення порушеного правового становища.

Як засіб, спрямований на встановлення і підтримання правового порядку, юридична відповідальність виступає одним із головних механізмів і водночас однією з фундаментальних гарантій забезпечення безпеки сучасного цивілізованого суспільства.

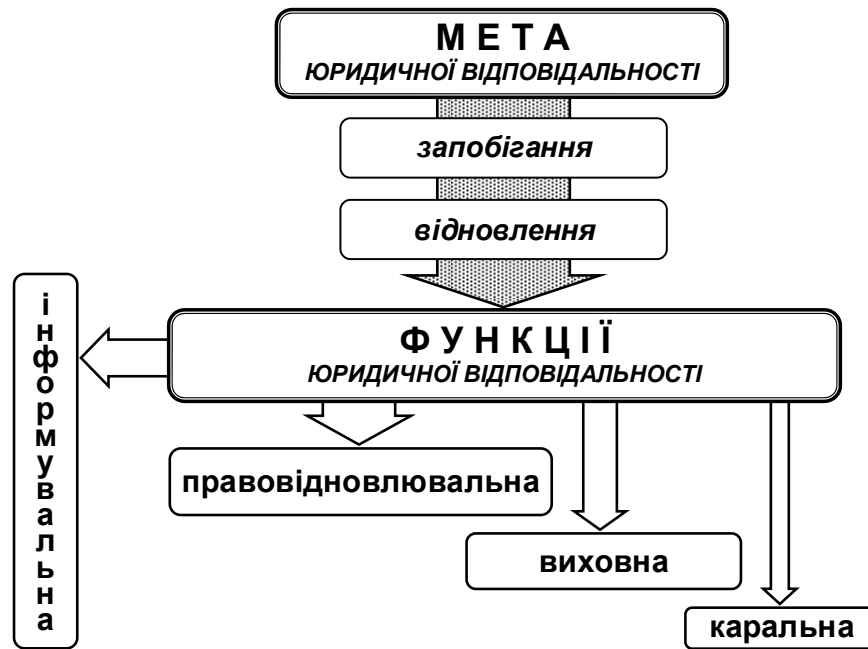
Мета і завдання юридичної відповідальності конкретизуються в її функціях – основних напрямках впливу на суспільство й особу, що відображають призначення юридичної відповідальності в системі правового регулювання та суспільному житті загалом.

Функції юридичної відповідальності:

- **правовідновлювальна (компенсаційна)** – відновлення порушених протиправною поведінкою суспільних відносин, поновлення порушених прав, компенсація порушником втрат, заподіяних іншим суб'єктам;
- **виховна (превентивна):**
 - *загальнопревентивна (запобіжна, попереджувальна)* – формування в суспільстві додаткових мотивів дотримання вимог правових норм, поваги до індивідуальних прав суб'єктів, а також підвищення рівня правосвідомості та правової культури;
 - *спеціально-превентивна* – перевиховання правопорушника, позитивна корекція його правосвідомості з метою уникнення подальших правопорушень та формування установок, стимулів правомірної поведінки;
- **каральна** – справедливий негативний вплив з боку суспільства на правопорушника у вигляді безпосереднього акту покарання від імені держави;
- **інформувальна (сигналізаційна)** – полягає в тому, що юридична відповідальність несе у собі інформацію щодо моделей протиправної поведінки, можливих засобів впливу на правопорушників, змісту й особливостей конкретних видів відповідальності.

Сучасна правова доктрина орієнтує на виконання інститутом юридичної відповідальності передусім правозахисних, виховних та інформаційних функцій. Надання пріоритету каральним функціям свідчить про порушення принципу гуманізму у правовому житті, підміну права насильством, що не припустимо ні з яких міркувань. Тож у розвиненому в правовому сенсі суспільстві сама можливість застосування примусових заходів юридичної відповідальності створює значно більший організаційний ефект, ніж безпосереднє їх здійснення.

Будучи особливим правоохоронним інститутом усієї системи права, юридична відповідальність використовує комплекс специфічних заходів і засобів. Їхнє поєднання зумовлюється юридичною природою правопорушення або відповідністю певній галузі права, що, зокрема, визначає й основні види юридичної відповідальності.

Мета і функції юридичної відповідальності

Види юридичної відповідальності:

- конституційна;
- адміністративна;
- кримінальна;
- цивільно-правова;
- відповідальність у сфері трудових відносин;
- міжнародно-правова.

Конституційна відповідальність настає за конституційні проступки і має політико-організаційний характер. Часто вона поєднується з іншими видами юридичної відповідальності.

Заходи конституційно-правової відповідальності можуть виражатись у:

- відстороненні від посади вищих посадових осіб держави;
- достроковому припиненні повноважень державних органів чи посадових осіб;
- розпуску громадських об'єднань;
- втраті громадянства;
- тощо.

Адміністративна відповідальність накладається за адміністративні проступки і полягає в застосуванні органами державного управління (органами адміністративної юрисдикції) заходів адміністративного впливу до винних осіб, які не підпорядковані їм по службі.

До основних видів адміністративних стягнень належать:

- штраф;
- оплатне вилучення чи конфіскація предметів;
- тимчасове позбавлення певного (спеціального) права;
- виправні роботи;
- адміністративний арешт.

Кримінальна відповідальність настає за вчинення злочинів. Повноваженнями притягнення до цього виду відповідальності наділений лише суд, а стосовно підозрюваного діє презумпція невинуватості. Кримінальна відповідальність – це обов'язок винної особи, яка вчинила злочин, понести призначене їй судом справедливе покарання у вигляді певних майнових, особистих, організаційних позбавлень. Покараннями у кримінальному праві є:

- штраф;
- конфіскація майна;
- громадські або виправні роботи;
- обмеження волі;
- позбавлення військового чи спеціального звання;
- позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- інше.

Кримінальне покарання насамперед повинно виконати превентивну функцію – у соціально бажаному напрямі вплинути на правопорушника, на певний час обмеживши його щодо вчинення інших злочинів, а також дати можливість усвідомити небезпечність власних вчинків, виправитися, сформувані мотиви правомірної поведінки. Крім того, особа, яка відбула кримінальне покарання, отримує *судимість*, що поза кримінальною відповідальністю обмежує її в деяких суб'єктивних правах. Зокрема, судимість може бути перешкодою для обіймання певних посад, обмеженням у здійсненні підприємницької діяльності, у виїзді за кордон.

Можливість настання **цивільно-правової відповідальності** виникає із вчиненням цивільних проступків – завданням майнової і немайнової шкоди конкретним особам. Цивільно-правова відповідальність буває договірною і позадоговірною.

Договірна форма цивільно-правової відповідальності полягає в обов'язку суб'єктів договору при невиконанні або неналежному виконанні договірних зобов'язань відшкодувати потерпілій стороні завдані збитки та неустойку. *Позадоговірна* – це обов'язок правопорушника, який не перебуває з потерпілою стороною у договірних відносинах, відшкодувати майнові втрати, упущені прибутки, компенсувати витрати на відновлення майна чи здоров'я.

Основним завданням цивільно-правової відповідальності є захист цивільних прав власника. Вона виконує насамперед правовідновлювальну і компенсаційну функції, що дає змогу відновити порушене становище або в майновій (грошовій) формі компенсувати завдану шкоду. Відповідно, основний засіб цивільно-правової відповідальності – це майнове відшкодування. Проте на фізичну чи юридичну особу може бути покладений і немайновий правовідновлювальний обов'язок у разі порушення немайнових прав. Зокрема, спростувати інформацію, яка ганьбить честь і гідність людини чи організації, якщо той, хто її поширює, не доведе, що ця інформація відповідає дійсності.

Застосування заходів цивільно-правової відповідальності відбувається в судовому порядку з ініціативи особи, якій завдана шкода. При цьому цивільним правом передбачена можливість добровільного відшкодування збитків, компенсації моральної шкоди в досудовому порядку.

Відповідальність у сфері трудових відносин передбачає два види відповідальності – дисциплінарну і майнову.

Дисциплінарна відповідальність настає при вчиненні дисциплінарних проступків. Дисциплінарними заходами є:

- зауваження;
- догана;
- пониження у званні, посаді;
- звільнення.

Застосовувати заходи дисциплінарної відповідальності можуть суб'єкти, які мають право приймати на роботу, призначати на посади, суб'єкти, адміністративно вищі за них або ті, дисциплінарні повноваження яких визначені відповідним правовим актом (дисциплінарним статутом).

Головне завдання дисциплінарної відповідальності – забезпечення трудової (службової) дисципліни, а основна функція – виховання працівників з метою запобігання правопорушенням у майбутньому.

На відміну від дисциплінарної, **матеріальна відповідальність** настає тільки у зв'язку із заподіяною матеріальною шкодою внаслідок порушення трудових зобов'язань. Така відповідальність має двохсторонній характер, оскільки до неї можуть бути притягнені як працівник, так і роботодавець.

Основна мета матеріальної відповідальності у трудовому праві – відшкодування (компенсація) завданої майнової шкоди, що може бути здійснено і добровільно, без винесення спеціальних рішень.

Як специфічний різновид виділяється **міжнародно-правова відповідальність**. Вона є наслідком діянь, що суперечать міжнародному

праву, і залежно від заподіяної шкоди розділяється на політичну (нематеріальну) і матеріальну. Заходи міжнародно-правової відповідальності мають форму дипломатичних, економічних, військових та інших санкцій і встановлюються самими суб'єктами міжнародного права. За відсутності чітких критеріїв оцінювання міжнародних правопорушень, а також в умовах нерівної впливовості суб'єктів на міжнародній арені. Це викликає певні проблеми її реалізації.

Використання інших критеріїв дає змогу класифікувати юридичну відповідальність, зокрема, таким чином:

- за характером наслідків – особистого, майнового, організаційного характерів;
- за суб'єктами правопорушення – індивідуальна, колективна;
- за суб'єктами застосування відповідальності – відповідальність, яку застосовують судові, правоохоронні, виконавчо-розпорядчі органи, органи місцевого самоврядування тощо;
- за обсягом матеріального відшкодування – повна, обмежена, підвищена.

Сьогодні як самостійний вид юридичної відповідальності науковцями починає обговорюватись *«інформаційна відповідальність»*. Це пов'язане із відособленням і розвитком інформаційного права, а також потребою в ефективних правових заходах реагування на значне поширення інформаційних правопорушень.

Наразі науково-доктринальна концепція «інформаційної відповідальності» ще не сформована, не вироблене належне розуміння як самої «інформаційної відповідальності», так і її співвідношення з іншими видами юридичної відповідальності. Можна напевне стверджувати тільки про наявність інформаційного характеру обмежувальних заходів юридичної відповідальності за правопорушення у сфері інформаційної діяльності, зокрема позбавлення телерадіоорганізації ліцензії на право мовлення, проте за своєю юридичною природою такі заходи досить близькі до адміністративних.

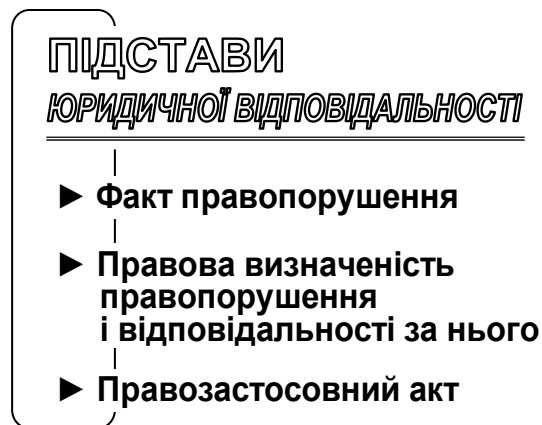
14.3 Підстави та принципи юридичної відповідальності

Для функціонування інституту юридичної відповідальності характерним є три основні стадії:

- 1) встановлення (передбачення) відповідними нормами права санкцій юридичної відповідальності за правопорушення;
- 2) індивідуалізація відповідальності щодо конкретних протиправних діянь і правопорушників;

3) відновлення порушених правовідносин, забезпечення відшкодування правопорушниками завданих втрат, виховання і перевиховання правопорушників тощо.

На всіх стадіях процеси реалізації юридичної відповідальності ґрунтуються на певних засадах – *підставах і принципах юридичної відповідальності*, які забезпечують їхню необхідну правову визначеність та ідеологічний фундамент.

Підстави юридичної відповідальності

Розрізняють підстави виникнення юридичної відповідальності, підстави притягнення до юридичної відповідальності, підстави звільнення від юридичної відповідальності, а також пом'якшуючі та обтяжуючі обставини, що впливають на міру відповідальності.

Підставою виникнення юридичної відповідальності визнається фактичне вчинення протиправного діяння, яке повністю відповідає юридичному складу правопорушення, передбаченого відповідною нормою права.

Відсутність у фактичному діянні особи хоча б одного з елементів юридичного складу правопорушення (суб'єкта, об'єкта, суб'єктивної, об'єктивної сторін) свідчить про відсутність усіх необхідних ознак протиправності діяння та не дає підстав до застосування юридичної відповідальності.

Похідною від підстави виникнення юридичної відповідальності (факту правопорушення) є *вимога правової визначеності*, яка має як нормативний (загальний), так і фактичний (конкретний) характер.

Нормативна вимога правової визначеності – це чітка регламентація нормами права власне правопорушення та його складу, а також форм, засобів, меж державно-правового примусу, що може бути застосований до правопорушника та процедур притягнення до відповідальності.

Виконання *фактичної вимоги правової визначеності* виступає необхідною підставою, що дозволяє розпочати процес безпосереднього застосування заходів юридичної відповідальності або притягнення до відповідальності. Вона полягає у створенні спеціального *правозастосовного акта*, в якому відповідним уповноваженим органом, посадовою особою чітко визначаються особа-правопорушник та примусові заходи, які до неї застосовуються. Цим актом юридична відповідальність конкретизується щодо факту протиправного діяння й індивідуалізується щодо особи, яка його вчинила, з урахуванням усіх суб'єктивних та об'єктивних обставин.

Отже, до відповідальності правопорушник притягається тільки, якщо здійснене ним діяння передбачене нормами права як протиправне, за нього визначені межі відповідальності та відповідним органом здійснені її конкретизація та індивідуалізація, що закріплено у відповідному правозастосовному акті (вироку, рішенні, постанові).

Поряд із підставами притягнення до юридичної відповідальності різними галузями права можуть передбачатися й умови, що впливають на індивідуалізований обсяг відповідальності або повністю звільняють від неї. Це *підстави звільнення від юридичної відповідальності*, а також *пом'якшуючі та обтяжуючі обставини*.

Прикладом підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності є дійове каяття винного або його примирення з потерпілим і відшкодування завданих збитків, усунення заподіяної шкоди (якщо злочин вчинено особою вперше і він невеликої тяжкості), закінчення строків давності, визначених кримінальним законодавством. Від адміністративної відповідальності особа звільняється при перевищенні строків накладення адміністративного стягнення, у випадку крайньої необхідності або необхідної оборони, при малозначності адміністративного правопорушення (обмеження усним зауваженням) тощо.

Загальні принципи юридичної відповідальності – це фундаментальні керівні засади існування юридичної відповідальності як невід'ємного елементу правової системи, що відображають її внутрішні закономірності, зміст, специфіку та призначення.

Принципи юридичної відповідальності:

- **Законність** – виявляється в можливості застосування юридичної відповідальності винятково на визначених законом підставах й у встановленому законом порядку, тільки компетентними органами в межах їхніх повноважень. Тобто законність юридичної відповідальності – це передусім її правова визначеність та офіційність, компетентність застосування.

• **Невідворотність відповідальності** – означає, що будь-яке правопорушення обов’язково викликає адекватну реакцію з боку правоохоронної системи, а в необхідних випадках – покарання.

• **Справедливість** – це інтегруючий фундаментальний принцип як для права в цілому, так і для кожного з його компонентів. Слідування принципу справедливості щодо юридичної відповідальності вимагає реалізації всіх її принципів та інших настанов правого та загальнолюдського характерів, зокрема:

- перед законом і судом усі рівні;
- кожен має право на захист;
- без правопорушення немає покарання;
- ніхто не може бути покараний без вини;
- кожен відповідає тільки за власні діяння;
- закон зворотної сили не має;
- вид та обсяг відповідальності залежать від тяжкості скоєного;
- відповідальність має відновлювати порушені права, відшкодувати збитки тощо.

• **Гуманізм** – означає, що накладення відповідальності не може супроводжуватися приниженням людської гідності, піддаванням катуванню; гуманізм забезпечує можливість повного або часткового звільнення від застосування санкцій юридичної відповідальності у випадках добровільного відшкодування збитків, щиросердного каяття, тяжкої хвороби тощо.

• **Неприпустимість подвоєння відповідальності** – дозволяє уникнути притягнення за одне й те саме правопорушення більш ніж один раз до одного виду відповідальності.

• **Індивідуалізація відповідальності** – застосування відповідальності до конкретної особи з урахуванням її конкретної участі у правопорушенні.

• **Обґрунтованість** – накладення юридичної відповідальності тільки після повного й точного встановлення всіх фактів та обставин правопорушення, ступеня вини конкретного правопорушника.

• **Доцільність** – виявляється в досягненні мети юридичної відповідальності обраними стосовно правопорушника примусовими заходами.

• **Свочасність (оперативність)** – з одного боку, вимагає притягнення винного до відповідальності в найкоротші строки, а з іншого – встановлює терміни давності, після спливу яких відповідальність не застосовується.

Контрольні запитання

1. Поясніть різницю між перспективною і ретроспективною відповідальністю.
2. Назвіть ознаки позитивної і негативної відповідальності.
3. Що таке юридична відповідальність? Які у неї основні ознаки?
4. Яка мета юридична відповідальності?
5. У чому полягає інформувальна (сигналізаційна) функція юридичної відповідальності?
6. Що таке державний примус? Як він пов'язаний з юридичною відповідальністю?
7. Які функції має юридична відповідальність?
8. Який характер наслідків для правопорушника можуть мати заходи юридичної відповідальності?
9. Які існують види юридичної відповідальності?
10. На яких принципах базується юридична відповідальність?
11. Що є загальними підставами юридичної відповідальності?
12. У чому різниця між санкцією і покаранням?
13. Як розуміється презумпція невинуватості?

Література для поглибленого вивчення

Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія : моногр. / [І. Безклубий, С. Бобровник, І. Гриценко та ін.]; за заг. ред. І. Безклубого. – К. : Грамота, 2014. – 448 с.

Відповідальність у приватному праві : моногр. / [І. Безклубий, Н. Кузнєцова, Р. Майданик та ін.]; за заг. ред. І. Безклубого. – К. : Грамота, 2014. – 416 с.

Відповідальність у публічному праві : моногр. / [П. Андрушко, І. Безклубий, А. Берлач та ін.]; за заг. ред. І. Безклубого. – К. : Грамота, 2014. – 496 с.

Іваненко О. В. Теоретико-правові аспекти позитивної юридичної відповідальності / О. В. Іваненко // Держава і право / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2008. – Вип. 42. – С. 44–49.

Іванов Ю. А. Міжнародне право : посіб. для підготов. до іспитів / Ю. А. Іванов. – 2-е вид. виправ. та допов. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. – 200 с.

Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах / заг. ред. Н. М. Оніщенко ; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Юридична думка, 2009. – 216 с.

Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності / І. С. Канзафарова. – О. : Астропринт, 2006. – 264 с.

Карнаух Б. П. Сутність і явище цивільно-правової відповідальності / Б. П. Карнаух // Вісник Академії правових наук України : зб. наук. пр. / Акад. прав. наук України. – Х. : Право, 2012. – № 2 (69). – С. 287–299.

Лук'янець Д. Про класифікаційні ознаки юридичної відповідальності / Д. Лук'янець // Право України. – 1999. – № 7. – С. 121–123.

Осауленко А. О. Співвідношення санкції та юридичної відповідальності / А. О. Осауленко // Вісник прокуратури. – 2008. – № 8. – С. 87–92.

Осауленко А. О. Юридична відповідальність та державний примус: аспекти співвідношення / А. О. Осауленко // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – К., 2006. – № 5. – С. 20–26.

Середюк В. В. Дослідження поняття юридичної відповідальності в правовій науці України і Польщі / В. В. Середюк // Європейське право та порівняльне правознавство : зб. статей. – К. ; Шамборі : Логос, 2010. – С. 383–391.

Тихомиров О. О. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері : навч. посіб. / О. О. Тихомиров, О. К. Тугарова. – К. : Нац. акад. СБУ, 2015. – 172 с.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

15.1 Правове регулювання і правовий вплив

15.2 Механізм правового регулювання: поняття та елементи

15.3 Правова інформація у правовому регулюванні

Закон управляє людьми, а розум – законом.

Томас Фуллер

Поряд із законами державними, існують ще й закони совісті, які покликані заповнювати упущення законодавства.

Генрі Філдінг

15.1 Правове регулювання і правовий вплив

Необхідним чинником стабільного функціонування людської цивілізації є її розвиток, у зв'язку з чим постійно ускладнюються та урізноманітнюються суспільні відносини. Такі обставини потребують розумної організованості та належного упорядкування суспільного життя з метою справедливого задоволення (гарантування) інтересів усіх членів суспільства, що досягається за допомогою складної та розгалуженої системи соціального регулювання.

Слово «регулювання» походить від лат. *regulo* – «правило» й означає упорядкування, приведення чогось у відповідність до чогось. Тому найбільш абстрактно соціальне регулювання розуміють як властивий суспільству процес, що визначає певний соціальний порядок. Загалом він виявляється в закріпленні соціально значущої, позитивної поведінки людей для функціонування та розвитку суспільства як певної цілісності.

У соціальному регулюванні важливе місце належить правовому регулюванню, а серед інших соціальних регуляторів (звичаїв, традицій, моралі, релігійних норм тощо) право вирізняється найбільшою універсальністю.

Правове регулювання – це здійснюваний за допомогою всієї сукупності правових засобів соціально необхідний процес упорядкування суспільних відносин, що потребують правового гарантування.

До правових засобів можуть бути віднесені правові норми, правовідносини, акти реалізації права, акти застосування права, права та обов'язки, заборони, пільги, заохочення, юридична відповідальність, правосуддя тощо.

Ознаки правового регулювання:

- є різновидом соціального регулювання;
- виявляється в цілеспрямованій діяльності щодо упорядкування певних суспільних відносин;
- здійснюється за допомогою системи правових засобів;
- надає суспільним відносинам правових форм, що завжди пов'язано з відповідним державним забезпеченням (у правових актах суб'єктами правотворчості закріплюється міра можливої та належної поведінки, забезпечена можливістю застосування державного примусу);
- гарантує не тільки визначення певних соціально необхідних правил поведінки, а й можливості їхнього виконання.

Основним суб'єктом діяльності щодо оформлення і застосування засобів правового регулювання є держава, що уособлює сукупність компетентних державних органів і посадових осіб, наділених державно-владними повноваженнями. Участь держави у правовому регулюванні проявляється двоєдино: з одного боку, у провідній її ролі у правотворчій та правозастосовній діяльності, спрямованій на забезпечення загальних інтересів суспільства – служіння цим інтересам; а з іншого – в ролі держави як суб'єкта, який здійснює функцію обслуговування суспільства в процесі реалізації права.

Правове регулювання необхідно відрізнити від правового впливу. Ці поняття близькі за змістом, але не тотожні.

*** Правовий вплив** – це весь процес дії права на суспільні відносини, свідомість і поведінку людей за допомогою правових та, що важливо, неправових засобів (зокрема, пропаганди, агітації, виховання як різновидів інформаційного впливу права), які не охоплюються спеціальними правовими формами і процедурами.

Отже, правовий вплив на суспільство може досягатися і без використання спеціальних правових засобів, результатом чого є, наприклад, волонтерство, допомога органам державної влади в різних

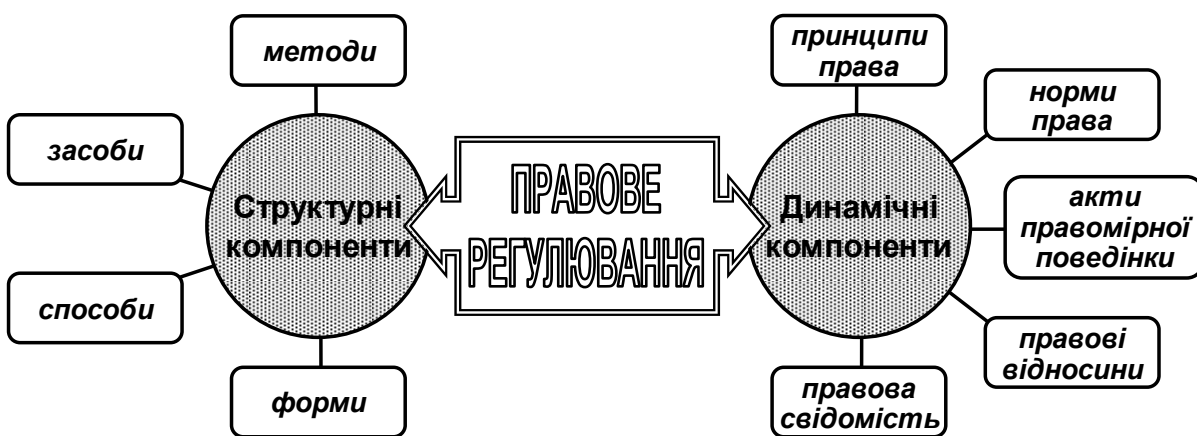
видах матеріально-технічного забезпечення, громадський контроль за діяльністю органів державної влади. Фактично інші, неправові фактори стимулюють ініціативну, соціально корисну правомірну поведінку людей.

У такому розумінні правове регулювання – це лише одна з форм впливу права на соціальні зв'язки. Однак його ефективність безпосередньо залежить від правового впливу, що здійснюється в інших формах – інформаційно-психологічній, виховній, соціальній.

Правове регулювання є процесом, природно притаманним праву, і водночас своєрідним правовим явищем, яке можна розглядати у двох аспектах:

1) *статичному (структурному)* – коли йдеться про його внутрішню будову, тобто структуру, що складають правові методи, способи, засоби та форми;

2) *динамічному* – відображає властивості правового регулювання як постійно змінюваного явища, що охоплюється процедурою правового регулювання та іншими компонентами, такими, як принципи права, норми права, акти правомірної поведінки, правові відносини, правосвідомість.

Структурні й динамічні компоненти правового регулювання

Правовому регулюванню, як і будь-якій діяльності, притаманні свої мета і завдання (конкретні позитивні цілі), об'єкт і предмет, засоби і методи, принципи, результати. Загальною метою такої діяльності є позитивний вплив на правову поведінку суб'єктів права та, як результат, упорядкування суспільних відносин. Систему засобів, способів і методів, з використанням яких здійснюється правове регулювання, називають *механізмом правового регулювання*. Його розвиненість і достатність, а також відповідність наявним соціальним потребам свідчать про ефективність правового регулювання.

Очевидно, що правове регулювання не відбувається одночасно – це певний процес, який постійно адаптується до зміни умов життя суспільства, його інтересів і потреб, цінностей та ідеалів.

*** Процес правового регулювання** – це складна і тривала процедура, що передбачає активну цілеспрямовану діяльність людей, їхніх колективів як щодо формулювання правових норм, так і щодо втілення їх у реальному житті суспільства.

Як і будь-якій процедурі (процесу), правовому регулюванню властива певна послідовність, в якій можна виділити такі *основні стадії*:

1) правова регламентація суспільних відносин – формулювання загальнообов'язкових правових правил, визначення моделей дозволеної, обов'язкової і забороненої поведінки;

2) виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у суб'єктів права – перехід від загальних правових приписів до конкретних правових зв'язків суб'єктів права, варіантів їхньої взаємної поведінки;

3) реалізація права у вигляді правовідносин – фактичне використання суб'єктивних прав, виконання юридичних обов'язків, дотримання заборон.

Як окрему стадію правового регулювання можна також виділяти застосування санкцій правових норм, що має місце у випадках неправомірної поведінки суб'єктів.

У процесі правового регулювання правовий вплив на поведінку суб'єктів може здійснюватись як на загальному, так і на індивідуальному рівнях. Загальне або *нормативне правове регулювання* відбувається шляхом встановлення загальних правил поведінки, що поширюються на невизначену кількість суб'єктів і ситуацій. *Індивідуальне правове регулювання* здійснюється, коли виникає необхідність визначення конкретних прав та обов'язків конкретних суб'єктів в одному конкретному випадку.

Режим правового регулювання, що складається у певній широкій сфері правових відносин і характеризується своєрідним поєднанням засобів правового регулювання, називають *типом правового регулювання*. Розрізняють загальнодозвільний і спеціально-дозвільний типи правового регулювання.

Загальнодозвільний тип правового регулювання ґрунтується на загальному дозволі і встановленні чітких заборон здійснення певних дій. Таке правове регулювання властиве сфері приватного права, у ньому переважають дозволи і вільне волевиявлення суб'єктів щодо дозволеної поведінки. Суть загальнодозвільного типу регулювання виражається в юридичній формулі «дозволено все, що законом не заборонено».

Спеціально-дозвільний тип правового регулювання базується на загальній забороні і визначенні конкретних дозволених або обов'язкових варіантів поведінки та виражається іншою юридичною формулою – «дозволено лише те, що безпосередньо визначено законом». Таким чином регулюються державно-владні відносини, зокрема встановлюється чітка компетенція (функції, права, обов'язки) державно-владних суб'єктів, за межі якої вони не мають права виходити.

15.2 Механізм правового регулювання: поняття та елементи

Механізм правового регулювання – це цілісна система правових засобів, методів, способів, за допомогою яких здійснюється правове упорядкування суспільних відносин.

Для досягнення цілей правового регулювання в його механізмі органічно поєднуються різні за своєю природою і функціями явища правової дійсності, серед яких правовою доктриною виділяються:

1) засоби правового регулювання, які у свою чергу диференціюються на:

– явища-регулятори, що становлять засади правового регулювання (норми, напрацювання практики, індивідуальні приписи, права та обов'язки суб'єктів права);

– явища правової форми (нормативні та індивідуальні акти, акти тлумачення, правові договори тощо);

2) способи правового регулювання (дозволи, зобов'язання, заборони);

3) форми реалізації норм права (використання, виконання, додержання, застосування).

Усі елементи механізму правового регулювання, як динамічні, так і статичні (структурні), перебувають у тісному, постійному, гармонійному взаємозв'язку та взаємодії. Кожен із них виконує свої функції, безпосередньо здійснюючи властивий тільки йому правовий вплив на поведінку людей.

Водночас якість кожного з елементів механізму правового регулювання впливає на дієвість усіх інших, що безпосередньо позначається на ефективності правового регулювання як цілісного системного явища.

До динамічних елементів механізму правового регулювання належать:

- *принципи, норми права*, що становлять основу механізму правового регулювання, його фундамент, оскільки саме з них розпочинається дія права на суспільні відносини;
- *правові відносини*, тобто суспільні відносини, що виникають на основі норм права, відбуваються в установлених правом межах;
- *юридичні факти* – конкретні життєві обставини, з якими пов'язується виникнення, зміна, припинення правовідносин;
- *акти безпосередньої реалізації прав та обов'язків* – конкретні дії суб'єктів щодо здійснення приписів правових норм;
- *акти застосування норм права* – індивідуальні конкретизовані владні приписи (рішення компетентних державно-владних суб'єктів), що містять конкретні права та обов'язки конкретних суб'єктів права;
- *правосвідомість і правова культура* – відображають ставлення суспільства та індивідів до правової організації життя, що фактично визначає ефективність права як системи соціального регулювання.

Статичними елементами механізму правового регулювання є правові засоби, способи і методи, що відображають його внутрішню будову як певної регулятивної системи.

Якщо під засобами правового регулювання суспільних відносин у найбільш вужчому значенні розуміють те, за допомогою чого здійснюється правове регулювання (інструменти правового впливу), то методи як органічна єдність певних способів і засобів відображають, яким чином воно здійснюється. Методи правового регулювання визначаються передусім характером необхідного правового впливу на поведінку людей.

*** Правові засоби** – це певні правові інструменти та дії відповідних суб'єктів щодо їхнього застосування, що здійснюються з метою досягнення конкретного правового результату.

Цілі правового регулювання можуть бути різні, однак загальною метою завжди є справедливе упорядкування суспільних відносин.

До правових засобів відносять норми права, акти застосування права, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, заохочення, юридичну відповідальність тощо. Їхніми основними ознаками є те, що вони:

- мають певну соціальну цінність, оскільки забезпечують досягнення необхідних суспільству результатів;
- обираються залежно від завдань правового регулювання;
- поєднуючись між собою, створюють основу дії права;
- викликають юридичні наслідки;
- забезпечуються (гарантуються, охороняються) державою.

Види засобів правового регулювання:

1. За ступенем складності:

- *прості* (заохочення, покарання, суб'єктивні права, юридичні обов'язки тощо);
- *складні* (норма, договір, інститут права, правовий режим).

2. За функціональним призначенням у механізмі правового регулювання:

- *регулятивні* (дозволи);
- *охоронні* (засоби захисту).

3. За предметом правового регулювання:

- *конституційні*;
- *адміністративні*;
- *кримінальні*;
- *цивільні*;
- *тощо*.

4. За характером:

- *матеріальні* (рекомендації);
- *процесуальні* (позов).

5. За часом дії:

- *постійні* (громадянство);
- *тимчасові* (премія).

6. За видами правового регулювання:

- *нормативні* (встановлені нормами права);
- *індивідуальні* (правозастосовний акт, акти реалізації прав та обов'язків).

7. За інформаційно-психологічною спрямованістю:

- *стимулюючі* (різні заохочення);
- *обмежуючі* (примус).

*** Способи правового регулювання** – це первинні прийоми правового впливу на поведінку людей, пов'язані із наділенням їх суб'єктивними правами та юридичними обов'язками.

До основних способів правового регулювання належать:

– *дозвіл* – надання особі можливостей певних позитивних дій, здійснення яких не є обов'язковим (право на доступ до публічної інформації, право на вищу освіту); дозволу відповідають уповноважувальні норми права і використання як форма їхньої реалізації;

– *зобов'язання* – полягає у визначенні вимог діяти певним чином, тобто в покладенні на особу обов'язків (сплата податків, відшкодування завданої шкоди); зобов'язанню відповідають зобов'язальні норми права і виконання як форма їхньої реалізації;

– *заборона* – покладення на особу обов'язку утриматися від вчинення певних дій (наприклад, визначення будь-якого правопорушення охоронними нормами права фактично є забороною такого варіанту поведінки); забороні відповідають заборонні норми права і дотримання як форма їхньої реалізації.

Способи зобов'язання і заборони превалюють в публічноправовому регулюванні, а дозволи – в приватноправовому.

Серед способів правового регулювання можна виокремити ще й допоміжні: *стимулювання, надання пільг, примус, покарання* тощо. Ці способи не мають самостійного регулятивного значення і використовуються разом з основними для оптимізації правового регулювання.

*** Методи правового регулювання** – це своєрідні сполучення засобів і способів правового впливу, існування яких продиктовано особливостями регулювання суспільних відносин певного виду (групи, сфери).

Методи правового регулювання вказують на те, яким чином регулюються суспільні відносини, якими способами та за допомогою яких засобів. Саме методи передбачають межі правового втручання, розподіл прав та обов'язків суб'єктів права, характеристики моделей правової поведінки. А разом із предметом правового регулювання методи виступають критеріями виділення основних структурних елементів системи права – галузей, підгалузей, інститутів.

Методу правового регулювання притаманні такі змістові компоненти:

- порядок встановлення прав та обов'язків;
- характер і ступінь визначеності (деталізації) дії суб'єктів права;
- шляхи забезпечення реалізації прав та обов'язків суб'єктів.

Види методів правового регулювання:

1. За значенням:

- *основні* – імперативний та диспозитивний;
- *додаткові* – рекомендаційний та заохочувальний.

2. За характером суспільних відносин:

- *децентралізованого регулювання;*
- *централізованого регулювання.*

3. За ступенем категоричності правових приписів:

- *імперативний;*
- *диспозитивний.*

4. За підпорядкованістю суб'єктів:

- *субординації;*
- *координації.*

Імперативний метод – це один із основних методів правового регулювання, що ґрунтується на субординації суб'єктів права. Фактично, імперативний метод є методом владних вказівок, тому йому притаманні переважно встановлення заборон і детальна регламентація обов'язків учасників правових відносин.

Використання цього методу зумовлене характером державної влади і публічними інтересами суспільства, ним, зокрема, регулюється управлінська, службова та інша діяльність державно-владних суб'єктів. Імперативний метод переважає в галузях публічного права, передусім адміністративного і кримінального.

Диспозитивний метод – це метод правового регулювання, за яким суспільні відносини впорядковуються за допомогою дозволів, що передбачають вільне волевиявлення суб'єктів правовідносин щодо власної поведінки, здійснюваної на правовій основі.

Цьому методу, на відміну від імперативного, не характерне визначення чітких обов'язкових варіантів поведінки. Учасники правовідносин, врегульованих диспозитивним методом, юридично рівні й самостійні і, як правило, можуть відступати від окреслених у нормативно-правових актах моделей поведінки, якщо це є результатом домовленості (договору) між ними і не суперечить закону. Диспозитивний метод домінує в галузях приватного права – цивільному, сімейному, трудовому тощо.

Рекомендаційний метод полягає в наданні учасникам правових відносин вказівок, які не мають у собі обов'язкової юридичної сили. Рекомендації пропонують найбільш загальні, оптимальні та прийнятні варіанти поведінки, від яких суб'єкти, виходячи з власних потреб та інтересів, можуть відступати в межах, дозволених правом. Прикладом використання рекомендаційного методу є типові трудові договори (контракти) між роботодавцем та працівником.

Заохочувальний метод – притаманний переважно трудовому праву і передбачає надання конкретній особі додаткових матеріальних або нематеріальних благ за певні бажані, але не обов'язкові варіанти корисної поведінки (наприклад, підвищення працівником своєї кваліфікації, ініціативне творче виконання ним своїх обов'язків).

Метод децентралізованого регулювання ґрунтується на принципі координації цілей та інтересів сторін у правовідношенні. Він характерний здебільшого для відносин, що утворюються між представниками громадянського суспільства, які мають на меті задоволення власних індивідуальних інтересів. За допомогою цього методу регулюються відносини приватноправового характеру.

Метод централізованого регулювання використовується, коли йдеться про врегулювання загальносоціального (публічного) інтересу,

виразником якого в сучасній суспільній організації є держава, покликана здійснювати централізоване управління найбільш важливими соціальними процесами. Цим методом врегульовуються публічно-правові управлінські відносини, зокрема конституційні, адміністративні, фінансові.

15.3 Правова інформація у правовому регулюванні

Розвиток правового регулювання, як і права в цілому, в сучасному інформаційно розвинутому суспільстві закономірно визначається його інформаційними змінами. З одного боку, інформатизація впливає на правове регулювання, надаючи йому нових засобів і форм здійснення правового впливу, а з іншого – процеси інформатизації суспільства, що визначають його перспективи, а також зумовлені ними нові суспільні відносини потребують правового регулювання.

Правовий вплив у зв'язку з процесами інформатизації відбувається за двома основними напрямками:

1) інформаційним – правові засоби (явища) інформують людей про можливу і належну поведінку, дозволяють передбачити наслідки своєї поведінки та поведінки інших у тих сферах суспільного життя, що охоплюються правовим регулюванням;

2) ціннісно-орієнтаційним – за допомогою правової інформації забезпечується усвідомлення людиною, суспільством загальноновизнаних цінностей – досягнень людства, його пріоритетів та ідеалів, що знайшли своє втілення у праві.

Сьогодні потреба у правовому врегулюванні суспільних відносин, зумовлених інформатизацією, визначена пріоритетними інтересами соціальних корпорацій, суспільства, держави, міжнародного співтовариства та співмірна з проблемами правового забезпечення інформації та забезпечення суспільства правовою інформацією.

Отже, *правова інформація* може розглядатись як важливий елемент правового регулювання в інформаційному суспільстві. Її обсяги постійно збільшуються, а засоби і методи її передавання й поширення безперервно удосконалюються, часто набуваючи нетрадиційних для юриспруденції форм. Від можливостей суб'єктів отримувати (здобувати) необхідну правову інформацію, оперувати нею, використовувати і застосовувати в своїй діяльності безпосередньо залежать правореалізаційні процеси.

У найширшому розумінні правова інформація вбирає в себе значний масив суспільно важливої інформації і є не стільки окремим її видом, скільки специфічною якістю тієї інформації, яка відображає

процеси організації суспільного життя у сферах, охоплених правовим регулюванням.

Специфіка правової інформації полягає ще й у тому, що, незалежно від змісту, вона завжди має певну соціальну значущість, яку їй надає її зв'язок з правом або така якість, як «правова» або «правність».

Правова інформація наразі не виділяється класичною теорією права серед засобів правового регулювання. Це пов'язане з новітністю проблем правової організації інформаційного суспільства, які актуалізувалися на початку XXI ст. Проте їй притаманні важливі ознаки правового засобу, зокрема:

- за допомогою правової інформації здійснюється регулятивний вплив права на суспільні відносини;
- правова інформація закладає фундамент правового регулювання, надаючи суб'єктам права правові знання;
- усвідомлення (сприйняття) правової інформації та її використання призводять до конкретних результатів – правових наслідків, які свідчать про ефективність правового регулювання;
- правова інформація, що міститься у правових актах, забезпечується (гарантується, охороняється) державою.

За функціональною спрямованістю в механізмі правового регулювання правову інформацію можна класифікувати таким чином:

1) нормативно-правова – інформація, що міститься у правових актах і змістом якої є безпосередньо правові норми, тобто загальнообов'язкові правила поведінки;

2) індивідуально-правова – інформація, що міститься в індивідуально-правових (правозастосовних) актах, спрямована на реалізацію правових норм і змістом якої є права та обов'язки конкретних суб'єктів у конкретних юридичних ситуаціях;

3) нормативно-технічна – інформація, що відображає нормативні вимоги, стандарти у певних галузях діяльності, закріплені відповідними правовими актами;

4) допоміжна – будь-яка інша інформація пояснювального, рекомендаційного, процесуального та іншого характеру, необхідна для вирішення правових завдань, а саме:

- пояснювальна – інформація, що міститься в дефініціях і тлумаченнях;
- криміналістична – інформація, що використовується в процесі доведення факту злочину та ідентифікації особи чи групи осіб, котрі вчинили злочин;

– судово-експертна – інформація, що отримується під час судових експертиз з метою доведення (або спростування) фактичних обставин справи;

– оперативно-розшукова – інформація, що відображає процес і результати проведення оперативно-розшукових заходів;

– статистично-інформувальна – інформація з різних галузей діяльності, необхідна для забезпечення процесів реалізації державно-владних повноважень (наприклад, статистика та розрахунки для прийняття державного бюджету; інформація про стан довкілля, рівень життя населення, стан законності та правопорядку тощо).

Інформатизація сучасного суспільства сприяє використанню у правовій сфері досягнень галузі інформаційно-комунікаційних технологій, які надають нові методики отримання правової інформації, сприяють її швидкому пошуку, обробленню та узагальненню.

Процеси інформатизації у правовому регулюванні, сприяючи реалізації управлінського потенціалу права, проявляються таким чином:

– через правову інформацію, яка становить основу організації інформаційного забезпечення правових інформаційних систем, її фундамент і змістове наповнення;

– зумовлюють виникнення та розвиток правових інформаційно-пошукових систем, а також систем і технологій правової комунікації (наприклад, правові пошукові системи «ЛІГА-ЗАКОН» і «НАУ», глобальна мережа правової інформації «GLIN», окремі інформаційні системи органів державної влади, зокрема органів юстиції, судів правоохоронних органів тощо);

– сприяють виробленню систем підтримки прийняття рішень, автоматизації ділових процесів та управління документообігом.

Інформаційно-комунікаційні технології відіграють провідну інструментальну роль у механізмі правового регулювання, надаючи суспільству сучасні засоби:

– швидкої передачі, акумулювання, зберігання, надання необхідної правової інформації, донесення її до учасників правовідносин;

– комунікації між суб'єктами як учасниками правового регулювання;

– взаємодії між державою (основним правотворчим та правозастосовним суб'єктом) та громадянським суспільством.

Динаміка правової інформації як певного джерела правових знань простежується на всіх стадіях правового регулювання, кожній із яких відповідають свої характерні механізми інформаційної дії права.

Особливості значення та місця правової інформації у процесі правового регулювання можна інтерпретувати таким чином:

1) на стадії правової регламентації відбувається втілення правової інформації у формах зовнішнього закріплення норм права (нормативно-правових актах, правових прецедентах, нормативно-правових договорах тощо), чим закладається інформаційний потенціал права як регулятора суспільних відносин;

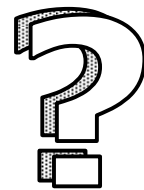
2) на стадії виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків простежується рух правової інформації із нормативної площини до конкретного втілення у правовідношенні – правова інформація зумовлює певні правові знання суб'єктів права, на основі яких формуються правовідносини;

3) на стадії реалізації права правова інформація знаходить своє практичне втілення у правомірній поведінці суб'єктів права.

Отже, сьогодні правова інформація відіграє одну з ключових ролей у правовому регулюванні, що робить її актуальним предметом досліджень сучасної правової науки.

Контрольні запитання

1. Що таке правове регулювання, які його основні ознаки?
2. Як співвідносяться правове регулювання і правовий вплив?
3. Назвіть стадії процесу правового регулювання.
4. Які існують типи правового регулювання?
5. Що називають механізмом правового регулювання?
6. Які динамічні елементи входять до механізму правового регулювання?
7. Які елементи правового регулювання відображають його внутрішню будову?
8. У чому полягає роль правової інформації у правовому регулюванні?
9. Охарактеризуйте місце сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у механізмі правового регулювання.

Література для поглибленого вивчення

Бабін Б. В. Програмне регулювання у сучасному міжнародному праві: еволюція, форми та механізми реалізації : монографія / Б. В. Бабін ; за заг. ред. М. О. Баймуратова. – О. : Фенікс, 2012. – 454 с.

Баранов А. А. Интернет: объект правоотношений и предмет регулирования : монография / А. А. Баранов. – К. : Ред. Журн. «Право Украины» ; Х. : Право, 2013. – 144 с.

Денісова О. О. Інформаційні системи і технології у юридичній діяльності : навч. посіб. / О. О. Денісова. – К. : КНЕУ, 2003. – 315 с.

Дія права: інтегративний аспект : монографія / кол. авторів ; відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Видавництво «Юридична думка», 2010. – 267 с.

Державно-правове регулювання в умовах трансформації суспільних відносин : монографія / за заг. ред. проф. Ю. Л. Бошицького. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2009. – 536 с.

Кохановська О. В. Правове регулювання у сфері інформаційних відносин / О. В. Кохановська ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2001. – 212 с.

Тихомиров О. О. Правова інформація: теоретико-правовий аспект / О. О. Тихомиров // Інформаційна безпека, суспільство, держава – 2012. – № 1(8). – С. 29–35.

Тихомиров Ю. А. Право: современные границы регулирования : открытая лекция / Ю. А. Тихомиров. – К. : Институт государства и права им. В.М. Корецкого НАН Укрратны, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Издательство «Логос», 2009. – Серия научно-методических изданий «Академия сравнительного правоведения». – Выпуск 14. – 18 с.

Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія / С. П. Рабінович. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 576 с.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

16.1 Правосвідомість: поняття, структура і функції

16.2 Загальна характеристика правової культури

16.3 Правосвідомість і правова культура в епоху інформатизації і глобалізації

Єдине джерело права – загальна свідомість усього народу, загальний дух його.

Фердинанд Ласаль

Там, де немає норм, там немає і культури.

Хосе Ортега-і-Гассет

16.1 Правосвідомість: поняття, структура і функції правосвідомості

Свідомість людини як форма сприйняття і відображення її життєвого простору виявляється передусім у різних оцінках (критичних, нейтральних чи схвальних), зауваженнях, пропозиціях, запереченнях щодо різних явищ і процесів навколишнього світу. Розвиток свідомості забезпечується світопізнанням, яке полягає в отриманні та сприйнятті інформації з навколишнього світу і формуванні на цій основі певної сукупності знань про нього.

Важливою складовою свідомості сучасної цивілізованої людини є *правосвідомість*.

Правосвідомість – це система відображення правової реальності у відчуттях та уявленнях людей щодо права, його місця в системі соціального регулювання і загалом у суспільному житті.

На відміну від інших форм суспільної свідомості (моралі, мистецтва, релігії, філософії тощо), правосвідомість має свій особливий предмет відображення й об'єкт впливу – право як ідею і соціальну цінність, соціальний регулятор, форму соціальної комунікації, міру

соціально значущої поведінки тощо. Правосвідомістю забезпечується включення людини в правове життя, без чого не можлива її соціалізація в сучасному суспільстві.

Правосвідомість має нерозривний взаємозв'язок із праворозумінням. Праворозуміння завжди виступає системоутворювальним стрижнем правосвідомості; водночас правосвідомість, відображаючи правову реальність, спрямовує процеси розуміння права.

Із позицій інтегративного праворозуміння правосвідомість є не тільки результатом, а й засобом правопізнання, його джерелом, керуючим началом. Вплив правосвідомості виявляється на всіх етапах утворення права – від виникнення мотивів певної соціально значущої поведінки до втілення її в реальному житті як правової норми. Це робить правосвідомість фундаментальним чинником змін у правовому середовищі та зумовлює її структурованість і багатофункціональність.

У структурі правосвідомості виділяються такі компоненти, як правові емоції, почуття, погляди, знання (ідеї, теорії, концепції), мотиви, настанови, звички тощо. Усі вони об'єднуються в три відносно самостійні групи – *правову психологію, правову ідеологію і правову мотивацію.*

*** Правова психологія** – це сукупність настроїв, почуттів, емоцій, переживань стосовно правових явищ і власних прав та обов'язків.

Правова психологія утворюється стихійно, несистематизовано і залежить від індивідуальних психологічних реакцій людини на право. Її проявами є відчуття справедливості, повага до прав людини, нетерпимість до порушень закону, переживання стосовно порушення власних прав, задоволення справедливим судовим рішенням тощо.

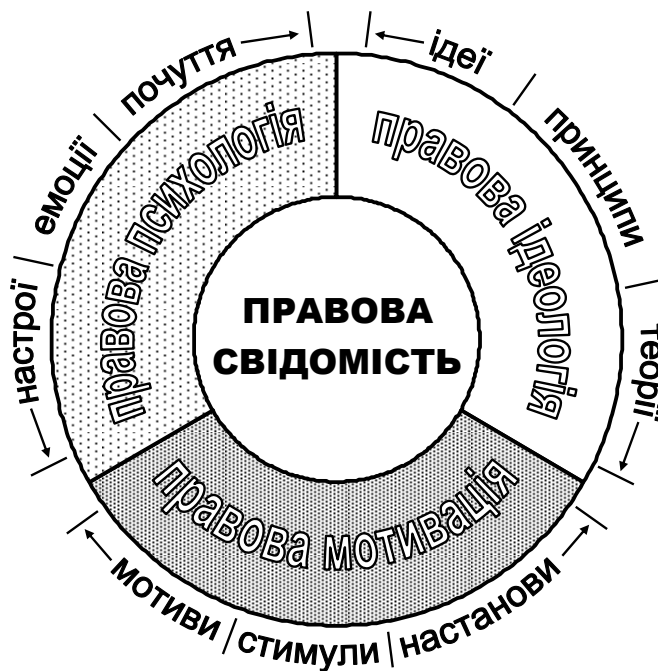
До особливостей правової психології належить те, що вона може містити й певні елементи підсвідомого ірраціонального сприйняття навколишнього світу або реакції на нього (інтуїція, звички, збудження, афект), що досить суттєво може впливати на формування як правомірної, так і протиправної поведінки.

У структурі правової психології можна виділяти елементи, які:

– характеризуються сталістю (правові стереотипи, звички, самооцінка людини) і динамічністю (настрої, почуття, переживання щодо права);

– мають пізнавальну (неструктуровані емпіричні знання про право, правові погляди, уявлення, переконання), емоційну (настрої, почуття, переживання) і регулятивну (правові стереотипи, звички) природу.

*** Правова ідеологія** – це сукупність структурованих правових знань – ідей, принципів, теорій, концепцій, – які в систематизованій формі відображають та оцінюють правову реальність.

Структура правової свідомості

На відміну від правової психології, правова ідеологія утворюється цілеспрямованою інтелектуальною діяльністю. Вона є результатом раціонального мислення людини і відображає теоретичне (наукове) ставлення суспільства до правової організації життя, її джерел, принципів, меж, напрямів розвитку. Прикладами правової ідеології є вчення про природне право, психологічна, соціологічна, позитивістська теорії права, інтегративний погляд на право.

До основоположних компонентів сучасної правової ідеології належать принципи пріоритету прав людини, верховенства права, гуманізму, демократизму, балансу інтересів людини, суспільства і держави, теорії правової держави і громадянського суспільства, концепції єдності і відмінності права та закону, розподілу влад тощо.

*** Правова мотивація** – це система чинників у формі мотивів, стимулів, настанов, які безпосередньо зумовлюють і визначають правомірну поведінку людей.

Правова мотивація відображає вольову поведінкову сторону правосвідомості й утворюється поєднанням раціональних та емоційних її компонентів. До неї, зокрема, можна віднести готовність до дій у межах, встановлених правом, усвідомлення юридичної відповідальності, бажання відстоювати і захищати власні права, прагнення удосконалити застарілі або невідповідні соціальним потребам правові механізми.

Саме поведінкова складова правосвідомості виступає одночасно безпосереднім об'єктом і засобом правового регулювання, оскільки

через неї здійснюється необхідний усвідомлений правовий вплив на поведінку людей.

Зазначені складові правосвідомості існують тільки у взаємній єдності, формуючи в підсумку осмислене та виражене у відповідних діях ставлення до права як соціальної цінності, нормативної системи, гарантії співіснування людей у соціумі і природному середовищі.

Поширеність певних компонентів правосвідомості в соціумі дає змогу розрізняти:

– *індивідуальну правосвідомість*, яка властива конкретній людині і визначається її індивідуальними характеристиками – психофізіологічними особливостями, обставинами життя, рівнем освіти і виховання тощо;

– *групову правосвідомість* як систему спільних для певної соціальної групи (верстви населення, партії, громадського об'єднання тощо) компонентів правосвідомості, передусім ідеологічного і поведінкового характерів;

– *суспільну правосвідомість*, тобто сукупність найбільш спільних і загальних для всього суспільства компонентів правосвідомості.

Із погляду глибини відображення правової реальності виділяють три рівні правосвідомості:

1) *побутовий (емпіричний)* – правосвідомість формується на основі повсякденного досвіду правового життя, який значною мірою залежить від отриманого правового виховання. На цьому рівні, як правило, переважають компоненти правової психології, а емоційне сприйняття дійсності превалює над раціональним;

2) *професійний* – досягається правовою освітою і здобуттям досвіду в професійній юридичній діяльності. Правосвідомість такого рівня властива передусім юристам-професіоналам – юрисконсультам, суддям, адвокатам, нотаріусам та іншим. У ній домінують раціональні компоненти;

3) *науково-доктринальний* – в цілому притаманний ученим, які здійснюють науково-дослідну діяльність у сфері права. Він передбачає не тільки наявність вищої правової освіти, а й системне правове мислення, що містить уміння оперувати правовими принципами, поняттями, категоріями, теоріями, встановлювати взаємозв'язки правових явищ, здійснювати узагальнення правового матеріалу тощо. Правосвідомість науково-доктринального рівня ґрунтується передусім на правовій ідеології.

Вплив правосвідомості на процеси утворення права, поведінку в правовій сфері, інші правові явища та правову систему в цілому конкретизується в її функціях. Правосвідомість розглядається сучасними

вченими як одна з невід'ємних форм буття права, тому *функції правосвідомості* тісно переплітаються з функціями права, правового регулювання, правової науки і практичної правової діяльності.

Основні функції правосвідомості:

- *пізнавальна* – отримання з навколишнього світу інформації про право, правові норми і практику їхньої реалізації та перетворення її у правові знання;
- *оцінювальна* – зіставлення реальних проявів правового життя (поведінки осіб, юридичних фактів, правових правил і документів тощо) із набутими правовими знаннями та формування на цій основі схвального чи критичного ставлення до них;
- *комунікативна* – створення психологічної та ідеологічної основи системи специфічних соціальних взаємозв'язків, заснованих на принципах організації суспільного життя, що знайшли своє втілення в праві;
- *мотиваційна* – формування усвідомленого прагнення людини до правомірної поведінки, а також розвитку власної правосвідомості і правової культури;
- *прогностична* – передбачення можливих правових наслідків, варіантів розвитку юридичних ситуацій, реакції різних суб'єктів на ту чи іншу поведінку у сфері права;
- *регулятивна* – спрямування і коригування людиною своєї поведінки відповідно до можливостей (прав і свобод), обов'язків і заборон, встановлених правом;
- *правоутворювальна* – виявляється, по-перше, в самому існуванні й розвитку правосвідомості як невід'ємного системоутворювального елемента права, а по-друге, в тому, що правосвідомість є інтелектуальним базисом усіх без винятку правових процесів.

Посідаючи основоположне місце в правовій системі, правосвідомість перебуває під впливом різноманітних історичних, соціальних, культурних, економічних, політичних, ідеологічних чинників, які можуть викликати *деформації правосвідомості*, що призводять до викривлених і помилкових суджень та уявлень про право, хибних правових оцінок, недостатності ідеологічної та мотиваційної основ правомірної поведінки.

До проявів деформованої правосвідомості належать правовий нігілізм, правовий дилетантизм, правовий інфантилізм, правовий ідеалізм тощо.

Найнебезпечнішими протилежними за своєю суттю деформаціями правосвідомості є правовий нігілізм та правовий ідеалізм.

Правовий нігілізм ґрунтується на осмисленому запереченні соціальної цінності правової організації суспільного життя. Він має широкий спектр проявів: від скептичного, зневажливого ставлення до права аж до свідомого ігнорування вимог правових норм. Логічним наслідком правового нігілізму є соціально шкідлива поведінка, яка може набувати і протиправних форм.

При цьому правовий нігілізм слід відрізнити від *конструктивної критики* чинних правових актів, юридичної практики, правоохоронної діяльності, яка має на меті виявлення наявних недоліків правової системи і сприяє її вдосконаленню.

Існування *правового ідеалізму* зумовлюється переоцінкою реальних можливостей впливу права на суспільні відносини і процеси. Очікування від права результатів, які воно об'єктивно не здатне забезпечити, закономірно призводить з часом до розчарування в ньому та нігілістичних правових поглядів.

Особливо небезпечним є поширення деформацій правосвідомості серед парламентарів, оскільки невваженість, хибність їхніх професійних дій призводять до неузгодженості, суперечливості, невідповідності законодавства соціальним потребам та інтересам і, як наслідок, його неефективності. Це може спричинити кризу довіри до парламенту і законодавства, а в найгіршому випадку – знецінення права і правову деградацію в суспільстві.

16.2 Загальна характеристика правової культури

Правосвідомість нерозривно пов'язана з іншим правовим явищем – правовою культурою, яка є необхідною умовою розвитку громадянського суспільства та розбудови сучасної правової держави.

Високий рівень правової культури суспільства, відображення в ній адекватних шляхів задоволення суспільних організаційних потреб є запорукою дієвості правових механізмів, ефективності правового регулювання та підвищення соціальної цінності права.

У реальному житті правова культура виявляється передусім у специфічному стилі соціальної організації, комунікації і поведінки людей, який ґрунтується на усвідомленні й визнанні цінності правових явищ і процесів. Правова культура – це фундамент правової системи, правового порядку, верховенства права, поваги до прав і свобод людини. Правова культура «розчиняється» в усіх компонентах правової системи суспільства – нормах і принципах права, правовідносинах, системі правових актів та принципах їхнього створення, юридичній діяльності, а також водночас своєрідним чином поєднує їх усі в собі.

Сучасна правова наука не надає однозначного трактування правової культури. Провідними вченими-правниками вона осмислюється у багатьох напрямках, зокрема в:

- 1) антропологічному – як сукупність усіх благ, створених людиною в процесі еволюції правової організації суспільного життя;
- 2) аксіологічному – як система правових цінностей, що відображають передові досягнення минулого і сьогодення у правовій сфері;
- 3) соціологічному – як компонент суспільного життя, зумовлений процесами духовного розвитку людини;
- 4) філософському – як універсальне явище суспільного життя, що характеризується певним історичним рівнем розвитку суспільства, його творчих сил та здібностей;
- 5) структурно-функціональному – як система елементів правової реальності з виділенням статичних і динамічних властивостей правової культури.

Кожен із названих напрямів має свою пізнавальну цінність і, розкриваючи унікальні властивості правової культури, доповнює загальне уявлення щодо неї.

Проте в культурологічному аспекті правовій культурі притаманні й найбільш загальні для всіх видів культури риси, що дозволяють визначати її як умову, спосіб і результат правової діяльності людини й суспільства, в процесі якої відбувається розвиток людського потенціалу як на загальносуспільному, так і на індивідуальному рівнях.

Правова культура – це якісний стан правового життя всього суспільства та окремих індивідів, який є втіленням системи правових цінностей, набутих у процесі правового прогресу.

Структура правової культури доволі складна й багатозначна. Викремлення і деталізація певних структурних елементів правової культури залежать від обраного напрямку (ракурсу, аспекту) її розгляду. При цьому в основі структури правової культури завжди лежить єдність недеформованих компонентів правосвідомості із правомірною поведінкою та правовою діяльністю.

* **Правова культура** – це явище, утворене взаємодією людей, що виявляється як у ставленні до права, так і правових учинках кожної людини. Тому необхідно розрізняти індивідуальну правову культуру (правову культуру особистості), правову культуру суспільства, а також правову культуру соціальних груп – спільностей індивідів, об'єднаних різними ознаками (політичними, професійними, етнічними, релігійними тощо).

Індивідуальна правова культура характеризує ступінь правового розвитку особистості і передбачає повагу до права, вміння визначати правові шляхи задоволення власних потреб, правові знання та навички їх отримання і використання, що виявляється у свідомій активній правомірній поведінці. Відповідно, у структурі індивідуальної правової культури виділяють пізнавальні, оціночні та поведінкові елементи.

Правова культура особистості є необхідною передумовою формування і розвитку правової культури суспільства, проте вона не дається людині від народження, а формується поступово під впливом суспільної правосвідомості, соціальної комунікації, правового навчання і виховання, потоків правової інформації та інших чинників.

Правова культура суспільства відображає загальний рівень розвитку правосвідомості в суспільстві, якість системи права і законодавства, правової науки і практики. Вона охоплює сукупність усіх цінностей, набутих суспільством у правовій сфері.

До *структури правової культури* суспільства входять такі великі утворення, як правосвідомість, система правових норм і відносин, сукупність суб'єктів права, система правового виховання і правової освіти, режим законності і правопорядку. Вони є проявом внутрішньої форми правової культури і відображають її статичний бік. У динамічному ж аспекті правова культура виявляється в єдності правових процесів, зокрема правового мислення, правотворчості, правового регулювання, реалізації правових норм, правомірної поведінки тощо.

До *загальних показників правової культури суспільства* належать:

- рівень правової освіченості населення;
- реальність прав і свобод громадян;
- авторитетність і впливовість правової науки;
- ефективність правового регулювання;
- активність громадян у правовому житті суспільства;
- якість судової і правоохоронної діяльності;
- стан законності й правового порядку;
- престижність професії юриста.

Так, правовій культурі передового сучасного суспільства притаманні: висока повага до прав і свобод людини, їхнє реальне забезпечення, гарантування і захист; високий рівень законодавчої техніки; ефективно і незалежно правосуддя; розвинута правова наука, досягнення якої широко використовуються у правотворчій і правореалізаційній діяльності; низький рівень злочинності; розвинута сфера високопрофесійних юридичних послуг тощо.

Особливим елементом правової культури суспільства є **система правового виховання і правової освіти**. Спрямовуючи свій вплив на правосвідомість і правову культуру окремих індивідів, вона тим самим забезпечує підтримання і розвиток правової культури суспільства в цілому. Без якісної освіти і виховання у сфері права не можливе подолання деформацій правосвідомості, зокрема найпоширенішої їхньої форми – правового нігілізму.

Правове виховання і правова освіта тісно взаємопов'язані і мають єдину загальну мету – становлення особистості як самостійного повноцінного учасника правового життя суспільства.

Взаємозв'язок правової культури, правосвідомості, правового виховання, правової освіти

У процесі правового виховання і правової освіти індивіди отримують необхідні правові переконання, знання і навички, що ґрунтуються на досягненнях правового прогресу, мотивують і забезпечують правову активність та соціально корисну поведінку у правовій сфері.

Будь-який освітньо-виховний вплив на людину здійснюється через її свідомість, а знання набуваються інтелектуальним переробленням інформації про навколишній світ. Тому правове виховання і правова освіта фактично набувають якостей спеціально орієнтованої інформаційної діяльності. Залежно від потреб правового освітньо-виховного процесу необхідна для засвоєння інформація про право може подаватись у формі спеціального навчального матеріалу, текстів правових актів та їхніх офіційних тлумачень, правових історичних фактів і документів, прикладів правової практики, роз'яснень компетентних суб'єктів (вчителів, викладачів-правників, консультантів та ін.) тощо.

Серед форм правової освітньо-виховної роботи виділяють:

- правовий всеобуч (навчання);
- правову пропаганду та агітацію;
- участь в юридичній практиці;
- самовиховання і самоосвіту.

В окрему підсистему правової освіти виокремлюється *професійна правова освіта*. Вона забезпечує інтелектуальний потенціал, необхідний для здійснення фахової практичної та наукової правничої діяльності, яка є фундаментом функціонування всіх компонентів правової системи.

Готування різноманітних представників юридичної професії – юрисконсультів, адвокатів, нотаріусів, суддів, прокурорів, співробітників правоохоронних органів – здійснюється за допомогою спеціальної системи вищої правничої освіти із відповідними вищими навчальними закладами і спеціальними програмами навчання.

Однак високий рівень правових знань повинні мати не тільки представники класичних юридичних професій, а й усі ті, хто безпосередньо здійснює прийняття офіційних правових рішень і підготовку відповідних правових документів (депутати різних рівнів, керівники державних органів, органів місцевого самоврядування, інших державних і недержавних організацій тощо).

Отже, у найбільш загальному розумінні правова культура є відображенням рівня розвитку правової системи – стану і рівня правосвідомості, правової освіти й науки, системи правових актів, практичної правової діяльності, правопорядку, а також ступеня гарантованості прав і свобод людини. Усвідомлення особливостей правової культури сприяє визначенню унікальних рис національної правової системи і навпаки. Водночас правова культура є засобом збагачення національних правових систем шляхом запозичення правових цінностей і чинником загальносвітового правового розвитку. Останнє дозволяє говорити про виникнення правової культури, що базується на найбільш універсальних правових цінностях, створених людською цивілізацією, – *міжнародної правової культури, правової культури Європейського Союзу*. На формування такої правової культури безпосередньо вплинув стрибок в інформаційно-комунікаційних технологіях, який вивів можливість суспільної комунікації на якісно новий глобальний рівень.

16.3 Правосвідомість і правова культура в епоху інформатизації і глобалізації

Домінування інформаційного напрямку соціального прогресу вивело можливість людської комунікації поза межі окремих місць проживання, регіонів, країн, континентів, надавши їм планетарного масштабу. Це дало поштовх іншій тенденції суспільного розвитку – *глобалізації*, яку можна визначити як процес всесвітньої інтеграції й уніфікації суспільного життя, зокрема інформаційного, культурного і правового. Тенденції інформатизації та глобалізації взаємно посилюють одна одну, разом спричиняючи колосальні динамічні соціокультурні, економічні, політичні і правові зміни.

Глибока інформатизація людського життя зумовила виникнення нового культурного феномену – *інформаційної культури*. Сьогодні, у процесі становлення глобального інформаційного суспільства, вона виступає теоретичною основою і чинником переорієнтації свідомості людини на нові фундаментальні соціальні цінності – свободи доступу всіх людей до інформації і знань, не залежно від країни, національності, економічного і соціального положення.

Як чинник інформаційної цивілізації інформаційна культура втілюється в культурі інформаційних потреб, культурі інформаційних технологій, культурі інформаційних відносин, культурі інформаційної діяльності тощо. На теоретичному рівні як новітній прояв інформаційної культури вчені починають виділяти «е-культуру» – культуру суспільства, в якому домінують комп'ютерні технології і глобальні телекомунікаційні мережі.

Суттєві інформаційно-глобалістичні перетворення в соціумі зумовлюють постійний розвиток і видозміну форм суспільної комунікації, виникнення нових суспільних відносин, що не може не позначитися на правовій системі, а отже, на правосвідомості і правовій культурі.

Інформаційні технології, зокрема глобальні телекомунікаційні мережі, стали сьогодні основним каналом отримання інформації про право і правову діяльність не тільки в межах держави, а й на міжнародному рівні. Особливо це стосується правових текстів, змістом яких є правові норми. Швидкість і легкість ознайомлення з ними незрівнянно зросли із впровадженням інтернету.

Сьогодні безліч комунікаційних пристроїв (персональних комп'ютерів, планшетів, смартфонів), що стали звичною частиною нашого життя, дозволяє майже без обмежень у часі і просторі миттєво отримувати найсвіжішу офіційну правову інформацію на інтернет-порталах відповідних державно-владних суб'єктів.

Із переведенням правових документів в електронну форму виникають і нові методи й засоби пошуку необхідної правової інформації, що кардинально відрізняються від традиційного користування бібліотеками друкованих видань. Зокрема, з'являються спеціальні правові інформаційно-пошукові системи, що дозволяють застосовувати одночасно до всього масиву правових документів різноманітні, раніше неможливі принципи швидкого пошуку: контекстний (за ключовими словами), за датою, суб'єктами, видами документів тощо.

Звичайно, такі новації відкривають нові пізнавальні можливості. Однак ними вплив інформаційного розвитку на правосвідомість і правову культуру не обмежується.

За допомогою сучасних інформаційних технологій встановлюється й новий формат здійснення правової комунікації і правової діяльності в цілому, а саме:

- розширюються можливості спілкування правників у межах своєї професійної групи та спільного вирішення правових проблем;
- державно-владні суб'єкти і громадяни отримують нові засоби безпосередньої взаємодії через мережу Інтернет;
- створюються і розвиваються нові форми надання державою адміністративних послуг («електронні адміністративні послуги»);
- спрощується доступ до результатів різноманітної державної реєстраційної та облікової діяльності (електронні бази рішень, електронні реєстри і кадастри та ін.);
- з'являються освітні інноваційні технології, що використовуються і в системі правової освіти тощо.

У такий спосіб інформаційні технології збільшують демократизацію суспільства, посилюють активність і впливовість інститутів громадянського суспільства, сприяють прозорості діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, що безперечно позитивно впливає на правову систему.

Проте інформатизація і глобалізація несуть світовому суспільству не тільки позитивні зміни, а й низку нових загроз, зокрема правового характеру, подолання яких є одним із пріоритетів на шляху подальшого розвитку.

По-перше, виникають *нові деформації правосвідомості*. Уявний «електронний світ» негативно впливає передусім на молодь, свідомість якої перебуває на стадії формування, зменшуючи потреби і здатності людини в реальних соціальних контактах. Це негативно позначається на правовій активності та викликає проблеми соціалізації.

По-друге, темпи розвитку інформаційних відносин значно перевищують темпи правового розвитку, що зумовлює певне відставання

наявних правових механізмів від реальних соціальних потреб у правовому впорядкуванні інформаційної сфери.

По-третє, інформаційні технології стали новим простором і знаряддям для вчинення різноманітних правопорушень, як звичних, так і нових. Швидкість, анонімність, латентність (прихованість), транскордонність таких правопорушень вимагають суттєвого удосконалення судової і правоохоронної систем, а також запровадження додаткових напрямів спеціальної підготовки і перепідготовки представників юридичної професії.

По-четверте, глобалізація розмиває соціокультурні межі суспільств різних країн. Відбувається інтеграція правових систем, вироблення універсальних правових форм і процедур, глобальних важелів управління. Загрозою в цьому разі є те, що надмірна уніфікація правового життя світового суспільства може спричинити втрату ідентичності національних правових систем та їхнього культурного розмаїття.

Отже, у сучасних умовах прогресу світової цивілізації завдяки синтезу інформаційної і правової культури утворюється новий вид культури з унікальними, притаманними лише йому властивостями – інформаційно-правова культура.

Інформаційно-правова культура – це якісний стан правового життя всього суспільства та окремих індивідів, який є втіленням єдності системи правових та інформаційних цінностей, набутих у процесі світового прогресу.

* **Інформаційно-правова культура** – це комплексне, багатоаспектне явище. Зважаючи на соціальну значущість і всепроникливість інформаційних процесів, вона не може належати до якоїсь окремої сфери суспільного життя.

Для усвідомлення суті інформаційно-правової культури її, як і правову культуру, необхідно розглядати в різних аспектах. Зокрема, інформаційно-правова культура втілюється в таких проявах сучасної культури, як:

- інформаційна культура у сфері права;
- правова культура в інформаційній сфері;
- культура інформаційних правовідносин;
- культура задоволення інформаційних потреб;
- культура інформаційної діяльності;
- культура поширення і пошуку інформації;
- культура інформаційних ресурсів;
- «мережева» культура.

Інформаційно-правова культура особистості виявляється в усвідомленні й особливій повазі до інформаційних прав і свобод людини, навичках використання сучасних інформаційних технологій для пошуку правової інформації й отримання правових знань, здійсненні інформаційної діяльності на фундаментальних засадах права, навіть за відсутності відповідних правових норм.

Критеріями інформаційно-правової культури суспільства є:

- гарантованість інформаційних прав та свобод людини;
- відповідність системи правових норм інформаційним потребам суспільства (розвиненість галузі інформаційного права);
- упорядкованість і систематизованість нормативно-правової інформації;
- забезпеченість вільного доступу через інтернет до інформаційно-правових ресурсів;
- фахова підготовленість правників щодо вирішення правових проблем інформаційної діяльності;
- розвиток інформаційно-правової науки (інформаційного права, правової інформаціології, правової інформатики, інформаційної деліктології тощо);
- рівень інформаційної злочинності;
- стан законності і правопорядку в інформаційній сфері.

Таким чином, інформаційно-правова культура стала невід’ємним компонентом культури сучасного інформаційно розвинутого суспільства, базисом його подальшого розвитку і процвітання.

Контрольні запитання

1. Що таке правосвідомість, які її основні компоненти?
2. Назвіть і поясніть основні види і рівні правосвідомості.
3. У чому полягають функції правосвідомості?
4. Який зв’язок між правосвідомістю і правовою культурою?
5. Які існують підходи до визначення правової культури?
6. Що таке правова культура суспільства, особистості?
7. Чим забезпечується підвищення рівня правосвідомості і правової культури?
8. Як інформатизація і глобалізація впливають на правосвідомість?
9. Дайте визначення інформаційно-правової культури.
10. Що є показником високого рівня інформаційно-правової культури?

Література для поглибленого вивчення

Беляков К. И. Управление и право в период информатизации : монографія / К. И. Беляков. – К. : Изд-во «КВІЦ», 2001. – 308 с.

Інформаційне суспільство в Україні: інформаційно-правова культура, освіта, наука : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. Всесвіт. дню інформ. сусп-ва, 16–17 трав. 2008 р., Суми / ред. І. В. Арістова ; НДЦ прав. інф-ки АПК України, Київ. міжнар. ун-т, Сум. облдержадмін., Сум. нац. аграр. ун-т, Ін-т економіки та менедж. – Суми : Довкілля, 2008. – 206 с.

Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський ; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Х. : Право, 2008. – 288 с.

Макаренко Л. О. Верховенство права і правова культура: теоретичні засади та практичний вимір / Л. О. Макаренко // Правова держава. – 2008. – Вип. 19. – С. 81–89.

Марущак А. І. Інформаційне право: доступ до інформації : навч. посіб. для студ. ВНЗ / А. І. Марущак. – К. : КНТ, 2007. – 531 с.

Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : монографія / Н. М. Оніщенко ; [відп. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 320 с.

Основи інформаційного права України : навч. посіб. / В. С. Цимбалулюк, В. Д. Гавловський, В. М. Брижко та ін. – 2-е вид., переробл. і доповн. – К. : Знання, 2009. – 414 с.

Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : моногр. / ред. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк ; НДІ буд-ва та місц. самоврядування АПрН України. – Х. : Право, 2007. – 248 с.

Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : монографія / І. С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – 284 с.

Удовика Л. Г. Правова система України: глобалізаційні трансформації / Л. Г. Удовика. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2014. – 320 с.

ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК

17.1 Законність (правозаконність): поняття, вимоги, принципи

17.2 Гарантії законності

17.3 Характеристика правопорядку

Щоб бути вільним, необхідно підкорятися законам.

Марк Тулій Цицерон

*Закон не може панувати не по праву, тим більше
всупереч праву.*

Аристотель

17.1 Законність (правозаконність): поняття, вимоги, принципи

Безперечним є факт, що законність – це фундаментальна категорія юридичної науки і практики, критерій правового життя держави, суспільства і громадян. Вона є комплексним явищем, що відображає правовий характер організації суспільного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави, права і суспільства, права і людини.

Складний характер і залежність законності від пануючої в державі ідеології зумовлюють неоднозначність її розуміння.

Зокрема, за часів тотального домінування позитивізму, в радянській правовій науці сформувався розуміння законності як неухильного виконання законів та інших правових актів органами держави, посадовими особами, громадянами і громадськими організаціями. Тоді законність фактично сприймалась у відриві від фундаментальних правових ідей – верховенства права і пріоритету прав людини. Забезпечення законності зводилося головним чином до роботи контрольо-наглядових і правоохоронних органів, зокрема й суду, який розглядався саме як правоохоронний орган, а не як орган правосуддя, що гарантує права і свободи громадян.

Сьогодні законність повністю пов'язують із побудовою правової держави й основною її рисою – верховенством права.

Тому в правовій теорії чітко прослідковується тенденція до нового трактування поняття «законність», яке ґрунтується на ідеях реальної свободи і демократії, прав людини, правового закону¹, які і визначають обов'язковість виконання писаних юридичних законів. Досить часто для посилення невід'ємності, первинності і пріоритетності правових ідей у розумінні законності її позначають як «**правозаконність**» і навіть «**правність**».

Саме на таких засадах необхідно сприймати традиційні положення теорії законності, викладені в юридичній літературі.

Законність – це зумовлене закономірностями суспільного розвитку комплексне соціально-правове явище, що виявляється в трьох взаємопов'язаних компонентах – принципі, методі і режимі існування держави – і полягає в розумінні й суворому та неухильному виконанні всіма суб'єктами правовідносин вимог законодавства, яке повинно відповідати ідеям і принципам права як у процесі правореалізації, так і в процесі правотворчості.

Вимога законності рівною мірою стосується всіх органів державної влади, які приймають у межах своєї компетенції закони та підзаконні акти (сфера правотворчості), безпосередніх виконавців законів – посадових осіб, громадських організацій, окремих громадян (сфера правореалізації).

Отже, законність реалізується в багатьох вимірах, зокрема:

як принцип здійснення державної влади – вимога законодавчого закріплення компетенції владних структур, ухвалення рішень у межах їхньої компетенції та на підставі закону, дотримання в діяльності держави пріоритету прав і свобод людини;

як принцип поведінки громадян – реальна можливість здійснення особами наданих їм прав, зокрема звернутися за судовим захистом власного права, вимога неухильного виконання покладених на особу обов'язків, а також наявність ефективних засобів справедливої юридичної відповідальності;

як принцип побудови системи нормативних актів – ієрархічність і впорядкованість цієї системи, верховенство в ній конституції, яка втілює фундаментальні правові цінності, відповідність підзаконних актів законам;

як метод державного управління суспільством – свої функції держава здійснює винятково на правових засадах, шляхом прийняття

¹ Правовий закон – писаний закон, що відображає дух права, є втіленням фундаментальних правових ідей свободи і справедливості, відповідає соціальним потребам та інтересам.

необхідних суспільству нормативно-правових актів, забезпечення їх реалізації та здійснення контролю і нагляду за законністю із суворим додержанням правових процедур і використанням правових засобів і способів;

як режим соціально-політичного життя – забезпечення прийняття винятково правових законів і відповідних їм підзаконних актів, точне й неухильне їх виконання всіма суб'єктами права.

Режимом законності (правозаконності) створюється правова атмосфера, де панують ідеї права, гуманізму, справедливості, свободи і відповідальності. Особа в ній захищена від сваволі влади, суспільство – від анархії, хаосу, безладдя і насильства.

Суть законності як режиму суспільно-політичного життя в демократичній правовій державі розкривається через її вимоги та принципи.

Вимоги законності:

1. У правотворчості:

- відповідність змісту закону потребам та інтересам суспільства;
- субординація нормативно-правових актів за юридичною силою (верховенства закону в системі нормативно-правових актів);
- своєчасне створення закону і його скасування з додержанням встановлених процедур;
- стабільність законів (змінюваність законів має відбуватися тільки за наявності реальних суспільних потреб, за винятком тих, які видаються на певні строки);
- відповідність правових актів передбаченій законом формі, з усіма необхідними реквізитами.

2. У сфері реалізації права:

- наявність юридичних механізмів, що забезпечують реалізацію права – використання, виконання, дотримання і застосування норм права;
- гарантоване якісне застосування норм права з урахуванням усіх необхідних для цього обставин;
- правильне тлумачення правових норм;
- стабільність судової практики та ін.

Принципи законності:

➤ *нерозривна єдність законності і справедливості* – справедливість – це той фундамент, на якому має будуватися законність у всіх її проявах;

➤ *гарантованість основних прав і свобод громадян* – законність має створювати й забезпечувати правові умови для найбільш ефективної реалізації всіма громадянами своїх прав;

- **верховенство закону в системі нормативно-правових актів** – найвища сила основного закону – конституції – та відповідність підзаконних актів законам;
- **загальність і єдність законності** – означає, що її вимоги поширюються на всіх без винятку суб'єктів (державні органи, громадські організації, комерційні об'єднання, посадових осіб, громадян);
- **єдність розуміння законності** – закони є єдиними для всієї держави і всіх її регіонів та повинні однаково усвідомлюватися і реалізовуватися всіма суб'єктами;
- **неприпустимість протиставлення законності і доцільності** – визначає неможливість невиконання вимог закону із міркувань політичної, економічної, управлінської та іншої доцільності;
- **невідворотність відповідальності за правопорушення** – означає, що на будь-яке правопорушення обов'язково повинна бути своєчасна, справедлива, передбачена законом реакція з боку держави;
- **зумовленість законності демократією** – передбачає рівність усіх перед законом і судом, а також суворе дотримання двох типів правового регулювання: спеціально-дозвільного – для суб'єктів державно-владних повноважень («дозволено лише те, що прямо передбачено законом»); загальнодозвільного – для громадян та їхніх об'єднань («дозволено все, крім прямо забороненого законом»).

17.2 Гарантії законності

Встановлення і підтримання законності можливі тільки за певних сприятливих умов життя суспільства та забезпечуються передбаченою законодавством системою спеціальних засобів. Ці умови і засоби в комплексі виступають гарантіями законності.

Гарантії законності – це система умов, що сприяють добробуту і правовому розвитку суспільства, а також спеціальних засобів, за допомогою яких забезпечується законність.

Гарантії законності поділяють на загальні та спеціальні.

Загальними гарантіями законності є об'єктивні умови суспільного життя, в яких здійснюється правове регулювання та функціонує правова система. Вони визначають атмосферу реалізації права, її ефективність і, як наслідок, визначають реальні можливості забезпечення законності та її рівень.

Спеціальні гарантії законності можна визначити як сукупність юридичних та організаційних засобів і заходів, спрямованих на

забезпечення законності. *Спеціальні юридичні гарантії* – це комплекс закріплених законодавством юридичних засобів, безпосередньо призначених для досягнення режиму законності, а також діяльність щодо їхнього застосування. *Спеціальні організаційні гарантії* базуються на створенні оптимальної структури апарату держави, реалізації принципу розподілу влади та організації діяльності органів, призначених забезпечувати законність.

Гарантії законності:

1. Загальні гарантії:

- *економічні* – економічний розвиток суспільства, злагодженість роботи господарського механізму країни, зростання продуктивності праці та обсягів виробництва, різноманіття і рівність форм власності, рівність економічних можливостей суб'єктів суспільних відносин;
- *політичні* – розвинута система народовладдя, демократичних форм та інститутів його здійснення; політичний плюралізм, додержання принципу поділу влади;
- *ідеологічні* – ідеологічний плюралізм, ступінь розвитку правосвідомості і правової культури, моральних і правових уявлень про необхідність законослухняної поведінки, неприпустимість правопорушень, турбота про правове навчання й виховання;
- *інформаційні* – свобода думки і слова, альтернативність, об'єктивність і незалежність засобів масової інформації, широка поінформованість населення про державно-владні рішення та результати державної діяльності тощо.

2. Спеціальні юридичні гарантії:

- *засоби виявлення (розкриття) правопорушень* (діяльність компетентних державних органів, зокрема слідчих органів, прокуратури, суду, щодо виявлення правопорушень з метою їхнього припинення та усунення шкідливих наслідків);
- *засоби запобігання правопорушенням* (митний огляд, огляд багажу в аеропорту, нагляд за звільненими з місць позбавлення волі особами);
- *засоби припинення правопорушень* (затримання, арешт, обшук);
- *засоби захисту і відновлення порушених прав* (примусове стягнення аліментів, примусове вилучення майна з незаконного володіння, відновлення на роботі після незаконного звільнення);
- *засоби контролю і нагляду за реалізацією нормативно-правових актів* (планові і позапланові перевірки, ревізії, обстеження, огляди);
- *юридична відповідальність*;
- *процесуально-правове забезпечення*;
- *правосуддя*.

3. Спеціальні організаційні гарантії:

- функціональне розмежування діяльності державних органів;
- наявність ефективних органів нагляду і контролю за законністю;
- створення необхідних умов для роботи правоохоронних органів;
- забезпечення незалежності суддів;
- якісний кадровий підбір;
- створення спеціальних органів (підрозділів), які забезпечують протидію особливо небезпечним порушенням законності (Національне антикорупційне бюро України, кібернетична поліція, Антитерористичний центр при Службі безпеки України) тощо.

В Україні принцип законності має безпосереднє конституційне закріплення: ст. 8 Конституції України встановлює, що закони та інші нормативно-правові акти ухвалюються на основі Конституції України і повинні їй відповідати; у ст. 6 визначено, що діяльність органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади здійснюється в установлених Конституцією межах і відповідно до законів України; у ст. 68 зазначено, що кожен громадянин зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції та законів України, не посягати на честь і гідність інших людей.

Принцип законності поширюється на всі сфери суспільного життя, включаючи сферу інформаційного права та інформаційних відносин. Так, ст. 5 Закону України «Про інформацію» визначено основні принципи інформаційних відносин, до яких належить також принцип законності щодо одержання, використання, поширення та зберігання інформації.

Сьогодні за вимогою законності діяльність держави в інформаційній сфері має створювати достатні умови для усебічної реалізації інформаційних прав та обов'язків осіб, здійснення належного організаційно-правового забезпечення суспільних інформаційних відносин, забезпечення інформаційної безпеки людини, суспільства, держави.

17.3 Характеристика правопорядку

Розуміння права як функціональної комунікативної системи, як соціального регулятора пов'язане з визначенням його мети – створення такого суспільного порядку, за якого учасники суспільних відносин задовольняють власні потреби й інтереси на засадах рівності і справедливості шляхом реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Такий порядок називають правопорядком.

Законність і правопорядок тісно пов'язані, правопорядок відображає законність, втілену в реальному житті. Його можна визначити

як особливий стан суспільних відносин, упорядкованих за допомогою права, логічний і необхідний результат дії права.

 Правапорядок – це правовий стан суспільних відносин, що забезпечує їхні стабільність, упорядкованість та охорону шляхом фактичної реалізації правових норм і вимог законності.

Грунтуючись на концепції альтернативності соціального регулювання, згідно з якою всі соціальні регулятори, серед яких і право, здійснюють взаємопов'язаний вплив на суспільство, правопорядок розглядають як складову порядку більш високого рівня – *суспільного порядку*.

Суспільний порядок при цьому розуміється як система суспільних відносин, заснована на сукупності всіх соціальних норм як засобів їхнього упорядкування і розвитку. Він забезпечує соціалізацію людини, наділяючи її можливостями спілкуватися за певними правилами з іншими суб'єктами. У цій системі правопорядок є результатом упорядкування найбільш важливих для всього суспільства відносин, які охороняються державою, – правових відносин. Отже, суспільний порядок є ширшим за змістом, ніж правопорядок, а співвідносяться вони як ціле (суспільний порядок) і невід'ємна частина (правапорядок).

Не зважаючи на те, що категорія «правапорядок» достатньо широко використовується в юриспруденції, сучасна правова наука ще не виробила її єдиного, загальноновизнаного розуміння.

Природа правопорядку пов'язується з визначенням його основних ознак.

Основні ознаки правопорядку:

- є результатом свідомої, раціональної, вольової діяльності окремих соціальних суб'єктів та держави;
- є засобом забезпечення і результатом правової самоорганізації суспільства;
- забезпечується і підтримується державою;
- існує за режиму правозаконності;
- підґрунтям правопорядку є правові норми, вміщені у правових текстах;
- є результатом реалізації правових норм;
- засновується на здійсненні суб'єктами своїх прав та обов'язків і водночас забезпечує необхідні для цього умови;
- зумовлений невідворотністю відповідальності за правопорушення¹.

¹ *Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 543–544.*

Фактичним змістом правопорядку є правомірна поведінка суб'єктів, які використовують надані їм суб'єктивні права та виконують покладені на них юридичні обов'язки. Саме за такої поведінки існує правопорядок, а з кожним проявом протиправної поведінки його рівень знижується.

Невід'ємні природні властивості правопорядку відображаються й у принципах правопорядку – вихідних положеннях та ідеях, що визначають зв'язок правопорядку з іншими соціальними і правовими явищами (загальносоціальні, загальноправові принципи) та його унікальність як певної самостійної системи (спеціальні принципи).

Основні принципи правопорядку:

1. Загальносоціальні принципи:

- гуманізм;
- справедливість;
- рівність;
- демократизм;
- пріоритет інтересів суспільства;
- тощо.

2. Загальноправові принципи:

- пріоритет прав людини і громадянина;
- рівність усіх перед законом і судом;
- обов'язковість вимог закону для всіх суб'єктів;
- верховенство основного закону – конституції;
- невідворотність юридичної відповідальності;
- тощо.

3. Спеціальні принципи:

- *визначеність* – вимоги правопорядку та його функціонування забезпечуються формально визначеними правовими приписами;
- *конституційність* – означає, що фундаментальні засади правопорядку закріплюються конституцією і забезпечуються її найвищою юридичною силою;
- *єдність* – заснованість правопорядку на єдиних принципах, гарантованість силою єдиної державної влади, поширення правопорядку на всю територію держави;
- *системність* – виявлення правопорядку в сукупності взаємопов'язаних відносин, що ґрунтуються на спільних політичних, економічних, правових і державницьких засадах;

- *стійкість* – правопорядок по суті може бути тільки стабільним, що забезпечується закріпленням правових норм, створенням умов їхньої реалізації, а також діяльністю правоохоронних і правозахисних організацій;
- *гарантованість* – полягає в забезпеченості необхідних умов для реалізації прав та обов'язків суб'єктів і можливості задоволення такою реалізацією їхніх законних потреб та інтересів;
- *контрольованість* – підтримання правопорядку забезпечується його контролем: з боку суспільства в процесі функціонування інститутів демократії, державою – під час регулятивного й охоронного впливів на суспільство, громадянами – шляхом реалізації прав щодо участі в управлінні державою.

Таким чином, законність і правопорядок – це необхідні умови та засоби повноцінного забезпечення прав і свобод людини та громадянина, зокрема й інформаційних. Стабільний правопорядок передбачає наявність якісного законодавства і високий рівень законності. Отже, законність і правопорядок в інформаційній сфері можна вважати необхідними гарантіями і водночас проявами (компонентами) безпеки сучасного інформаційного суспільства в цілому, кожного з членів цього суспільства окремо, а також державної форми його організації.

Контрольні запитання

1. Що таке законність?
2. У чому полягають особливості розуміння законності в сучасних умовах?
3. Які існують підходи до визначення поняття «законність»?
4. Що таке вимоги законності, який їхній зміст?
5. Назвіть і розкрийте основні принципи законності.
6. Що таке гарантії законності?
7. Розкрийте зміст гарантій законності.
8. Яким чином пов'язані між собою поняття «законність» і «правопорядок»?
9. Як співвідносяться правопорядок і суспільний порядок?
10. Які основні властивості правопорядку?
11. Назвіть і поясніть принципи правопорядку.
12. Поясніть зв'язок законності, правопорядку і безпеки.

Література для поглибленого вивчення

Алаїс С. І. Сучасне право розуміння як наукова основа дослідження законності / С. І. Алаїс // Законність: теоретико-правові дослідження та впровадження. – К. : Видавництво «Юстініан», 2004. – 216 с.

Воронова І. В. Правопорядок і правомірна поведінка (особливості взаємозв'язку в правовій державі) / І. В. Воронова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Право. – 2015. – № 1151, вип. 19. – С. 30–33.

Гіда Є. О. Праксеологічна сутність правопорядку / Є. О. Гіда // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2011. – № 1(1). – С. 136–142.

Голікова К. О. Дисципліна та законність в державному управлінні: поняття та способи їх забезпечення / К. О. Голікова // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 2. – С. 110–113.

Горінецький Й. Поняття законності: новий зміст у сучасних умовах / Й. Горінецький // Публічне право. – 2011. – № 4. – С. 276–281.

Джураєва О. О. Функція внутрішньої безпеки та охорони правопорядку в сучасній державі / О. О. Джураєва // Актуальні проблеми держави і права. – 2003. – Вип. 21. – С. 54–58.

Добрянський С. Інститут прав людини у правопорядку Європейського Союзу: особливості становлення та розвитку / С. Добрянський // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Вип. 60. – С. 18–27.

Зварич Р. В. Законність: теоретико-правові проблеми дослідження та впровадження / відп. ред. С. В. Бобровник. – К. : Видавництво «Юстініан» 2004. – 216 с.

Зварич Р. В. Законність у правовому регулюванні суспільних відносин / Р. В. Зварич // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – 2013. – Вип. 31. – С. 3–12.

Калюжний Р. А. Фундаментальне дослідження правопорядку в Україні / Р. А. Калюжний, С. Д. Гусарєв // Адвокат. – 2009. – № 4. – С. 32–33.

Корабльова Н. С. Законність і справедливість у державному управлінні: читаючи Платона / Н. С. Корабльова, В. С. Лебець // Теорія та практика державного управління. – 2010. – Вип. 1. – С. 3–14.

Крижанівський А. Ф. Право і правопорядок: грані співвідношення / А. Ф. Крижанівський // Актуальні проблеми держави і права. – 2006. – Вип. 29. – С. 12–18.

Крижанівський А. Ф. Сучасний правопорядок: контури теорії / А. Ф. Крижанівський // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – С. 251–258.

Крижанівський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія / А. Ф. Крижанівський ; Одеська нац. юрид. акад. – О. : Фенікс, 2006. – 196 с.

Курило С. Л. Теоретичні засади співвідношення правопорядку, громадського порядку та громадської безпеки / С. Л. Курило // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 1. – С. 107–113.

Мінченко О. В. Теоретико-методологічні аспекти праворозуміння законності / О. В. Мінченко // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2012. – № 1. – С. 23–26.

Онiщенко Н. Принцип законності: природа та сутність в умовах демократичних змін / Н. Онiщенко // Віче. – 2012. – № 12. – С. 2–4.

Онiщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи : монографія / Н. М. Онiщенко ; [відп. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 320 с.

Шай Р. Я. Правопорядок і законність як ознаки правової держави / Р. Я. Шай // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2014. – № 801. – С. 115–120.

Шакірзянова І. В. Політичний режим та законність: взаємодія та взаємозв'язок / І. В. Шакірзянова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – Вип. 59. – С. 30–37.

Частина 3

Правові засади державної діяльності в інформаційній сфері

Розділ 18

ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

18.1 Правовий статус особи: поняття та елементи

18.2 Поняття й види прав та обов'язків людини

18.3 Юридичний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні

18.4 Інформаційні права людини

Рівність прав не в тому, що ними всі користуються, а в тому, що вони всім надані.

Луцій Анней Сенека (молодший)

Я віддаю перевагу політичній системі, яка має у своїй основі громадянина з усіма фундаментальними громадянськими правами в їхньому універсальному застосуванні, а отже, у їхній принциповій рівності.

Вацлав Гавел

18.1 Правовий статус особи: поняття та елементи

Права, свободи й обов'язки людини і громадянина є важливою складовою правового статусу фізичної особи. Його підґрунтям є вчення про свободу, в основі якого лежать такі ціннісні ідеї:

– усі люди вільні від народження, і ніхто не має права відчужувати їхні природні права, а забезпечення їхньої реалізації, охорони і захисту – головний обов'язок сучасної держави;

– свобода особи полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншій особі;

– межі свободи можуть бути визначені законом, який відповідає праву (природженим правам людини), а право є мірою свободи, достатньою для повного самовираження людини;

– обмеження прав можливе винятково з метою сприяння досягненню загального добробуту в демократичному суспільстві та перешкоджання усяким спробам особи використовувати надану їй свободу на шкоду суспільству, державі, співгромадянам.

Суспільство, забезпечуючи свободу особи, не може допускати анархії, беззаконня, обмеження прав і законних інтересів інших громадян, свавілля держави. Ці ідеї становлять основу принципу верховенства права.

Правовий статус особи – це юридично визначене місце особи у її взаємовідносинах із суспільством та державою.

Правовий статус конкретної фізичної особи можна розглядати як поєднання загального, спеціального та індивідуального статусів, співвідношення яких залежить від конкретних осіб і ситуацій.

Загальний (конституційний) статус – це правовий статус, який передбачає основні конституційні права та обов'язки громадянина. Він характеризує загальні та рівні можливості, вихідні позиції всіх тих людей, які є громадянами однієї держави. Цей статус надається найбільшій кількості людей.

Спеціальний (колективний) статус – це правовий статус, що надається окремим групам осіб і громадян. Він охоплює особливі, своєрідні (додаткові) права та обов'язки певної групи суб'єктів, наприклад, студентів, ветеранів, пенсіонерів, військовослужбовців. Цей статус характеризує «групові» можливості людей.

Індивідуальний (персональний) статус – це правовий статус, що надається окремій особі чи громадянину правозастосовними актами. Такий правовий статус характеризує індивідуалізовані юридичні можливості соціального суб'єкта в певній державі.

Взаємозв'язок зазначених правових статусів проявляється в тому, що особа може бути одночасно, наприклад, і громадянином України (загальний правовий статус), і викладачем у вищому навчальному закладі (спеціальний правовий статус, передбачений Законом України «Про вищу освіту»), і Героєм України (індивідуальний правовий статус, який надається особі правозастосовним актом – Указом Президента України). Іноді має місце й несумісність правових статусів, зокрема статус судді виключає статус підприємця (суддя не має права на підприємницьку діяльність).

За суб'єктами розрізняють такі види правового статусу:

– *статус фізичної особи* – громадянина, особи без громадянства (апатрида), особи з подвійним громадянством (біпатрида), іноземця, біженця тощо;

– *статус посадової і службової осіб* – депутата, прокурора, судді, міністра, голови державного комітету тощо;

– *професійний статус* – статус медичного працівника, учителя, водія, військовослужбовця та ін.;

– *статус осіб, які працюють (перебувають) в екстремальних умовах* (на оборонних об'єктах, секретних виробництвах, шкідливих для життя і здоров'я об'єктах).

Як правило, правовий статус будь-якого суб'єкта складається насамперед з його прав та обов'язків (компетенції, повноважень). Стосовно статусу фізичної особи, то серед науковців немає одностайності щодо його складових. Водночас можна виділити низку елементів, наявність яких не заперечується більшістю вчених.

Елементи правового статусу фізичної особи:

- *принципи правового статусу;*
- *громадянство;*
- *права і свободи людини;*
- *обов'язки людини.*

Різні вчені до елементів правового статусу особи відносять також і правосуб'єктність, законні інтереси, юридичну відповідальність, гарантії правового статусу.

Розглянемо більш детально зазначені елементи.

Принципи правового статусу людини і громадянина за Конституцією України:

- *людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю* (ст. 3);
- *принцип рівності*, який включає:
 - рівність усіх людей у їхній гідності та правах (ст. 21);
 - наявність рівних конституційних прав у громадян України (ч. 1 ст. 24);
 - рівність громадян перед законом (ч. 1 ст. 24);
 - рівність прав жінки і чоловіка (ч. 3 ст. 24);
 - рівний доступ до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 38);
 - рівність можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності (ч. 2 ст. 43);

- рівність прав і обов'язків у шлюбі та сім'ї кожного з подружжя (ч. 1 ст. 51) та рівність дітей незалежно від походження, а також незалежно від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним (ч. 1 ст. 52);
- рівність перед судом (п. 2 ч. 3 ст. 129);
- **принцип невідчужуваності та непорушності прав і свобод** (ст. 21);
- **принцип єдності конституційних прав та обов'язків**, за яким кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (ст. 23);
- **принцип невичерпності прав і свобод людини та громадянина, передбачених Конституцією України** (ч. 1 ст. 22);
- **принцип гарантованості прав і свобод людини та громадянина з боку держави** (ч. 2 ст. 3).

Наступним важливим елементом правового статусу фізичної особи є громадянство (у країнах з монархічною формою правління – підданство).

Громадянство – це необмежений у просторі і часі правовий зв'язок між фізичною особою і державою, що має прояв у взаємних правах та обов'язках.

Як правило, законодавство країн світу містить положення, що визначають способи, підстави та порядок набуття і припинення громадянства.

Підстави та порядок набуття громадянства можуть різнитися від однієї країни до іншої. Стосовно ж **способів набуття громадянства**, то найбільш розповсюдженими серед них є філіація і натуралізація.

Філіація – це набуття громадянства за народженням. Може відбуватися на основі таких принципів, як «право крові» та «право ґрунту». «**Право крові**» означає, що громадянство дитини визначається громадянством її батьків. За «**правом ґрунту**» громадянство дитини визначається територією, на якій вона народилася.

Натуралізація – це набуття громадянства внаслідок волевиявлення особи (подання заяви).

Зустрічаються й інші способи набуття громадянства, зокрема:

оптація – набуття громадянства внаслідок вибору – відбувається, як правило, або у випадку утворення на території колишньої держави декількох незалежних держав, або внаслідок переходу частини однієї держави під юрисдикцію іншої;

реінтеграція – повернення у громадянство – може відбуватися, наприклад, у випадку, коли особа виходить з громадянства однієї держави і не набуває громадянства іншої, через що бажає повернутися назад.

Припинення громадянства може відбуватися внаслідок:

- виходу з громадянства, тобто за заявою особи;
- втрати або позбавлення громадянства – у зв'язку з порушенням нею насамперед закону про громадянство.

Втрата громадянства, тобто припинення громадянства внаслідок настання певних підстав, здійснюється уповноваженим органом держави без погодження самої особи, яка вчинила заборонені діяння. Зазвичай втрата громадянства має місце: якщо особа добровільно набуває громадянства іншої країни і не подала в установленому порядку документ про припинення громадянства своєї держави або декларацію про відмову від нього; якщо особа набула громадянства на підставі подання свідомо неправдивих відомостей.

В Україні питання громадянства врегульовані Конституцією України та Законом України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року. Цей закон передбачає десять підстав набуття громадянства, в яких втілено зазначені вище способи та принципи, а також три підстави припинення громадянства, серед яких відсутнє позбавлення, оскільки Конституція України у ст. 25 містить принцип неможливості позбавлення громадянина України громадянства.

18.2 Поняття й види прав та обов'язків людини

Права людини є однією з найважливіших, невід'ємних складових правового статусу фізичної особи.

Права людини – це зумовлені природою людини, а також соціально-економічним і культурним рівнями розвитку суспільства можливості людини із задоволення її матеріальних, фізичних та духовних потреб.

Основні риси прав людини:

1. Права людини – це певні її можливості.

Аналіз норм різних галузей права і насамперед норм Конституції України дає змогу стверджувати, що їхній зміст розкривається через можливість:

- здійснювати власні дії щодо забезпечення своїх потреб або утримуватися від таких дій (наприклад, ст. 41 Конституції України

закріплює право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності);

– *вимагати від інших осіб здійснення певних дій на свою користь* (так, ст. 56 Конституції України передбачає право людини на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб під час здійснення своїх повноважень);

– *вимагати від інших осіб утримуватися від дій, спрямованих проти неї* (наприклад, ст. 30 Конституції України гарантує кожному недоторканність житла. У цьому випадку людина має можливість вимагати недопущення проникнення до житла, проведення в них обшуку без вмотивованого рішення суду);

– *звертатися за допомогою до громадських і державних структур для охорони і захисту своїх прав* (так, ст. 55 Основного Закону визнає за кожною людиною право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини).

2. Це можливості, необхідні для існування й розвитку людини.

Необхідні вони тому, що лише за їхньою допомогою можливе найповніше задоволення різноманітних фізичних (право на життя, здоров'я), матеріальних (право на достатній життєвий рівень, підприємницьку діяльність, працю), духовних (право на освіту, користуватися досягненнями культури) потреб людини. При цьому *потреби людини* в загальному вигляді можна представити як нестачу в чомусь, яку людина відчуває в процесі життєдіяльності. Саме потреби становлять основу мотивації поведінки людини і є відправним пунктом у розвитку як окремої особистості, так і суспільства загалом.

3. Зміст та обсяг прав людини в різні конкретні історичні періоди неоднакові.

4. Права людини визначаються політичним, економічним, соціальним, духовним рівнями розвитку суспільства, тобто:

– по-перше, зміст прав людини залежить від політичного, економічного, соціального рівнів розвитку суспільства;

– по-друге, ступінь їхнього задоволення залежить від матеріального добробуту суспільства, його духовних цінностей.

Коли йдеться про права людини, то досить часто використовують такі терміни, як «права людини» і «права громадянина». Ці терміни зустрічаються і в тексті Конституції та інших законів України.

Розмежування між поняттями «права людини» і «права громадянина» пояснюється переважно розмежуванням сфер громадянського суспільства і держави. Якщо «права людини» реалізуються в будь-якому громадянському суспільстві та існують незалежно від державного визнання, перебувають поза зв'язком їхнього носія з державою, то «права громадянина» охоплюють сферу правовідносин індивіда з державою, яка характеризується насамперед наявністю громадянства.

Слід зазначити, що витоки сучасних уявлень про права, їхню важливість сформульовані ліберальною доктриною прав людини в процесі готування і проведення буржуазних революцій XVII-XVIII ст. Бурхливі революційні події того часу сприяли тому, що питання про конституціювання монархії, роль і місце особи в суспільстві і державі, про права і свободи людини та громадянина, проблема взаємовідносин у системі «людина – суспільство – держава» виходять на провідне місце в політико-правовій теорії.

Ліберальна доктрина, що визначила нові орієнтири у взаємовідносинах людини і держави, стала справжнім відкриттям світової конституційної думки. Найяскравішим не лише виразником, а й засновником ліберальної доктрини природних прав і свобод людини на основі ідеї панування права, правової організації державного життя, поділу влади і верховенства закону став англійський мислитель Дж. Локк. Він вважав, що саме свобода, рівність і приватна власність є основою природних, політичних та економічних прав людини, які не можуть бути відчужені ніким і ні в якому разі. Головне призначення держави Дж. Локк вбачав у забезпеченні охорони власності й особистої безпеки громадян, які зберігають за собою право контролю за владою, вільне політичне волевиявлення аж до повалення деспотичних правителів. Отже, одним із перших у світовій політико-правовій думці Дж. Локк концептуально обґрунтовано на перше місце висуває інтереси і потреби людини, на друге – інтереси і потреби суспільства й лише на третє – інтереси і потреби держави.

Буржуазно-ліберальна доктрина прав людини була розвинута також і в працях таких видатних мислителів, як Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Джефферсон, І. Кант, Ш.-Л. Монтеск'є, В. Гумбольдт.

Уявлення про людину, її права і свободи відображаються і в політико-правовому світогляді видатних українських мислителів. Такі ідеї поширювали і розвивали М. Драгоманов, Леся Українка, І. Франко та інші.

Джерелами сучасних уявлень про права людини є також відомі всій світовій спільноті документальні правові акти, які справедливо вважаються світовим здобутком у галузі прав людини. Так, історично першим правовим документом, в якому було закладено основи кон-

цепції прав людини, традиційно вважається *Велика хартія вольностей* 1215 року. Ідеї природно-правової доктрини прав людини втілили в собі й такі відомі політико-правові документи, як *Петиція про права* 1628 року (Англія), *Хабеас Корпус Акт* 1679 року (Англія), *Біль про права* 1689 року (Англія). У Конституції Пилипа Орлика 1710 року містилися статті про захист недоторканності вольностей, права власностей козаків, а також декларувалась ідея відновлення «всіх природних прав та рівності» тощо.

У 1948 році Організація Об'єднаних Націй прийняла Загальну декларацію прав людини, яка стала першим універсальним документом, що встановив міжнародні стандарти та ідеали в галузі прав людини, до яких сьогодні повинні прагнути всі країни світу.

Щодо еволюції прав людини, то в правовій доктрині поширеною є теорія розподілу їх на покоління, яку розробив французький правознавець К. Васак.

За цією теорією традиційно права людини поділяють на три покоління, але все частіше з'являється думка про виникнення нового, четвертого покоління.

Перше покоління – цивільні (особисті) і політичні права, спрямовані на обмеження сваволі державної влади. Вони зобов'язують державу не втручатись у сферу особистої свободи людини (її автономного життя), створюють умови для участі громадянина в політичному житті країни. Ці права (право на життя, гідність, свободу й особисту недоторканність, недоторканність житла, рівність перед законом, свободу користування рідною мовою тощо) являють собою ліберальні цінності, поширені буржуазними революціями.

Друге покоління – соціальні, економічні, культурні права, покликані гарантувати людині гідні умови життя, визначають обов'язки держави щодо забезпечення необхідними мінімальними засобами існування, підтримки людської гідності, нормального задоволення первинних потреб і духовного розвитку людини (право на працю, власність, підприємництво, страйки тощо; право на соціальне забезпечення; право на участь у культурному житті). Уперше ці права набули міжнародного визнання в Загальній декларації прав людини 1948 року, хоча виникли ще на початку ХХ ст.

Третє покоління прав людини – колективні права, реалізація яких заснована на солідарності людей. Уперше вони визначені документами, прийнятими під егідою ООН в 80-і роки ХХ ст. (право на розвиток, право на здорове навколишнє середовище, право користуватися економічним і культурним потенціалом людства, право на мир тощо).

Права четвертого покоління наразі тільки формуються й одностайності вчених щодо них немає. Ці права пов'язані з сучасними викликами людській цивілізації, зумовленими науково-технічним прогресом, зокрема в мікробіології, медицині, генетиці (наприклад, право на штучну смерть (евтаназію), штучне запліднення, зміну статі, використання віртуальної реальності тощо).

Зважаючи на стрімку інформатизацію, що відбувається останнім часом, деякі науковці до четвертого покоління прав людини відносять і інформаційні права, хоча, на нашу думку, така позиція не є достатньо обґрунтованою.

Поряд із правами людини та з метою їхнього гарантування існують і обов'язки.

Обов'язок людини – це міра необхідної поведінки, якої людина повинна дотримуватися.

Основні риси обов'язків людини:

- 1. Обов'язок – це міра необхідної поведінки.** Ця поведінка необхідна, оскільки створює умови для реалізації прав іншими індивідами, а також зумовлена іншими потребами суспільства.
- 2. Така міра поведінки може існувати у вигляді:**
 - зобов'язання здійснювати конкретні дії (наприклад, обов'язок сплачувати податки);
 - зобов'язання не здійснювати ніяких дій (наприклад, не завдавати шкоди навколишньому природному середовищу);
 - заборони здійснювати конкретні дії (наприклад, забороняється використання примусової праці).
- 3. Людина повинна дотримуватися такої поведінки.** Відповідно, її виконання забезпечується засобами державного примусу.

Права й обов'язки перебувають у нерозривному сутнісному зв'язку. Як твердить відомий вислів: немає прав без обов'язків і обов'язків без прав. Дійсно, певному праву суб'єкта завжди кореспондує відповідний обов'язок (обов'язки) цього або інших суб'єктів, і навпаки. Так, право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію пов'язано з обов'язком не втручатися в особисте життя інших осіб, не розголошувати конфіденційної інформації тощо.

Багатоманітність існуючих сьогодні прав, свобод та обов'язків людини і громадянина дозволяє поділити їх на різні види.

Види прав людини:

1. За способом закріплення:

- *закріплені в національному законодавстві* (закріплюються в тексті конституції країни, а згодом деталізуються поточним законодавством);
- *закріплені в міжнародних правових актах* (наприклад, Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 року, Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 року).

2. За суб'єктами:

- *індивідуальні*;
- *колективні* (можуть поділятися: за віковими групами – на права дітей, молоді, пенсіонерів; за професійними групами – на права моряків, шахтарів, військовослужбовців тощо; за етнічними групами – на права націй, національних меншин та інших етнічних груп).

3. За характером потреб, що задовольняються за допомогою прав:

- *громадянські* (право на життя, на свободу й особисту недоторканність);
- *політичні* (право брати участь в управлінні державними справами, обирати й бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування);
- *економічні* (право на власність, на працю, на підприємницьку діяльність);
- *соціальні* (право на відпочинок, на житло, на соціальний захист);
- *культурні* (право на освіту, свободу літературної творчості).

4. За можливістю реалізації:

- *реальні* – ті, що мають необхідні економічні передумови, а також юридично передбачену процедуру їхньої реалізації;
- *декларативні* – лише закріплені, проголошені, але не забезпечені механізмами реалізації.

5. За статусом фізичної особи:

- *права громадянина*;
- *права іноземців*;
- *права осіб без громадянства*;
- *права біженців*;
- *тощо*.

Види обов'язків людини:

1. За статусом фізичної особи:

- *обов'язки громадян* (щорічне подання декларації про майновий стан та доходи за минулий рік);
- *обов'язки іноземців, осіб без громадянства, біженців* (дотримання Конституції та законів України).

2. Залежно від способу реалізації:

- *ті, що реалізуються шляхом активних дій* (відшкодувати збитки, завдані культурним цінностям);
- *ті, що реалізуються шляхом бездіяльності* (не завдавати шкоди природі).

3. Залежно від потреб інших осіб, суспільства, держави, на задоволення яких спрямовані обов'язки:

- *громадянські* (поважати гідність інших осіб);
- *політичні* (захищати Вітчизну);
- *економічні* (сплачувати податки);
- *соціальні* (виховувати дітей, піклуватися про своїх непрацездатних батьків);
- *культурні* (не завдавати шкоди культурній спадщині).

18.3 Юридичний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні

Закріпивши за людиною пріоритетне місце в системі суспільних відносин, Конституція України тим самим почала якісно новий етап у взаємовідносинах між особою та державою. Широкий перелік прав і свобод, висвітлений у розділі II Конституції, відображає усвідомлення й прагнення українського суспільства до демократичних перетворень, необхідність здійснення яких є однією з найголовніших передумов його ефективного функціонування й розвитку. Водночас постала нагальна потреба створення дієвих механізмів забезпечення прав людини, здатних здійснити перехід проголошених Основним Законом життєво необхідних можливостей людини від декларативного визнання в реальне життя суспільства, створити умови існування людини як абсолютної цінності.

Юридичний механізм забезпечення прав і свобод людини – це сукупність взаємопов'язаних, взаємодіючих юридичних елементів, які здатні створити належні умови для фактичного закріплення, реалізації, охорони, захисту і відновлення прав людини.

Основними структурними елементами юридичного механізму забезпечення прав людини є юридичні засоби закріплення, реалізації, охорони, захисту і відновлення прав людини. У свою чергу ці засоби також можна розглядати як певні механізми.

Елементи юридичного механізму забезпечення прав людини

Юридичний механізм закріплення прав людини передбачає:

1. *Наявність процесуальних норм права, що регулюють процедуру закріплення прав людини.* Наприклад, у Регламенті Верховної Ради України містяться норми, що регулюють законодавчий процес.

2. *Наявність органів, які беруть участь у закріпленні прав людини.* Це, наприклад, Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України тощо.

Юридичне закріплення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина є необхідним елементом юридичного механізму забезпечення прав людини, оскільки відображає юридично забезпечене місце і роль індивіда в системі суспільних відносин, а також основи його правового статусу. Закріплюючи в Конституції основи правового статусу особистості, держава розкриває основні принципи взаємовідносин держави й особистості.

Юридичний механізм реалізації прав людини містить:

1. *Процесуальні норми, що передбачають процедуру реалізації прав людини.* Ними наприклад, є норми, що визначають порядок звернення людини до суду.

2. *Органи, що сприяють громадянам у реалізації їхніх прав.* Це, наприклад, система судів загальної юрисдикції.

3. *Матеріальні і процесуальні норми, що регламентують діяльність зазначених органів, спрямовану на реалізацію прав громадян.* Такі норми містяться, наприклад, у так званих статусних законах та процесуальних кодексах.

Кожному праву властивий свій порядок реалізації, зміст якого залежить від багатьох факторів об'єктивного і суб'єктивного характерів, а також зумовлений соціально-економічним, політичним і культурним рівнями розвитку суспільства.

Юридичний механізм охорони прав людини можна визначити як систему державно-правових заходів, спрямованих на запобігання порушенням прав людини. Він складається з таких основних підсистем:

1. *Правові норми, що забороняють порушувати права людини.* Наприклад, ч. 3 ст. 43 Конституції України забороняє використання примусової праці.

2. *Матеріальні і процесуальні юридичні норми, за допомогою яких запобігають порушенню прав людини.* Такими є, наприклад, норми, що визначають повноваження та процедуру діяльності компетентних органів із запобігання порушенням прав людини.

3. *Правоохоронні організації, що запобігають порушенням прав людини* (державні органи – поліція, Служба безпеки України, прокуратура тощо та недержавні – товариські суди, товариство захисту прав споживачів та інші).

Охорона прав і свобод людини виконує запобіжні функції і досягається насамперед низкою профілактичних заходів, спрямованих на запобігання порушенням прав.

Пріоритетне місце у сфері закріплення й охорони, наприклад, як у сфері реалізації і захисту прав громадян, належить державі, яка закріплює систему прав і свобод людини в законодавстві і створює систему норм та органів, що охороняють ці права і свободи від порушень.

Юридичний механізм захисту прав людини, на відміну від механізму охорони, набуває особливого значення, якщо конкретне право особи вже порушене. Його мета – припинення порушення прав і свобод, ліквідація перешкод, що виникають під час їхньої реалізації, поновлення порушеного права та застосування санкцій. Юридичний механізм захисту прав людини містить:

1. *Процесуальні правові норми, що визначають перелік і порядок здійснення примусових заходів проти порушників прав* (арешт, затримання, обшук, застосування зброї, інші заходи). Більшість таких норм міститься в процесуальних кодексах.

2. *Матеріальні правові норми, що передбачають заходи юридичної відповідальності* (конституційно-, кримінально-, адміністративно-, цивільно-правової, дисциплінарної відповідальності), наприклад, норми Цивільного кодексу, Кримінального кодексу тощо.

3. *Органи й організації, що здійснюють захист порушених прав людини:*

- парламентські органи (Уповноважений Верховної Ради України з прав людини);
- судові органи;
- контрольно-наглядові органи (прокуратура);
- виконавчі органи (поліція);
- недержавні організації (Спілка адвокатів України, товариство із захисту прав споживачів та інші);
- міжнародні органи захисту прав людини (наприклад, Європейський суд з прав людини).

Захист своїх прав громадяни можуть здійснювати і самостійно, що безпосередньо передбачено ст. 55 Конституції України.

Важливе місце у сфері забезпечення прав людини займає і проблема відновлення прав і свобод. Так, наприклад, у більшості справ про розкрадання чужого майна потерпілі заінтересовані насамперед у поверненні викраденого чи у відшкодуванні його вартості, а вже потім у покаранні злочинця. Особливого значення в цьому питанні набула проблема індивідуальної юридичної відповідальності посадових осіб виконавчої влади за зловживання посадовими повноваженнями, внаслідок яких були порушені права людини. На цей момент санкцією за незаконне рішення органу влади у більшості випадків є скасування або зміна рішення, але якщо людині вже завдано моральної або матеріальної шкоди, то лише скасування рішення не відновлює його право і, відповідно, не забезпечує повною мірою захист цього права.

Враховуючи зазначене, відновлення порушених прав слід вважати одним із невід'ємних елементів механізму забезпечення прав людини.

Юридичний механізм відновлення порушених прав містить:

1. *Матеріальні норми, що передбачають вид і міру компенсації шкоди, завданої порушеннями прав людини.*
2. *Процесуальні правові норми, що передбачають порядок відновлення порушених прав.*
3. *Органи, які здійснюють відновлення порушених прав людини.*

Розглянуті юридичні механізми фактично стають *юридичними гарантіями прав людини*, якщо вони:

- 1) об'єктивно відображають у правових нормах потреби людини і закріплюють можливість їхньої реалізації в законодавстві;
- 2) забезпечують безперешкодну реалізацію прав самими громадянами;
- 3) забезпечують ефективну охорону і захист порушених прав.

Розглядаючи елементи юридичного механізму забезпечення прав людини, не важко помітити, що в засобах закріплення, реалізації, охорони, захисту і відновлення важливу роль відіграють інституційні утворення (державні й міжнародні органи, громадські організації).

Під інституційними утвореннями забезпечення прав і свобод людини слід розуміти державні органи та громадські об'єднання, що здійснюють цілеспрямовану функціональну діяльність у сфері забезпечення прав людини.

У юридичному механізмі забезпечення прав людини в Україні провідне місце посідають органи держави, тому зупинимося на них детальніше.

Одним з основних суб'єктів забезпечення прав людини є *Верховна Рада України*. Її особлива роль полягає в тому, що вона є єдиним органом законодавчої влади в Україні (ст. 75 Конституції України). Верховна Рада України визначає на конституційному рівні і конкретизує в чинному законодавстві основи правового статусу особи, закріплює відповідні матеріальні і процесуальні норми, спрямовані на забезпечення прав людини. У процесі законодавчої діяльності український парламент визначає основи правового статусу державних органів і громадських утворень, діяльність яких пов'язана із забезпеченням прав і свобод людини.

Законодавча діяльність Верховної Ради України із забезпечення прав людини доповнюється і контролем у відповідних сферах суспільних відносин, що є однією з гарантій і водночас засобом недопущення порушень прав людини.

Важливі функції щодо забезпечення прав особи має *Президент України*. Згідно зі ст. 102 Конституції України Президент є гарантом додержання прав і свобод людини та громадянина.

Серед численних повноважень Президента України, закріплених у ст. 106 Основного Закону, можна виділити такі: представництво держави в міжнародних відносинах; укладання міжнародних договорів; призначення всеукраїнського референдуму щодо змін Конституції України, проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою; прийняття у разі необхідності рішення про введення в Україні або в деяких її місцевостях надзвичайного стану тощо. Президент також приймає рішення про надання та припинення громадянства України.

Важливою з погляду забезпечення прав людини є діяльність *Кабінету Міністрів України*, який є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Згідно зі ст. 116 Конституції України Кабінет Міністрів України забезпечує виконання Конституції і законів України,

а також вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Найважливіші завдання, спрямовані на забезпечення прав і свобод людини, Кабінет Міністрів України виконує шляхом створення необхідних умов у сфері економіки, політики, освіти, науки і культури, охорони навколишнього середовища, охорони громадського порядку тощо.

Ключове місце в системі органів правосуддя посідає *Конституційний Суд України*, мета діяльності якого, як і системи правосуддя загалом, – захист конституційних прав і свобод людини та громадянина. Основною формою діяльності Конституційного Суду України із захисту прав і свобод є конституційний контроль.

Згідно зі ст. 150 Конституції України Конституційний Суд України вирішує питання щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Також цей орган здійснює офіційне тлумачення Конституції та законів України, у тому числі з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина, а також прав юридичної особи, про що безпосередньо йдеться в ст. 42 Закону України «Про Конституційний Суд України».

Забезпечення охорони прав людини не можливе без ефективної діяльності спеціально призначених для цього державних органів – *правоохоронних органів*.

Зокрема, охорона прав і свобод людини є безпосереднім завданням *Національної поліції України*. Як визначає ч. 1. ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію», Національна поліція – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

У своїй діяльності Національна поліція України керується передусім принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права і свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Причому застосовується цей принцип з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (ст. 6 Закону України «Про Національну поліцію»).

У складі Національної поліції України створено спеціальний підрозділ кібернетичної поліції, діяльність якого спрямована на охорону й захист прав людини у кібернетичному просторі, протидію кіберзлочинності й забезпечення кібернетичної безпеки.

Захист конституційних прав і свобод людини та громадянина здійснюється й *органами прокуратури*. Про це свідчать функції, покладені на органи прокуратури ст. 121 Конституції України та ст. 2 Закону України «Про прокуратуру». Серед них – представництво

інтересів громадян у суді, нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, нагляд за додержанням прав і свобод людини та громадянина органами виконавчої влади і місцевого самоврядування, посадовими і службовими особами тощо.

Служба безпеки України забезпечує права людини, реалізуючи комплекс заходів, спрямованих на забезпечення державної безпеки України загалом. Діяльність Служби безпеки України здійснюється на основі дотримання прав і свобод людини, поваги до її гідності, гуманного до неї ставлення і нерозголошення відомостей про особисте життя людини. Зазначається також, що в разі порушення співробітником цього відомства прав людини відповідний орган Служби безпеки України повинен вжити заходів до поновлення цих прав та відшкодування заподіяної шкоди (ст. 5 Закону України «Про Службу безпеки України»).

Одним із важливих для України інституційних утворень, покликаних сприяти втіленню прав і свобод людини в реальному житті, є *інститут омбудсмена або Уповноваженого з прав людини*. Необхідність і важливість такого інституту визнана більш ніж 100 країнами світу. В Україні цю посаду обіймає Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який згідно зі ст. 101 Конституції України і ст. 1 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина, а також захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції.

18.4 Інформаційні права людини

Незаперечним є той факт, що інформація відіграє велику роль у життєдіяльності людини, суспільства, держави, людства. Свобода інформації і доступ до неї є не лише основоположним правом людини та громадянина, а й критерієм усіх інших свобод¹.

Конституцією України (ст. 34) закріплено право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Ця норма відповідає положенням багатьох міжнародних документів, зокрема Загальної декларації прав людини, Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

¹ Резолюція 59 (1) Генеральної Асамблеї ООН «Скликання міжнародної конференції з питання про свободу інформації», 14 грудня 1946 р., 65-е пленарне засідання.

Надзвичайна увага до інформаційних прав людини зумовлена стрімким розвитком інформаційного суспільства, що відбувається останніми десятиліттями, та домінуючими його соціальними цінностями – інформацією і знаннями. Тому інформаційні права, порівняно з іншими правами людини, є відносно новими для суспільства.

***Інформаційні права людини** – це гарантовані державою можливості людини задовольняти її потреби в отриманні, використанні, поширенні, охороні і захисті необхідного для життєдіяльності обсягу інформації.*

Центральне місце в системі інформаційних прав людини займає *право на інформацію*.

З історичного погляду першим фактом широкого міжнародного визнання права людини на інформацію є Загальна декларація прав людини 1948 року, яка в ст. 19 закріпила свободу пошуку, отримання і поширення інформації та ідей будь-якими способами незалежно від державних кордонів.

Це положення заклало концептуальний правовий фундамент нової постіндустріальної епохи існування людської цивілізації – глобального інформаційного суспільства. Із підписанням у 2000 році Окінавській хартії глобального інформаційного суспільства воно вважається таким, що «дає змогу людям ширше використовувати свій потенціал та реалізовувати свої намагання» шляхом рівного і вільного обміну інформацією та знаннями. Хартія майже не розділяє «інформацію» і «знання», використовуючи протягом усього тексту ці слова суміжно. А у 2003 році в Парижі на 32-й Генеральній конференції ЮНЕСКО було надано рекомендацію щодо заміни терміна «інформаційне суспільство» терміном «суспільство знань».

Проте фактично інформаційні права людини виникли не із закріпленням і визнанням права на інформацію, а значно раніше. Інформаційна сфера завжди посідала важливе місце в житті людини, тому певні інформаційні можливості як компонент притаманні багатьом давно відомим правам людини. Закріплення ж права на інформацію дало поштовх розвитку інформаційним компонентам усіх прав людини та виділенню їх у відносно самостійну групу – інформаційні права людини.

На підтвердження цього чинне законодавство України містить цілий комплекс можливостей людини інформаційного характеру, які можна називати інформаційними правами. Будучи відносно новими, переважна їх частина «виокремилася» із фундаментальних прав людини (права на життя, свободу, повагу до честі і гідності, особисту

недоторканність, здоров'я, працю, освіту, індивідуальний розвиток, право на поновлення порушених прав тощо) під впливом тенденцій становлення інформаційного суспільства.

Такі еволюційні особливості вже визнаних інформаційних прав дають змогу стверджувати, що загалом інформаційні права не належать до якогось одного покоління прав людини, а весь їхній комплекс можна розглядати через концепцію поколінь.

Так, *інформаційними правами першого покоління* є: право на ім'я, його зміну і використання; право на таємницю особистого життя; право на особисті папери та розпорядження ними; право на таємницю кореспонденції; права особи, пов'язані з фото-, кіно-, теле- та відеозйомкою; право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості; право на звернення; право на доступ до публічної інформації (як похідні, зокрема, від права на недоторканність особистого життя, право на свободу думки і слова, права на участь у державних справах).

Друге покоління інформаційних прав становлять: право на недоторканність ділової репутації; право на індивідуальність; право на інформацію про стан свого здоров'я; право на таємницю про стан здоров'я; право на спростування недостовірної інформації про себе; право на захист персональних даних (як похідні від права на особистий розвиток, права на працю, освіту і доступ до культурних цінностей, право на охорону здоров'я; право на правовий захист).

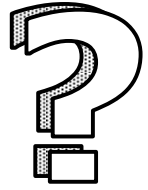
До третього покоління інформаційних прав належать: право на достовірну інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її збирання та поширення (похідні від права на безпечне для життя і здоров'я довкілля).

До четвертого покоління інформаційних прав сьогодні можна віднести право на таємницю донорства (як похідне від права на донорство) тощо.

Слід зазначити, що із розвитком інформаційних технологій та становленням інформаційного суспільства забезпечення інформаційних прав людини стає одним з життєво важливих пріоритетів. В Україні це вимагає суттєвого удосконалення юридичних механізмів їх забезпечення та деякої ціннісної переорієнтації професійної підготовки і правової культури всіх суб'єктів забезпечення прав і свобод людини.

Контрольні запитання

1. Що таке правовий статус фізичної особи?
2. Які види правового статусу фізичної особи Ви знаєте?
3. Із яких елементів складається правовий статус фізичної особи?
4. Назвіть принципи правового статусу фізичної особи.
5. Які є способи набуття і припинення громадянства?
6. Дайте визначення прав людини.
7. Які виділяють покоління прав людини?
8. Що таке обов'язки людини?
9. Назвіть види прав та обов'язків людини.
10. Що розуміють під юридичним механізмом забезпечення прав людини?
11. Із яких елементів складається юридичний механізм забезпечення прав людини?
12. Що таке інформаційні права людини, як вони виникли?
13. Назвіть інформаційні права, передбачені чинним законодавством України.

Література для поглибленого вивчення

Барчук В. Б. Юридичне забезпечення прав людини в Україні : навч. посіб. / В. Б. Барчук, О. В. Шмоткін. – К. : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. – 194 с.

Горпинюк О. П. Інформаційна приватність та її захист від злочинних посягань в Україні : монографія / О. П. Горпинюк. – Львів : БОНА, 2014. – 323 с.

Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини й громадянина в Україні : монографія / Т. М. Заворотченко. – Д., 2007. – 255 с.

Калюжний К. Р. Сутність інформаційних прав людини в науці інформаційного права / К. Р. Калюжний // Юридичний вісник. – 2012. – № 4(25). – С. 55–58.

Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підручник для студ. ВНЗ та працівників місцевого самоврядування / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : «Правова єдність», Всеукраїнська асоціація видавців, 2008. – 350 с.

Ліпкан В. Інформаційні права і свободи людини та громадянина / В. Ліпкан, Ю. Максименко / Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 9. – С. 64–68.

Марущак А. І. Визначення поняття «інформаційні права людини» / А. І. Марущак // Інформація і право : наук. журн. – 2011. – № 2. – С. 21–26.

Полетило К. С. Інформаційні права і свободи людини та їх судовий захист у конституційних нормах країн ЄС (1957-1995 роки вступу) і США : монографія / К. С. Полетил. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 199 с.

Полетило К. С. Інформаційні права і свободи людини та їх судовий захист у конституційних нормах країн ЄС (2004 – 2013 роки вступу) : монографія / К. С. Полетило. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 190 с.

Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – [4-е вид., переробл. і доопрац.]. – К. : Ліра-К, 2012. – 575 с.

Права людини та інформація : зб. наук. праць / ред. А. М. Колодій ; Національна академія внутрішніх справ України, Британська Рада в Україні. – К. – 2001. – 141 с.

Правомірність обмеження прав людини в оперативно-розшуковій та контррозвідувальній діяльності органів СБ України: навч. посіб. / В. Б. Барчук, О. В. Шмоткін, – К. : Наук.-вид. центр НА СБ України, 2012. – 210 с.

Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) / П. М. Рабінович. – Харків : Право, 1997. – 64 с.

Темченко В. І. Правові та моральні аспекти механізму забезпечення громадянських прав і свобод у контексті євроінтеграції : монографія / В. І. Темченко. – К. : К.І.С., 2012. – 435 с.

Тиріна М. П. Покоління прав людини: проблеми сучасної класифікації / М. П. Тиріна // Держава і право. – 2011. – Вип. 52. – С. 728–732.

Тихомиров О. О. Інформаційні права людини як цивільно-правова категорія / О. О. Тихомиров // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2015. – № 1(34). – С. 104–109.

Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підручник / О. Ф. Фрицький. – 3-є вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ І ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

19.1 Конституційний лад та його елементи

19.2 Розподіл державної влади в Україні

19.3 Компетенція органів державної влади в інформаційній сфері

19.4 Правові засади інформаційної діяльності органів влади в Україні

Принципи конституції вільного суспільства перестають діяти, якщо носіїв законодавчої влади призначає влада виконавча, і до тих пір, поки залишається така ситуація, відновити ці принципи неможливо.

Едвард Тіббон

Де закони можуть бути порушені під приводом загального порятунку, там немає конституції.

Ніколя Мальбранш

19.1 Конституційний лад та його елементи

У сучасному розвитку національних галузей конституційного права в зарубіжних країнах і в Україні одним із головних його інститутів є основи конституційного ладу. Серед інших головних інститутів (народовладдя, основні права і свободи людини та громадянина, вищі органи держави, громадянство тощо) його передусім вирізняє те, що він визначає загальні засади державного і суспільного ладу; форму держави, її механізм та функції; політичні, економічні, соціальні, культурно-духовні сфери суспільного життя; гарантії існування конституційного ладу. А тому відносини, що виникають в означених сферах, завжди тісно пов'язані з людиною та державою.

У вітчизняних юридичних енциклопедичних виданнях поняття «конституційний лад» визначається як:

1) сукупність правовідносин, що виникають у зв'язку із застосуванням норм конституції;

2) сукупність основоположних правовідносин, закріплених і нерідко спеціально виділених конституцією;

3) система конституційних положень, здебільшого сутнісного характеру, які іноді наділені найвищим рівнем юридичної стійкості (убезпечені від скасування чи змін).

Термін «конституційний лад» вживається в конституціях багатьох країн без офіційного трактування, однак зміст позначеного ним поняття можна встановити через аналіз конкретного конституційного тексту. Це і стало причиною того, що в юридичній літературі сукупність положень розділу I Конституції України відповідно до їхнього змісту називають по-різному: «Основи конституційного ладу України», «Загальні засади конституційного ладу України», «Основи державного і суспільного ладу України», «Головні принципи державного і суспільного життя в Україні» тощо.

Необхідність науково-теоретичного осмислення динамічних процесів державотворення та суспільного життя сучасної України змушують звернутися до аналізу змісту поняття «конституційний лад», щодо якого в науці конституційного права сформовано низку позицій, зокрема його розуміють як:

1) систему суспільних відносин, передбачених і гарантованих конституцією і законами, прийнятими на її основі і відповідно до неї;

2) суспільний і державний лад, визначений у Конституції України, або ж устрій держави і суспільства, закріплений конституційно-правовими нормами;

3) порядок, за якого дотримуються права і свободи людини та громадянина, а держава діє відповідно до конституції;

4) визначена форма чи визначений спосіб організації держави, закріплені в її конституції, які забезпечують підпорядкування держави праву відповідними гарантіями та характеризують її як конституційну державу;

5) встановлені конституційним правом взаємовідносини між людиною, народом, суспільством, покликані забезпечити визнання і захист прав і свобод людини та громадянина, народовладдя, громадянського суспільства і демократичної держави.

У науково-доктринальних тлумаченнях законодавства України зустрічається також і трактування конституційного ладу як встановлених Конституцією України основних засад життєдіяльності суспільства, держави і людини, складовими яких є суверенітет держави, форма правління, державний устрій, цілісність території та державний режим.

Така неоднозначність розуміння конституційного ладу пов'язана із його політичним і соціальним змістом. Суть конституційного ладу зводиться до втілення певної моделі взаємодії або інтеграції інститутів суспільства і держави. Тому В. Чиркін зазначає, що конституція

не може створювати певний суспільний лад і не можна розглядати конституційний лад окремо від суспільного та державного ладу.

З огляду на розмаїття поглядів і трактувань поняття «конституційний лад» його можна визначити таким чином.

Конституційний лад – це система заснованих на праві та регламентованих законом інститутів, що розкривають фундаментальні основи взаємодії людини, суспільства і держави.

Головними елементами (об'єктами) цієї системи є:

- **людина;**
- **суспільство;**
- **державна.**

У процесі їхніх взаємовідносин формуються базові цінності – орієнтири суспільства для формування конституційного ладу (як приклад, суверенна, незалежна, демократична, соціальна і правова держава; людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю тощо). Водночас такі цінності є основою національних інтересів (державний і народний суверенітет, територіальна цілісність, захист прав і свобод людини та громадянина).

Базові цінності і національні інтереси знаходять свій вияв у загальних засадах конституційного ладу – основних принципах, які є керівними для суспільного та державного ладу:

- народовладдя;
- розподіл влад;
- верховенство права;
- законність;
- політичний, економічний та ідеологічний плюралізм тощо.

Завдяки цим принципам визначається місце людини у взаємовідносинах із суспільством та державою. Конституційний лад тоді оформлюється в реальному житті шляхом здійснення народом установчої влади через інститути безпосередньої і представницької демократії, що втілюють волевиявлення народу.

Структурними елементами суспільного та державного ладу є їхні інститути, що реалізують і втілюють у життя засади конституційного ладу. Зокрема, інститутами суспільного ладу України виступають економічна, політична, соціальна та духовно-культурна структури, а державного ладу – форма, механізм та функції Української держави. Вказані інститути деякі науковці вважають гарантіями конституційного ладу України.

Таким чином, поняття конституційного ладу охоплює найважливіші інститути держави та суспільства, виражає співвідношення конституційних основ і політики, держави і права, визначає організацію та процедурні засади конституційної держави.

Як форма організації суспільства держава є продуктом його розвитку. Розвинене суспільство, що базується на механізмах саморегуляції та самоорганізації, дозволяє створити ефективну і сильну державу. Об'єднання різноманітних інтересів у суспільстві, організація єдності національного, релігійного, світоглядного чи іншого порядку можливі через досягнення політичної єдності. Тому політику необхідно розглядати як засіб інтеграції різноманітних інтересів суспільства в єдиному державному механізмі на засадах верховенства права та конституції.

Конституційний лад України є вираженням національного типу конституційної системи, яка сьогодні має перехідний характер. Такий характер конституційного ладу України найбільшою мірою проявляється в засадах організації та діяльності публічної влади. У нормативному розумінні Конституція України забезпечує можливість розвивати зміст основних суспільних і публічно-владних інститутів. Це забезпечення ґрунтується на окремих основоположних ідеях й уявленнях про природу взаємодії публічної влади та індивіда, що втілюється у принципах конституційного ладу України.

Отже, *конституційний лад України* відображає політичну та соціальну інтеграцію демократичного суспільства і публічної влади винятково на засадах верховенства права, солідарності (громадської злагоди) та справедливості з метою забезпечення загального блага (балансу приватних і публічних інтересів). Тобто конституційний лад є каркасом конституційної державності, визначає основні напрями й форми діяльності суб'єктів конституційно-правових відносин.

По суті конституційний лад становить усталений тип конституційно-правових відносин, а за змістом – опосередковує передбачені та гарантовані Конституцією державний і суспільний лад через систему демократичного устрою, розподіл державної влади, конституційно-правовий статус особи тощо.

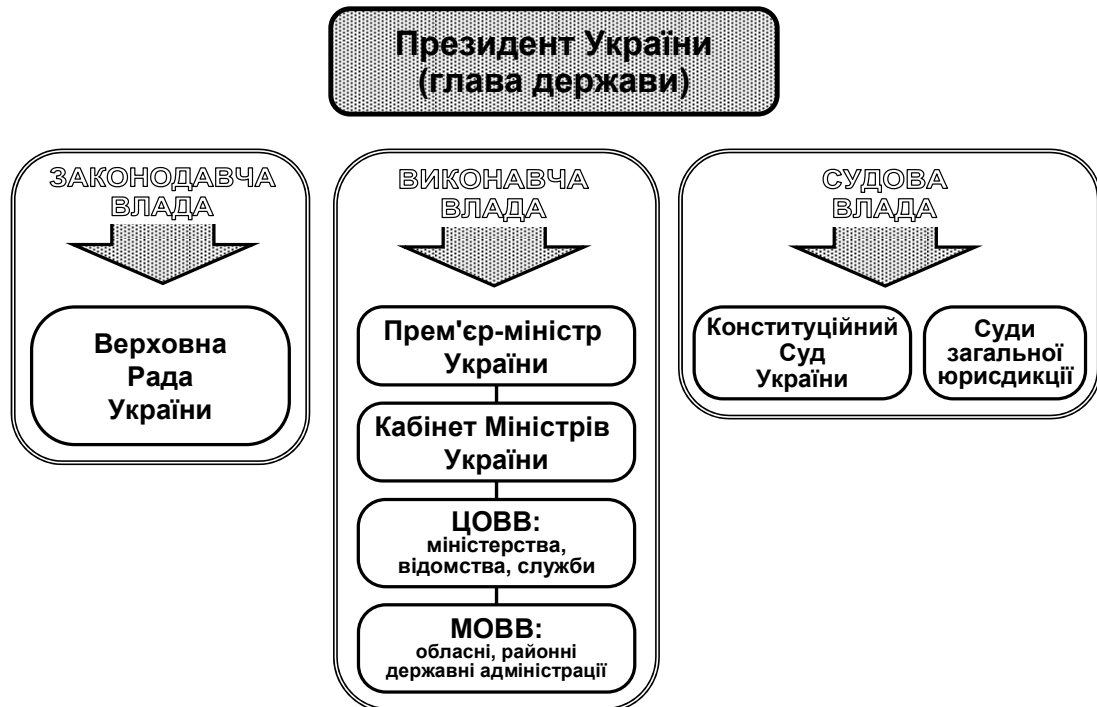
19.2 Розподіл державної влади в Україні

Відповідно до Конституції України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ.

Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Легітимність влади,

таким чином, виходить від народу, який через вибори виявляє свою волю владним структурам і контролює їх.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

Розподіл державної влади в Україні

Президент України є главою держави. Він виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини та громадянина. Президент представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю, веде переговори та укладає міжнародні договори України.

Єдиним органом *законодавчої влади* в Україні є *Верховна Рада України* (парламент). До її основних повноважень належать: ухвалення законів України, внесення змін до Конституції України; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; призначення виборів Президента України; усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту); розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України.

Основними організаційно-правовими формами діяльності Верховної Ради України є сесії та засідання; її очолює Голова Верховної Ради України.

Виконавча влада в Україні складають Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади (міністерства, відомства, служби) та місцеві органи виконавчої влади (обласні, районні державні адміністрації).

Кабінет Міністрів України (уряд) є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів України забезпечує: державний суверенітет та економічну самостійність; здійснення її внутрішньої і зовнішньої політики; виконання Конституції і законів України, актів Президента України; проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, а також політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; підготовку проекту Державного бюджету і його виконання після затвердження Верховною Радою України.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві і Севастополі здійснюють *місцеві державні адміністрації*. Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій.

Окрім того, до системи центральних органів виконавчої влади України (ЦОВВ) входять *центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом*, до яких належать: Антимонопольний комітет України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Фонд державного майна України, Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національне агентство України з питань державної служби. Окремі з них безпосередньо призначені для здійснення інформаційних функцій держави.

**Центральні органи виконавчої влади
зі спеціальним статусом в Україні**

Центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом мають визначені Конституцією та законодавством України особливі завдання і повноваження. Щодо них може встановлюватися спеціальний порядок утворення, реорганізації, ліквідації, підконтрольності, підзвітності, а також призначення і звільнення керівників та вирішення інших питань.

Судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними згідно із законом. Судову систему України складають суди загальної юрисдикції і Конституційний Суд України.

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Він вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему. До них належать загальні місцеві, апеляційні, вищі спеціалізовані суди і Верховний Суд України. Суди загальної юрисдикції розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні, господарські справи, справи про адміністративні правопорушення.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України, який забезпечує єдність судової практики у порядку та в спосіб, визначений процесуальним законодавством.

19.3 Компетенція органів державної влади в інформаційній сфері

Зважаючи на прискорені темпи розвитку інформаційного суспільства, спричинені інформатизацією, де-факто всі органи державної влади залучені до процесу формування та реалізації державної інформаційної політики. Водночас де-юре частина з них має спеціальну компетенцію у цій сфері. Отже, враховуючи зазначену специфіку і наявний розподіл влади в державі на законодавчу, виконавчу та судову, визначимо повноваження органів державної влади у сфері державної інформаційної політики.

Повноваження органів загальної компетенції в інформаційній сфері можна визначити таким чином.

Верховна Рада України здійснює законодавче регулювання і контроль за діяльністю органів державної влади та посадових осіб щодо виконання ними функцій і завдань в інформаційній сфері; ухвалює засади внутрішньої і зовнішньої політики держави в інформаційній

сфері; затверджує державний бюджет, в якому передбачаються кошти на забезпечення інформаційної безпеки України; схвалює національні програми розвитку інформаційної сфери; проводить парламентські слухання з питань свободи слова та інформаційної безпеки України; призначає половину складу (чотири особи) Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; дає згоду на призначення та звільнення з посади Президентом України голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України.

Президент України в межах своїх повноважень здійснює керівництво інформаційною сферою; видає укази і розпорядження, що стосуються функціонування та розвитку інформаційної сфери; призначає (за поданням Прем'єр-міністра) та звільняє з посади керівників міністерств, державних комітетів, інших центральних органів виконавчої влади, що здійснюють повноваження в інформаційній сфері, призначає половину (чотири особи) Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення.

Рада національної безпеки і оборони України як суб'єкт інформаційних відносин є єдиним органом, який має повноваження, функції і завдання із координації та контролю діяльності органів виконавчої влади, зокрема центральних органів влади, правоохоронних органів та органів місцевого самоврядування в усіх складових сфері забезпечення національної безпеки і оборони, у тому числі в інформаційній.

Кабінет Міністрів України забезпечує здійснення внутрішньої та зовнішньої політики, виконання Конституції і законів України в інформаційній сфері; вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод громадян, забезпечення інформаційної безпеки України, боротьби зі злочинністю в інформаційній сфері.

Серед основних завдань *Міністерства юстиції України* визначено формування і забезпечення реалізації державної правової політики, політики у сфері адаптації законодавства України до законодавства ЄС (зокрема в інформаційній сфері), формування і забезпечення реалізації політики у сфері архівної справи, у сфері захисту персональних даних, друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств як суб'єктів інформаційної діяльності.

До завдань *Міністерства закордонних справ України* входить сприяння входженню України до світового інформаційного простору, піднесенню її міжнародного авторитету, формуванню позитивного іміджу держави як надійного і передбачуваного партнера; поширення інформації про Україну за кордоном та розроблення офіційної позиції щодо резонансних внутрішньополітичних подій в Україні для інформування світової громадськості.

На *Службу безпеки України* покладається контррозвідувальний захист інтересів держави у сфері інформаційної безпеки, також вона має статус спеціально уповноваженого органу у сфері охорони державної таємниці.

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів в інформаційній сфері Конституції України, дає офіційне тлумачення Конституції та законів України з відповідних питань. До складу Конституційного Суду України входить його Прес-служба. Суди загальної юрисдикції здійснюють правосуддя у сфері інформаційних відносин.

Генеральна прокуратура України здійснює нагляд за додержанням та застосуванням законів, що регулюють інформаційні відносини.

До *органів спеціальної компетенції в інформаційній сфері* належать такі.

Міністерство інформаційної політики України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади у сфері забезпечення інформаційного суверенітету України, зокрема з питань поширення суспільно важливої інформації в Україні та за її межами, забезпечення функціонування державних інформаційних ресурсів.

Державний комітет телебачення та радіомовлення України (Держкомтелерадіо) є головним у системі центральних органів виконавчої влади з формування та реалізації державної політики у сфері телебачення і радіомовлення, в інформаційній та видавничій сферах.

Національна Рада України з питань телебачення і радіомовлення України вирішує питання забезпечення свободи слова та масової інформації, прав телеглядачів та радіослухачів, виробників і розповсюджувачів масової звукової, візуальної та аудіовізуальної інформації; розробки і здійснення державної політики ліцензування телерадіомовлення; використання радіочастотного ресурсу держави; реалізації та контролю за додержанням законодавства України у сфері телебачення і радіомовлення.

Національна комісія України, що здійснює державне регулювання з питань інформатизації та зв'язку є державним колегіальним органом, що здійснює регулювання у сфері телекомунікацій, інформатизації, користування радіочастотним ресурсом та надання послуг поштового зв'язку. У визначеній сфері Національна комісія України, що здійснює державне регулювання з питань інформатизації та зв'язку, реалізує повноваження органу ліцензування, дозвільного органу, регуляторного органу та органу державного нагляду (контролю).

Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації є державним органом, який призначений для забезпечення функціонування і розвитку державної системи урядового зв'язку, Національної

системи конфіденційного зв'язку, формування та реалізації державної політики у сферах криптографічного та технічного захисту інформації, телекомунікацій.

Державне агентство з питань електронного урядування України здійснює реалізацію державної політики у сфері інформатизації, електронного урядування, формування і використання національних електронних інформаційних ресурсів, розвитку інформаційного суспільства; виконує функції генерального державного замовника Національної програми інформатизації; забезпечує загальну координацію діяльності державних органів з питань розвитку інформаційного суспільства.

19.4 Правові засади інформаційної діяльності органів влади в Україні

Інформаційну діяльність органів державної влади можна умовно розділити на дві складові:

- 1) сукупність дій, пов'язаних із задоволенням інформаційних потреб громадян, юридичних осіб приватного права та інших суб'єктів;
- 2) сукупність дій, пов'язаних із задоволенням власних інформаційних потреб.

Щодо першої складової інформаційної діяльності, то всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право на інформацію, яке передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій. Кожному громадянину забезпечується вільний доступ до інформації, що стосується його особисто, крім випадків, передбачених законами України.

Доступ до інформації забезпечується шляхом:

- систематичної публікації її в офіційних друкованих виданнях (бюлетенях, збірниках), на офіційному веб-сайті в інтернеті, на інформаційних стендах;
- поширення за допомогою засобів масової інформації;
- безпосереднього надання заінтересованим громадянам, державним органам та юридичним особам.

Так, закони України, інші акти Верховної Ради України, акти Президента України, Кабінету Міністрів України не пізніше як у п'ятнадцятиденний строк після їхнього прийняття в установленому порядку і підписання підлягають оприлюдненню державною мовою в офіційних друкованих виданнях.

Офіційними друкованими виданнями є «Офіційний вісник України», газети «Урядовий кур'єр», «Голос України», «Відомості Верховної Ради України», інформаційний бюлетень «Офіційний вісник Президента України».

Для належного здійснення інформаційної діяльності органів державної влади та з метою забезпечення ефективної взаємодії органів державної влади із засобами масової інформації та зв'язків з громадськістю в них створюються підрозділи зв'язків з громадськістю.

Оприлюднення в інтернеті інформації про діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування здійснюється з метою підвищення ефективності та прозорості діяльності зазначених органів шляхом впровадження та використання сучасних інформаційних технологій для надання інформаційних та інших послуг громадськості, забезпечення її впливу на процеси, що відбуваються в державі.

Ще однією формою отримання інформації щодо діяльності органів державної влади є надання інформації за зверненнями, які адресуються органам державної влади і місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненні питань. Звернення можуть реалізовуватись у формі зауважень, скарг та пропозицій, заяв або клопотань.

Окремі законодавчі акти встановлюють гарантії забезпечення органами державної влади інформаційних потреб сторонніх суб'єктів.

Окрім цього, законодавством визначено порядок здійснення та забезпечення права кожного на *доступ до публічної інформації*, яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації.

*** Запитом на інформацію** є прохання особи, що звернулася до розпорядника інформації, надати публічну інформацію, якою він володіє.

Запити на інформацію можуть подаватися в усній, письмовій чи іншій формі (поштою, факсом, телефоном, електронною поштою) на вибір запитувача.

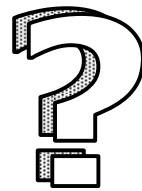
Щодо другої складової інформаційної діяльності органів державної влади – задоволення власних інформаційних потреб, то відповідно до Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі та в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Таким чином, винятковою підставою для здійснення інформаційної діяльності органами державної влади,

спрямованої на задоволення інформаційних потреб, є передбачені законодавством повноваження.

Для належної організації і здійснення інформаційної діяльності органів державної влади у їхній структурі функціонують спеціальні підрозділи, зокрема архівні, режимно-секретні відділи, відділи інформаційно-аналітичного забезпечення, інформаційної безпеки, прес-центри.

Контрольні запитання

1. Які існують підходи до визначення поняття «конституційний лад»?
2. Які засади конституційного ладу передбачені Конституцією України?
3. Що таке «базові цінності» та «національні інтереси» в системі конституційного ладу?
4. Із яких елементів складається державний лад України?
5. На яких засадах розвивається суспільний лад України?
6. Яким чином розподіляється державна влада в Україні?
7. Яку будову має система органів виконавчої влади в Україні?
8. У чому полягають особливості центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом?
9. Які повноваження в інформаційній сфері мають державні органи України загальної компетенції?
10. Які органи мають спеціальну компетенцію в інформаційній сфері, у чому вона полягає?
11. Назвіть основні складові інформаційної діяльності органів державної влади в Україні.
12. У чому полягає зміст інформаційної діяльності органів державної влади в Україні?

Література для поглибленого вивчення

Бабенко К. А. Конституційні засади розвитку і регулювання політико-правових відносин в Україні : монографія / К. А. Бабенко. – К. : Ін Юре, 2008. – 480 с.

Вавженчук С. Я. Конституційні основи розвитку виконавчої влади в Україні : монографія / С. Я. Вавженчук. – К. : Атіка, 2011. – 216 с.

Скулиш Є. Д. Європейська інтеграція України : підручник / Є. Д. Скулиш, О. Д. Довгань, О. М. Солодка ; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. – К. : Наук.-вид. центр НА СБ України, 2012. – 384 с.

Конституційне право України : підручник / відп. ред. проф., д.ю.н. М. О. Баймуратов. – К. : Правова єдність, 2009. – 1008 с.

Конституційне право України : підручник для студ. вищ. навч. закл. / ред. Ю. М. Тодика, В. С. Журавський. – К. : Видавничій Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.

Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 червня 2006 р.) / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Акад. прав. наук, Ін-т законодавства Верховної Ради України ; упоряд. О. І. Кресіна та ін. ; ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : 2006. – 334 с.

Конституційні засади державного управління та місцевого самоврядування в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 15-й річниці прийняття Конституції України (м. Хмельницький, 17 черв. 2011 р.) / Хмельниц. ун-т упр. та права. – Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2011. – 346 с.

Кравченко В. В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні : навч. посіб. / В. В. Кравченко, М. В. Пітцик. – К. : Арарат- Центр, 2001. – 176 с.

Марущак А. І. Інформаційне право: доступ до інформації : навч. посіб. для студ. ВНЗ / А. І. Марущак. – К. : КНТ, 2007. – 531 с.

Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія / Л. Р. Наливайко. – Х. : Право, 2009. – 598 с.

Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – [4-е вид., переробл. і доопрац.]. – К. : Ліра-К, 2012. – 575 с.

Прієшкіна О. В. Конституційний лад України: актуальні питання становлення, інституціоналізації та розвитку : монографія / О. В. Прієшкіна. – О. : Фенікс, 2008. – 280 с.

Система органів виконавчої влади України: правові проблеми вдосконалення організації та діяльності : монографія / за заг. ред. О. Ф. Андрійко ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Харків : Планета-Принт, 2013. – 383 с.

Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины : учебное пособие / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : «Факт», 1999. – 318 с.

Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підручник / О. Ф. Фрицький. – 3-є вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.

СУДОВА ТА ПРАВООХОРОННА СИСТЕМИ УКРАЇНИ

20.1 Засади судочинства в Україні

20.2 Система судів загальної юрисдикції

20.3 Конституційне судочинство в Україні

20.4 Засади правоохоронної і правозахисної діяльності

Суддя – закон, що говорить, а закон – німий суддя.

Платон

*Fiat justitia et pereat mundus. – Хай здійсниться правосуддя,
хоч би загинув світ.*

Давньоримський вислів

20.1 Засади судочинства в Україні

Конституція України передбачає здійснення державної влади в Україні на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, що відповідає принципам демократичної держави й забезпечує незалежність і самостійність кожної з них.

Згідно зі ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється винятково судами, а делегування функцій судів і привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Суди, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, сприяють зміцненню законності і правопорядку та забезпечують кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, ратифікованими Україною.

Юрисдикція судів¹ поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій її території.

Суди в Україні утворюють *судову систему*, якій притаманні *ієрархічність, багаторівневність, структурованість*.

¹ *Юрисдикція суду* – межі компетенції суду, що виражаються в категоріях справ, які він має розглядати й вирішувати.

Судова система – це сукупність усіх судів держави, заснованих на єдиних засадах організації і діяльності, що здійснюють судову владу.

Судову систему України складають суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України. Засади їхньої діяльності визначені Конституцією України, законами України «Про судоустрій і статус суддів» та «Про Конституційний Суд України».

Суди загальної юрисдикції розглядають цивільні, кримінальні, господарські, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення. Вони утворюють єдину систему судів, яка складається із загальних і спеціалізованих судів. Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України, який забезпечує однакове застосування законодавства всіма судами загальної юрисдикції. Створення надзвичайних та особливих судів в Україні не допускається. Третейські суди¹ не входять до судової системи України.

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Він вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України.

Суд. Поняття «суд» має кілька значень, зумовлених контекстом та сферою застосування: узагальнене поняття органу, уповноваженого на реалізацію одного з видів державної влади – судової; конкретна судова установа; процесуальне поняття «судового засідання»; суддя або судді.

*** Судова інстанція** – складова судової системи (суд), що здійснює розгляд справи.

У системі судів загальної юрисдикції судочинство здійснюється у декількох інстанціях, кожна з яких має певну особливість. Усі процесуальні кодекси України передбачають розгляд справ у трьох судових інстанціях: першій, апеляційній та касаційній.

➤ **Суд першої інстанції** – суд, уповноважений у межах своєї компетенції первинно розглядати й вирішувати кримінальні, цивільні, господарські, адміністративні справи. Суд першої інстанції розглядає справу по суті, встановлюючи обґрунтованість позову, винність чи невинність особи. Вирішення справи по суті завершується відпо-

¹ Третейський суд – недержавний незалежний орган, що утворюється за угодою або відповідним рішенням зацікавлених фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому законом, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин.

відним актом правосуддя (вироком у кримінальних справах, рішенням у цивільних та господарських, постановою у справах адміністративної юрисдикції).

➤ **Суд апеляційної інстанції** – суд, який розглядає апеляції на рішення судів першої інстанції, що не набрали чинності, й вирішує питання про законність та обґрунтованість оскаржуваних рішень.

➤ **Суд касаційної інстанції** – суд, який переглядає рішення, що набрали законної сили.

Основні засади судочинства в Україні – це сукупність принципів, що нормативно визначають суть і зміст судочинства загалом та встановлюють особливості здійснення цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства в Україні.

Основні засади судочинства в Україні:

- законність;
- рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості;
- гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- обов'язковість рішень суду та ін.

Принципи здійснення правосуддя в Україні нормативно закріплені Конституцією України й іншими нормативно-правовими актами та поділяються на такі групи: 1) загальні конституційні принципи правосуддя; 2) спеціальні міжгалузеві принципи, що визначають загальні засади судоустрою і правового статусу суддів судів загальної юрисдикції; 3) галузеві принципи цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства.

Охарактеризуємо основні принципи судочинства, що закріплені законодавством України.

1. Здійснення правосуддя винятково судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Особи, які привласнили функції суду, є відповідальними згідно із законом. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Відповідно до конституційних засад кожному гарантується захист прав, свобод та інтересів незалежними та безсторонніми судами, утвореними згідно із законом.

Іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні на рівні з громадянами і юридичними особами України.

2. Право на справедливий і повноважний суд. Кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним відповідно до закону. Іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні нарівні з громадянами і юридичними особами України. Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді, до підсудності¹ якого вона віднесена процесуальним законом. Суддя розглядає справи, одержані згідно з порядком розподілу судових справ, установленим відповідно до закону. На розподіл судових справ між суддями не може впливати бажання судді чи будь-яких інших осіб.

3. Законність. Це правовий режим життя суспільства, при якому діяльність усіх державних органів, установ, організацій, службових осіб, громадян здійснюється відповідно до закону. Це точне і неухильне дотримання законів при здійсненні правозастосовної діяльності й одна з гарантій встановлення істини у справі і забезпечення захисту прав та свобод людини. Принцип законності полягає в єдиному порядку провадження² у справі відповідної юрисдикції, виконанні процесуальної форми та передбаченої процедури застосування закону.

4. Участь народу у здійсненні правосуддя. Народ бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. *Народним засідателем* є громадянин України, який у випадках, визначених процесуальним законом, та за його згодою, вирішує справи у складі суду разом із професійним суддею, забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя. Народні засідателі під час розгляду і вирішення справ користуються повноваженнями судді.

Присяжним є громадянин України, якого у випадках, визначених процесуальним законом, залучають до здійснення правосуддя, забезпечуючи згідно з Конституцією України безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя.

5. Рівність усіх учасників судового процесу. Правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального

¹ Підсудність – це розмежування повноважень між судами щодо розгляду справ.

² Провадження – це врегульована правом процесуальна діяльність відповідних уповноважених суб'єктів (суду, слідчого судді, органів досудового розслідування, прокурора тощо) щодо розгляду справи.

походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак. Суд створює такі умови, за яких кожному учаснику судового процесу гарантується рівність у реалізації наданих процесуальних прав та у виконанні процесуальних обов'язків, передбачених процесуальним законом.

6. Право кожного на правову допомогу. У випадках, визначених законом, така допомога надається безоплатно. Право кожного вільно вибрати захисника своїх прав належить громадянам України, іноземцям, особам без громадянства, які перебувають на території України, для захисту своїх прав і законних інтересів, що виникають з цивільних, трудових, адміністративних та інших правовідносин.

Порядок та умови надання правової допомоги визначаються законом. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах в Україні діє адвокатура. Витрати на правову допомогу учасників судового процесу відшкодовуються в порядку та розмірі, визначених законом.

7. Гласність і відкритість судового процесу. Судові рішення, судові засідання та інформація щодо справ, які розглядаються судом, є відкритими, крім випадків, установлених законом. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи. Будь-яка особа має право на вільний доступ до судового рішення в порядку, встановленому законом.

Розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, установлених законом. У відкритому судовому засіданні мають право бути присутніми будь-які особи. Учасники судового процесу, інші особи, присутні у залі судового засідання, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання фотозйомку, відео- та аудіозапис з використанням портативних відео- та аудіотехнічних засобів без отримання окремого дозволу суду, але з урахуванням обмежень, установлених законом. Трансляція судового засідання здійснюється з дозволу суду.

У разі вчинення особою дій, що свідчать про неповагу до суду або учасників судового процесу, така особа за вмотивованим рішенням суду може бути видалена із зали судового засідання.

Розгляд справи у закритому судовому засіданні допускається за вмотивованим рішенням суду винятково у випадках, передбачених законом.

8. Державна мова судочинства. Судочинство і діловодство в судах України провадиться державною мовою. Суди забезпечують рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою. Суди використовують державну мову в процесі судочинства та гарантують

право громадян на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють.

9. *Обов'язковість судових рішень.* Судове рішення, яким закінчується розгляд справи в суді, ухвалюється іменем України. Судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їхніми об'єднаннями на всій території України.

Судові рішення інших країн, рішення міжнародних арбітражів¹, рішення міжнародних судових установ та аналогічні рішення інших міжнародних організацій щодо вирішення спорів є обов'язковими до виконання на території України за умов, визначених законом, а також відповідно до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

10. *Право на оскарження судового рішення.* Учасники судового процесу та інші особи у випадках і порядку, встановлених законом, мають право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення, а також на перегляд справи Верховним Судом України.

У процесі розвитку суспільства принципи судочинства повинні розвиватися і вдосконалюватися, враховуючи потреби демократичних і соціально-економічних перетворень у державі, сприяти ефективному забезпеченню гарантій захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав й інтересів юридичних осіб, інтересів держави, а також забезпеченню законності і справедливості.

20.2 Система судів загальної юрисдикції

Відповідно до Конституції України система судів загальної юрисдикції будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності.

Територіальність зумовлена потребою здійснення судової влади на всій території України й доступності для всього населення. *Спеціалізація* судової діяльності реалізується у функціональному розподілі обов'язків між судьями одного суду, коли створюються спеціальні палати (окремні структурні одиниці) або виділяються окремі судді, які розглядають лише певні категорії справ, віднесених до юрисдикції цього суду. *Інстанційність* означає організацію судів відповідно до необхідності забезпечення права на перегляд судового рішення судом вищого рівня.

¹ *Міжнародний арбітраж* – третейський суд для розв'язання спорів між державами і створений за угодою сторін, рішення якого мають для них обов'язкову силу.

Кількість суддів у суді загальної юрисдикції визначає Державна судова адміністрація України за погодженням з Радою суддів України з урахуванням судового навантаження та в межах видатків, передбачених у Державному бюджеті України на утримання судів та оплати праці суддів.

У судах загальної юрисдикції функціонує *автоматизована система документообігу суду*, за допомогою якої в хронологічному порядку надходження справ здійснюється автоматичне і випадкове визначення судді (суддів) для їх розгляду.

Справи розподіляються з урахуванням спеціалізації, навантаження, терміну повноважень суддів, заборони брати участь у перегляді судового рішення, а також інших важливих для здійснення правосуддя обставин, визначених законом.

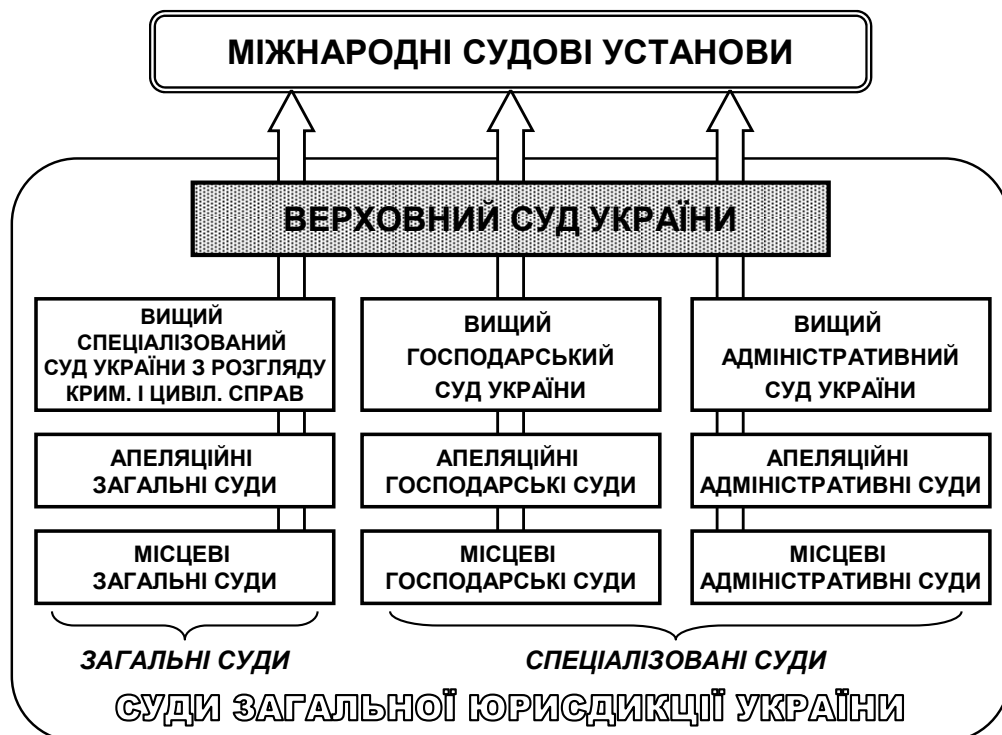
У випадку розгляду справи за участю присяжних і народних засідателів їхній персональний склад визначається за допомогою автоматизованої системи.

Систему судів загальної юрисдикції складають:

*місцеві суди;
апеляційні суди;*

*вищі спеціалізовані суди;
Верховний Суд України.*

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі спеціалізовані суди.

Система судів загальної юрисдикції в Україні

Місцеві суди. Місцевими загальними судами є районні, міжрайонні, районні у містах, міські та міськрайонні суди. Місцевими господарськими судами є господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя. Місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, передбачені процесуальним законом. Місцевий суд складається із суддів місцевого суду, з числа яких обирається голова суду та, у передбачених законом випадках, заступник або заступники голови суду.

Місцевий суд є судом першої інстанції і здійснює правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом.

Місцеві загальні суди розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення у випадках та порядку, передбачених процесуальним законом.

Місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені законом до їхньої підсудності.

Місцеві адміністративні суди розглядають справи адміністративної юрисдикції (адміністративні справи).

Апеляційні суди. Апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є апеляційні суди, які утворюються відповідно до указу Президента України в апеляційних округах.

Апеляційними судами з розгляду господарських справ, апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є, відповідно, апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, що утворюються відповідно до указу Президента України в апеляційних округах.

У складі апеляційного суду можуть утворюватися *судові палати з розгляду окремих категорій справ*.

Повноваження апеляційного суду:

- здійснення правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом;
- у випадках, передбачених процесуальним законом, розгляд справ відповідної судової юрисдикції як судом першої інстанції;
- аналізування судової статистики, вивчення та узагальнення судової практики, інформування про результати узагальнення судової практики відповідних місцевих судів, а також судів вищого рівня;
- надання місцевим судам методичної допомоги в застосуванні законодавства;
- здійснення інших повноважень, визначених законом.

Вищі спеціалізовані суди. У системі судів загальної юрисдикції діють вищі спеціалізовані суди як суди касаційної інстанції з розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ.

Вищі спеціалізовані суди України:

- **Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ;**
- **Вищий господарський суд України;**
- **Вищий адміністративний суд України.**

У вищих спеціалізованих судах утворюються *палати з розгляду окремих категорій справ.*

Повноваження вищих спеціалізованих судів:

- здійснюють правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом;
- у випадках, передбачених процесуальним законом, розглядають справи відповідної судової спеціалізації як суди першої або апеляційної інстанції;
- аналізують судову статистику, вивчають та узагальнюють судову практику;
- надають методичну допомогу судам нижчого рівня з метою однакового застосування норм Конституції та законів України у судовій практиці на основі її узагальнення та аналізу судової статистики; дають спеціалізованим судам нижчого рівня рекомендаційні роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ відповідної судової спеціалізації;
- здійснюють інші повноваження, визначені законом.

У кожному з вищих спеціалізованих судів діє *пленум вищого спеціалізованого суду* у складі всіх суддів вищого спеціалізованого суду.

Верховний Суд України є найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції України, що забезпечує єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

Повноваження Верховного Суду України:

- здійснює правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом;
- аналізує судову статистику, узагальнює судову практику;
- надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням судової системи України;

- надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину;
- вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;
- звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України;
- забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом;
- здійснює інші повноваження, визначені законом.

До складу Верховного Суду України входять сорок вісім суддів, із числа яких обираються Голова Верховного Суду України та заступники Голови Верховного Суду України.

У Верховному Суді України діють: *Судова палата в адміністративних справах; Судова палата у господарських справах; Судова палата у кримінальних справах; Судова палата у цивільних справах.*

Судові палати Верховного Суду України: здійснюють правосуддя в порядку, встановленому процесуальним законом; аналізують судову статистику та вивчають судову практику, здійснюють узагальнення судової практики; здійснюють інші повноваження, передбачені законом.

Для організації належного функціонування Верховного Суду України у ньому діє *Пленум Верховного Суду України* – колегіальний орган, до складу якого входять усі судді Верховного Суду України.

20.3 Конституційне судочинство в Україні

Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є *Конституційний Суд України*. Основна мета його діяльності – гарантування верховенства Конституції України на всій території держави.

Організація, повноваження та порядок діяльності Конституційного Суду України визначені Конституцією України та Законом України «Про Конституційний Суд України».

Принципами діяльності Конституційного Суду України є: *верховенство права, незалежність, колегіальність та рівноправність суддів, гласність, повний і всебічний розгляд справ та обґрунтованість прийнятих рішень.*

Конституційний Суд України – це колегіальний орган, який приймає юридичні рішення на засіданнях та пленарних засіданнях.

Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України.

Суддя Конституційного Суду України призначається строком на дев'ять років без права бути призначеним повторно. *Голова Конституційного Суду України* обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України лише на один трирічний термін.

Допоміжними органами Конституційного Суду України є постійні та тимчасові комісії. У складі Конституційного Суду України утворюються колегії суддів для розгляду питань щодо відкриття провадження у справах за конституційними поданнями і зверненнями.

До апарату Конституційного Суду України входять: Секретаріат; Служба Голови Конституційного Суду та його заступників; Служба кожного судді Конституційного Суду України; інші підрозділи (архів, бібліотека, друкований орган).

Конституційний Суд України приймає рішення та дає висновки у справах щодо:

- конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- відповідності чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, Конституції України;
- додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту (ст. 111, 151 Конституції України);
- офіційного тлумачення Конституції та законів України;
- відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам Конституції України (ст. 157, 158 Конституції України);
- порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України (ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Підставами для прийняття Конституційним Судом України рішення щодо неконституційності правових актів повністю або в їх окремих частинах є: невідповідність Конституції України; порушення встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності; перевищення конституційних повноважень при їхньому прийнятті.

Формами звернення до Конституційного Суду України є конституційне подання і конституційне звернення.

*** Конституційне подання** – це письмове клопотання до Конституційного Суду України про визнання правового акта (його окремих положень) неконституційним, про визначення відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам Конституції України, про визначення конституційності міжнародного договору або необхідності офіційного тлумачення Конституції України та інших законів.

Суб'єктами права конституційного подання є:

- Президент України;
- не менш ніж сорок п'ять народних депутатів України;
- Верховний Суд України;
- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

*** Конституційне звернення** – це письмове клопотання до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції України, законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина, а також прав юридичної особи.

Суб'єктами права конституційного звернення є:

- громадяни України;
- іноземці;
- особи без громадянства;
- юридичні особи.

Відкриття провадження у справі в Конституційному Суді України за конституційним поданням чи зверненням ухвалюється Колегією суддів Конституційного Суду України або Конституційним Судом України на його засіданні. Ухвала про відкриття конституційного провадження або про відмову у відкритті конституційного провадження приймається не пізніше одного місяця з дня надходження конституційного подання чи звернення до Конституційного Суду України. Строк провадження у справах за конституційним поданням чи зверненням не повинен перевищувати трьох місяців.

Рішення, висновки й ухвали Конституційного Суду України є остаточними, рівною мірою обов'язковими до виконання та не підлягають оскарженню. Протягом наступного робочого дня після їхнього підписання вони оприлюднюються на офіційному веб-сайті Конституційного Суду України і направляються Президенту України, Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України.

За невиконання рішень та недодержання висновків Конституційного Суду України передбачена відповідальність згідно із законом.

20.4 Засади правоохоронної і правозахисної діяльності

Конституція України визнала людину найвищою соціальною цінністю, а головною метою діяльності держави визначила забезпечення та реалізацію невід'ємних прав і свобод людини та громадянина.

Правова держава забезпечує організацію соціального і державного життя на принципах права, гарантує правопорядок, сприяє досягненню особистістю самостійності і відповідальності за свої дії, раціональної обґрунтованості юридичних рішень, стабільності правової системи. Правова система України згідно з Конституцією України повинна відповідати демократичному, правовому та соціальному розвитку держави.

У сучасному світі формування правової держави є загальносвітовою тенденцією і передбачає послідовне впровадження у практику таких важливих принципів, як:

– забезпечення верховенства закону в усіх сферах життя суспільства (ст. 8 Конституції України закріплює цей принцип. Він полягає в тому, що Конституція України має найвищу юридичну силу; закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй; норми Конституції України є нормами прямої дії);

– забезпечення відповідальності держави перед громадянином (ст. 3 Конституції України проголошує, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави);

– недоторканність прав і свобод людини та громадянина (соціально-економічних – право на житло, працю тощо; особистих прав і свобод – особиста недоторканність, право на свободу думки і слова, недоторканність житла тощо; політичних прав – свободи об'єднання у політичні партії та громадські організації, проведення зборів, мітингів і демонстрацій тощо).

Правоохоронна діяльність – це вид діяльності, який має на меті забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави в цілому, здійснюється уповноваженими на те органами шляхом застосування відповідних заходів юридичного впливу відповідно до вимог закону.

Правозахисна діяльність полягає у правовій допомозі фізичним та юридичним особам у спірних питаннях з охорони права, захисті фізичних осіб від обвинувачення та державному гарантуванні охорони прав громадян правозахисними органами.

Основним завданням правоохоронної діяльності є охорона найбільш важливих суспільних відносин від будь-яких протиправних посягань. Особливе місце в межах цього завдання посідає діяльність щодо забезпечення охорони та захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Органи, що утворюються для забезпечення правоохоронної функції держави, називають правоохоронними.

*** Правоохоронні органи** – це державні та недержавні органи, що здійснюють правоохоронну і правозастосовну діяльність, основним завданням яких є боротьба зі злочинністю та іншими правопорушеннями в усіх сферах суспільного життя, забезпечення охорони прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, а також держави в цілому від протиправних посягань.

До *правоохоронних органів в Україні* належать органи прокуратури, поліції, внутрішніх справ, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи та установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони та інші органи, що здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Окремі функції правоохоронної діяльності виконують законодавча та виконавча гілки влади, Президент України, органи місцевого самоврядування, деякі громадські організації та об'єднання, окремі громадяни.

Порядок створення правоохоронних органів, їхні функції та конкретні завдання, межі їхнього використання і діяльності, набір засобів і порядку роботи встановлюються Конституцією і законами України.

Кожен напрям правоохоронної діяльності має свої специфічні завдання і реалізується властивими їм методами. До *основних напрямів правоохоронної діяльності* належать: конституційний контроль, правосуддя, прокурорський нагляд, охорона громадського порядку, розслідування злочинів, захист прав, свобод та інтересів громадян та організацій.

Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

*** Адвокатура України** – це недержавний самоврядний інститут, що забезпечує захист, представництво та надання інших видів правової допомоги на професійній основі.

Адвокатська діяльність здійснюється на принципах верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів.

Адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових та службових осіб. Держава зобов'язана створювати належні умови для діяльності адвокатури та забезпечувати дотримання гарантій адвокатської діяльності.

Адвокатуру України складають усі адвокати України. Вони мають право займатися адвокатською діяльністю як індивідуально, так і відкривати свої адвокатські бюро або об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, адвокатські об'єднання, фірми, контори.

Важливими гарантіями дотримання інформаційних прав людини у правоохоронній та правозахисній діяльності держави є таємниця досудового розслідування, конфіденційність відомостей, які оголошувалися і досліджувалися в закритому судовому розгляді, таємниця нарадчої кімнати, адвокатська таємниця.

Загальні гарантії забезпечення інформаційних прав і свобод людини закріплені Конституцією України. Ч. 3 ст. 34 Конституції України містить вичерпний перелік випадків можливого їх обмеження, а саме: в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Гарантії права людини на невтручання в особисте життя як одного з фундаментальних інформаційних прав ґрунтуються насамперед на ст. 32 Конституції України, яка, зокрема, визначає, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускаються збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Нормами ст. 32 Конституції України визначаються й основні механізми забезпечення зазначеного права. Зокрема ч. 3 цієї статті закріплює право громадянина ознайомлюватися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах та організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею. Це право дає змогу встановити сам факт збирання інформації про особу органами публічної влади та їхніми посадовими особами, визначити їхній зміст і на підставі цього встановити ступінь правомірності таких дій.

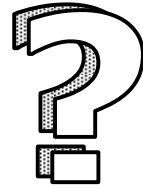
Підґрунтям правової охорони інформаційних прав є принципи забезпечення непорушності та здійснення цивільних прав і заходи, спрямовані на запобігання порушенням цих прав. Захисні норми спрямовані насамперед на відновлення порушеного права та усунення перешкод у його здійсненні шляхом вчинення певних дій. У цих нормах передбачається низка заходів, за допомогою яких потерпіла особа реалізує право на захист порушеного права чи інтересу. З цього випливає, що цивільно-правовий захист є системою активних заходів, що застосовуються суб'єктом цивільного права, спрямованою на усунення порушень цивільного права чи інтересу, покладення виконання обов'язку щодо відновлення порушеного права на порушника. Охороною вважається сукупність заходів, спрямованих на недопущення порушень суб'єктивного цивільного права.

Частина 4 ст. 32 Конституції України гарантує *судовий захист інформаційних прав* у таких формах, як спростовування недостовірної інформації про себе і членів своєї сім'ї та вимога вилучення будь-якої інформації; відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Ще одним способом державного захисту порушених прав є звернення до органів прокуратури. Крім цього, кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та різних правозахисних організацій. У випадку ж, коли всі національні засоби правового захисту використані, Конституція України гарантує право звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Контрольні запитання

1. Розкрийте поняття «судова система».
2. Розкрийте зміст поняття «суд».
3. Що таке судова інстанція?
4. Охарактеризуйте основні принципи судочинства в Україні.
5. Які суди складають систему судів загальної юрисдикції?
6. Що означає принцип спеціалізації суду?
7. Для чого існує автоматизована система документообігу суду?
8. Назвіть особливості здійснення судочинства місцевими судами.
9. Яку компетенцію мають апеляційні суди?
10. Як розподіляються повноваження між вищими спеціалізованими судами і Верховним Судом України?
11. Назвіть завдання Конституційного Суду України.
12. У яких формах і які суб'єкти мають право звернення до Конституційного Суду України?
13. Визначте правоохоронну та правозахисну діяльність.
14. Назвіть основні завдання правоохоронних органів.
15. Які державні органи України належать до правоохоронних?
16. Для чого існує адвокатура?

Література для поглибленого вивчення

Діяльність судових і правоохоронних органів України: Нормативно-правове регулювання / упоряд. О. М. Роїна. – К. : Прав. єдність : Алерта: ЦУЛ, 2011. – 424 с.

Єгорова В. С. Принципи діяльності суддів судів загальної юрисдикції / В. С. Єгорова // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 11–12. – С. 168–174.

Конституційне право України. Академічний курс : підручник ; заг. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2008. – 800 с.

Конституційне право України : підручник / відп. ред. проф., д.ю.н. М.О. Баймуратов. – К. : Правова єдність, 2009. – 1008 с.

Конституційне право України : підручник для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. – Х. : Право, 2008. – 416 с.

Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. / В. В. Кравченко. – К. : Атіка, 2006. – 568 с.

Куйбіда Р. О. Спеціалізація, територіальність та інстанційність в організації системи судів України / Р. О. Куйбіда // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2005. – № 9. – С. 82–91.

Куліш А. М. Сутність та ознаки правоохоронної діяльності / А. М. Куліш // *Право і безпека*. – 2005. – № 4'2. – С. 80–82.

Куліш А. М. Щодо визначення поняття «правоохоронні органи» / А. М. Куліш // *Право і безпека*. – 2005. – № 4'5. – С. 90–93.

Мельник М. І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність : навч. посіб. / М. І. Мельник, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2002. – 576 с.

Нор В. Т. Судові та правоохоронні органи України : підручник для студ. вищ. навч. закл. / В. Т. Нор, Н. П. Анікіна, Н. Р. Бобечко ; за ред. В. Т. Нора. – К. : Ін Юре, 2010. – 240 с.

Організація судових та правоохоронних органів : підручник для студ. юрид. спеціальностей вищ. навч. закл. / за ред. І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової. – Х. : Одісей, 2007. – 528 с.

Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. – [4-е вид., переробл. і доопрац.]. – К. : Ліра-К, 2012. – 575 с.

Полетило К. С. Інформаційні права і свободи людини та їх судовий захист у конституційних нормах країн ЄС (1957–1995 роки вступу) і США : монографія / К. С. Полетило. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 199 с.

Полетило К. С. Інформаційні права і свободи людини та їх судовий захист у конституційних нормах країн ЄС (2004 – 2013 роки вступу) : монографія / К. С. Полетило. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 190 с.

Полетило К. С. Судовий захист інформаційних прав і свобод людини і громадянина : монографія / К. С. Полетило. – Луцьк : ФОП Захарчук В. М., 2012. – 305 с.

Семерак О. С. Судові, правоохоронні та правозахисні органи України : навч. посіб. / О. С. Семерак. – К. : Знання, 2008. – 392 с.

Сердюк В. В. Верховний Суд України: витоки, сучасність, перспективи : монографія / В. В. Сердюк. – К. : Істина, 2008. – 304 с.

Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : підруч. / О. С. Захарова, В. Я. Карабань, В. С. Ковальський та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 376 с.

Судові та правоохоронні органи України : навч.-метод. посіб. для самост. роботи / уклад.: К. О. Кіндіров, Р. В. Корякін, М. Й. Курочка, О. І. Литвинчук. – Луганськ : РВВЛДУВС, 2008. – 136 с.

Фіолевський Д. П. Судова влада і правоохоронна система в Україні : навч. посіб. / Д. П. Фіолевський. – К. : Кондор, 2006. – 322 с.

Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні : монографія / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 640 с.

Рекомендована література

Академічна юридична думка / укладачі І. Б. Усенко, Т. І. Боднарук ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Ін Юре, 1998. – 503 с.

Антологія української юридичної думки. У 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / упоряд.: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. ред. В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. – К. : Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – 568 с.

Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна – К., 2008. – 333 с.

Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.

Гіда Є. О. Теорія держави і права : підручник [за вимогами кредит.-модул. сист. навчання] / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. – 576 с.

Загальна теорія держави і права : навч. посібник / за ред. В. В. Копейчикова ; Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 320 с.

Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / Р. А. Калюжний, С. М. Тимченко, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша. – К. : Вид. Паливода А. В., 2007. – 296 с.

Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2010. – 583 с.

Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції) : навч. посіб. / О. Л. Копиленко, О. В. Зайчук, А. П. Заєць та ін. ; МОН України. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.

Кельман М. С. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами) : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин ; Нац. акад. внутр. справ України. – К. : Кондор, 2002. – 353 с.

Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Л. : Новий Світ-2000, 2003. – 584 с.

Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підготов. до держ. іспитів / С. П. Коталейчук. – К., 2009. – 320 с.

Коталейчук С. П. Теорія держави та права в запитаннях і відповідях : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / С. П. Коталейчук, П. Я. Пісной. – К. : КНТ, 2011. – 560 с.

Лемак В. В. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / В. В. Лемак ; Ужгород. нац. ун-т. Юрид. ф-т. – Ужгород : ПП Медіум, 2003. – 251 с.

Марчук В. М. Теорія держави і права : навч. посіб. / В. М. Марчук, О. В. Корольков ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – К., 2012. – 415 с.

Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підруч. для студентів ВНЗ / О. Г. Мурашин ; Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». – Київ : Ун-т «Україна», 2014. – 560 с.

Олійник А. Ю. Основи історії і теорії держави та права : навч. посіб. / А. Ю. Олійник. – К. : Центр учбової літератури, 2015. – 200 с.

Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. для студ. ВНЗ / О. І. Осауленко ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К. : Істина, 2007. – 336 с.

Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / П. М. Рабінович ; Одеська національна юридична академія. – 5-е вид., зі змінами. – О. : Юридична література, 2002. – 173 с.

Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / П. М. Рабінович. – 10-е вид., зі змінами. – Львів : Край, 2008. – 224 с.

Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун. – Вид. 4-те, допов. і перероб. – Київ : Правова єдність : Алерта, 2014. – 524 с.

Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун. – К. : Правова єдність, 2013. – 524 с.

Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / О. Ф. Скакун ; Нац. ун-т внутр. справ. – 2-е вид. – Х. : Консум, 2005. – 656 с.

Теорія держави і права (для підготовки до державного іспиту) : навч. посіб. / Л. П. Самофалов, А. В. Старостюк, О. В. Чернецька, В. С. Шилінгов ; Держ. податк. адмін. України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2007. – 198 с.

Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.

Теорія держави і права : навч. посіб. / О. М. Головка, І. М. Погрібний, О. В. Волошенюк та ін. ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2010. – 277 с.

Теорія держави і права : навч. посібник / С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін. – К. : ВЦ «Академія», 2013. – 348 с.

Теорія держави і права : навч. посібник / за заг. ред. В. В. Копейчикова ; Український педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Юрінформ, 1995. – 189 с.

Теорія держави і права : навч. посіб. для студ., які навчаються за напрямом підгот. «Міжнародне право» / ред. А. М. Шульга ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2014. – 463 с.

Теорія держави і права : підручник / за заг. ред. С. Л. Лисенкова. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 447 с.

Теорія держави і права : підручник / за ред. О. В. Петришина ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2014. – 366 с.

Теорія держави і права : посіб. для підготов. до держ. іспитів / за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2012. – 190 с.

Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / упоряд.: М. В. Кравчук; Юрид. ін-т Терноп. акад. нар. госп-ва. – [3-є вид., змін. й доповн.]. – Т. : Карт-бланш, 2002. – 247 с.

Внесок авторів:

- Тихомиров О. О.** – ідея, вступ, розділи 2.2 (у співавт. з Косіловою О. І.), 4.2, 4.3, 4.4, 5, 6, 7 (у співавт. з Полонською О. І.), 8, 12.4 (у співавт. з Полонською О. І.), 13, 14, 15.3 (у співавт. з Радовецькою Л. В.), 16, 17 (у співавт. з Косіловою О. І.), 18.4 (у співавт. з Барчуком В. Б.);
канд. юрид. наук,
доцент
- Мікуліна М. М.** – розділ 20;
д-р юрид. наук,
доцент
- Іванов Ю. А.** – розділ 11;
канд. юрид. наук,
доцент
- Породько В. В.** – розділ 9;
канд. юрид. наук,
доцент
- Барчук В. Б.** – розділи 18.1, 18.2, 18.3, 18.4 (у співавт. з Тихомировим О. О.);
канд. юрид. наук,
доцент
- Косілова О. І.** – розділи 1, 2.1, 2.2 (у співавт. з Тихомировим О. О.), 2.3, 2.4, 17 (у співавт. з Тихомировим О. О.);
канд. політ. наук,
доцент
- Радовецька Л. В.** – розділи 10, 15.1, 15.2, 15.3 (у співавт. з Тихомировим О. О.);
канд. юрид. наук
- Солодка О. М.** – розділи 4.1, 19.2, 19.3, 19.4;
канд. юрид. наук,
с. н. с.
- Полонська О. І.** – розділи 7 (у співавт. з Тихомировим О. О.), 12.1, 12.2, 12.3, 12.4 (у співавт. з Тихомировим О. О.);
- Череватий В. В.** – розділи 3, 19.1.

Навчальне видання

Тихомиров Олександр Олександрович
Мікуліна Марина Михайлівна
Іванов Юрій Анатолійович та ін.

**ТЕОРІЯ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

Навчальний посібник
для підготовки фахівців з інформаційної безпеки

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора
Л. М. Стрельбицької

Керівник видавничих проектів – *А. О. Ястребов*
Друкується в авторській редакції
Верстка *М. В. Кухаришина*
Дизайн обкладинки *М. В. Кухаришина*

Формат 60x84 1/16. Підписано до друку 30.05.2016
Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура *Myriad Pro Cond, Times New Roman*.
Умовн. друк. аркушів – 19,3. Обл.-вид. аркушів – 16,0.
Наклад 300 пр.

ТОВ «Кондор-Видавництво»
Свідоцтво Серія А01 №376847 від 28.07.2010 р.
03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31
тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25